

**Přehledné
dějiny literatury české.**

с. Костиница 1991

с. Костиница.

Přehledné
DĚJINY LITERATURY
ČESKÉ

od nejstarších dob až po naše dny

Napsali

dr. Jan V. Novák

dr. Arne Novák,

profesor Masarykovy university v Brně.

**IV. přepracované a rozšířené
vydání.**

1936

Nákladem R. Prombergra v Olomouci.

Úvod.

Písemnictví české jest nejstarší ze všech slovanských literatur, mezi nimiž, stejně jako jeho tvůrce, národ český, se vyznačuje nejsilněji duchem evropského západu; teprve od tohoto pozadí západoevropského se odráží to, co z hloubek vlastní povahy národní a z bohatství osobitého nadání vytvořilo písemnictví české svérázného a původního. To se projevuje nejenom v umělé slovesnosti české, která se, po krátké předejřbě církevně slovanské, hned na začátku přimkla k církevní literatuře latinské, aby pak trvale podléhala vlivům německým, francouzským a italským, poslední dobu též anglickým a proti nim hájila i hledala svou myšlenkovou a někdy i výrazovou osobitost; pouhou výjimkou v tomto pozápádnění písemnictví českého jest celkem pozdní a skrovně pronikavá reakce slovanská. Ale také to, co jmenujeme lidovou neb prstonárodní literaturou českou a co z ústního podání bylo věcněji neb volněji zaznamenáno se zřeteli národopisnými neb uměleckými, nese přes společný, namnoze utajený základ slovanský v obsahu i ve formách patrné stopy pronikavého působení kultury západoevropské, stejně jako s ní těsně souvisí velká myšlenková hnutí, ovládající duši národní. V mohutném střetnutí Slovanstva se Západem, v kterém se od dob Palackého shledává vůdčí konflikt našich dějin, dobyl Západ vítězství nepochybného, a právě literatura, stejně jako hudba a výtvarné umění, snášejí o tom bohaté i průkazné doklady; ovšem pro ně nesmíme přehlížeti významných příkladů toho, jak spisovatelé, v starších dobách, hlavně ideově, později také umělecky, vyjadřovali vnitřní obsah češství.

V našem díle jest písemnictví pojímáno ve smyslu nejširším. Ani v nejstarší době nepřihlížíme sice k pouhým jazykovým památkám, jež jsou spíše dorozumívacími pomůckami bez vnitřní souvislosti a myšlenkové jednoty, za to zaznamenáváme a charakterisujeme stejně krásnou literaturu rázu básnického jako slovesnost vědeckou, náboženskou a praktickou, pokud jest psána jazykem národním. Nezůstávají beze zmínky — a to od doby staročeské až do XIX. stol. — ani díla latinská a německá, která se látkou, smyšlením a tendencí a ovšem především původem svých autorů přimykají k českému národnímu životu a jen pro zevní tlak převládající kultury církevní, humanistické neb osvícenské volila řeč cizí; to platí rovněž o cizojazyčných spisech českých učenců, jejichž hlavní práce jsou

psány po česku. Úplnost tato nemohla býti v době nové a nejnovější důsledně zachována a provedena a to hlavně pro rozsah látky naukové, jejíž utřídění a zhodnocení by vyžadovalo polyhistorických znalostí odborných. Z těchto důvodů pojata do přehledného obrazu naukového písemnictví XIX. a XX. stol. toliko literatura t. zv. věd duchových, kdežto k dílům přírodovědným, exaktním, v užším smyslu náboženským a technickým se tu již vůbec nepřihlíží s výjimkou oněch osobností vlasteneckého obrození, které položily základy k t. zv. vědě národní. Za to až do posledních dob sleduje naše příručka vývoj českého časopisectví a novinářství, nikoliv beze zřetele k jejich politickému pozadí.

Na rozdíl od většiny dosavadních dějin literárních byla do souvislého výkladu historického zařazena také kapitola o prstonárodní slovesnosti tradiční, kterou se jinak zpravidla zabývaly práce národopisné. Stalo se tak nejen pro vzácnou cenu tohoto mluveného písemnictví při poznávání národní duše a pro vysokou jeho hodnotu uměleckou neb pro mocný vliv tohoto lidového básnictví na pozdější uvědomělé tvoření poetické, nýbrž také pro vývojovou důležitost památek, vyplňujících právě období, jemuž se jinak básnických výtvorů takměř nedostává. Proto zařazen tento oddíl jako zprostředkující článek mezi období úpadku i barokní reakce proti němu a mezi dobu obrozenskou, i když jest patrno, že mnohé památky lidové slovesnosti jsou původu staršího, jiné pak zachovány v podobě daleko pozdější; tato oblast slovesné tvorby české teprve čeká na své utřídění historické a její zpracování v příručce literárně dějepisné nemůže býti leč prozatímní.

Ačkoliv dějinné prostředí, v němž písemnictví české vznikalo, rostlo a mohutnělo, jest stejně zajímavé jako myšlenkové změny, jichž se dožilo během šesti století svého vývoje, přece nemíní tato literárně historická příručka, určená hlavně studiu, zabývati se těmito podmínkami slovesného dění a nechce za pomoci literárních dat kresliti vývoj osvěty české za doby hmotného blahobytu v slunci míru, ani její krizi a úpadek v časech válečného napětí a poválečného vysílení. Toto vše považujeme za pouhé pozadí, od něhož se obracíme k vlastnímu slovesnému dějstvu po jeho stránce obsahové i slohové výrazové za pomoci údajů knihopisných i biografických, někdy i s výzbrojí filologickou, nejčastěji cestou analyzy myšlenkové, která nemůže nepřihlížeti k ideové souvislosti evropské; nebylo by dosaženo ani náležitého výběru, ani utřídění látky, kdyby se k popisu a výkladu nedružil hod-

noticí a kritický soud. Vedle hlavního úkolu informačního a studijního záleželo především na přehledné periodisaci vývoje a na výrazné charakteristice vůdčích osobností, a tento dvojí zřetel umožnil přihlížeti jak k činitelům dobově hromadným, tak i k rozhodujícím prvkům individuálním. Snad se podařilo — alespoň v úsecích vrcholného rozpětí českého ducha novodobého — spojití v historickém výkladu naší knihy složku sociologickou s hlediskem psychologicko uměleckým, aniž slohová povaha slovesných děl zanedbána; veškeré pomůcky poznání a chápání literárního musí býti vážnému badateli vítány a mohou býti také při studiu prospěšny.

Ježto usilujeme o svěprávný výklad slovesného vývoje, jehož podmínky plynou z písemnictví samého a nikoliv z jiných složek dějinného procesu, vyhovovala by nám taková periodisace literárního dění, která by vývojový proud členila podle zřetelů výhradně slovesných; tento požadavek byl již matněji neb určitěji vysloven, ale doposud nebyl v žádných dějinách písemnictví českého důsledně proveden. Počátky vědecké literární historie u nás spadají v jedno s prvními kroky filologie u nás, a patriarcha obou nauk, Dobrovský, pojímá v průkopnickém díle dějiny řeči a literatury jako jednotný celek; podle toho periodisace vývoje slovesného závisí namnoze na členění dějin jazykových. Zvláště písemnictví, psané jazykem staročeským, hláskoslovně i tvaroslovně vyhraněným, jeví se jako organická a samozřejmá jednota; považuje-li se vystoupení Husovo za přirozený předěl vývojový, neděje se to tak pro myšlenkový přelom s ním souvisící jako pro jeho pronikavé zasažení do dějů jazykových. Skrovněji se při nejstarší periodisaci písemnictví českého projevoval zřetel k politickým událostem, hlavně ke změnám dynastickým, jichž používalo za dělitka menších úseků vývojových; tato pomůcka se neosvědčila a byla postupně opuštěna. Již osvícenští a tím více romantičtí literární dějepisci čeští, s Jos. Jungmannem v čele, pozorovali, ano, přímo prožívali hluboký rozdíl, zejíci mezi duchem i formou písemnictví své doby, nesené myšlenkou národního obrození a literatury předchozí i snažili se vyjádřiti také periodisačně tuto různost tím, že politicko-kulturní události věku XVIII. prohlásili za mezník dvojího období; přijímajíce označení předhusovské doby jako písemnictví staročeské a mluvíce o slovesnosti svého času jako o literatuře nové, dospěli k trojdílnosti vývoje českého písemnictví i k označení druhého období jako literatury doby střední, kterou přes Bílou horu sledovali až do osvicenských změn ve věku tereziánském. Toto rozčlenění, shodující se s obvyklým,

ač velmi nepřesným trojdílným rozvrhem obecných dějin vůbec, zdomácnělo hlavně zásluhou školských učebnic, kde se se osvědčilo didakticky praktickým; jest pohodlnou, třebaže dosti povrchní kombinací dělidel jazykových, politicko-historických, kulturně ideových. Jeho nedostatky poznáváme tím více, čím si uvědomujeme, že ani jazykový, ani myšlenkový předěl našich dějin na prahu XV. stol. nebyl tak náhlý a převratný, jak se za to mělo, a že nelze do té doby klásti vlastní konec českého středověku, a rovněž čím jest nám patrnější, že také věk XVIII. souvisí organicky s dobou předchozí; tyto pochybnosti posiluje také okolnost, že přestáváme na základě vydatnějšího poznání mluvit o úplném úpadku, jímž starší pojetí uzavíralo výklad o střední době české literatury a že naopak v periodě pobělohorské nacházíme mnoho prvků a podnětů, které přispěly k vytvoření základů pro literaturu novověkou, jmenovitě na jejím křídle lidově tradičním.

Dosavadní pokusy nahraditi obvyklou trojdílnou periodisaci české literatury členěním jiným, nevedly doposud k žádaným výsledkům. Kdežto tvůrce novodobého literárního dějepisu českého v duchu pozitivistickém, Jaroslav Vlček, nevěnoval otázce periodisace valné pozornosti, zastával jeho následovník, Jan Jakubec, v důsledku výhradně ideového pojetí slovesnosti názor, jež proměnil v čin i svou mohutnou dvojdílnou příručku, že se vývoj čes. literatury přirozeně člení podle obou převládajících myšlenek duchovního života českého: v staré době, kterou vede až ke zrušení jezuitského řádu r. 1773, neseno bylo veškeré myšlenkové dění v naší vlasti ideou náboženskou, kdežto v nové době bylo nahrazeno náboženstvím ve svém postavení vůdčím idejemi filosofickými, sociálními a politickými, seskupujícími se kolem buditecké myšlenky národnosti; rozhraní mezi literaturou starověkou a písemnictvím doby reformní považoval Jakubec při tom za dělítko podružné. Současně s odklonem od výhradně ideologického výkladu slovesného dění a s pokusy o to, aby bylo šetřeno i zřetelů formálně slohových, navrhol historik Josef Pekař české historiografii vůbec, aby periodisovala vývoj podle převládajících duchovních dispozicí dobových, které podle jeho soudu jsou nejvhodněji vyjádřeny termíny umění výtvarného; sám shledával v národních dějinách českých sled doby románské, gotické, renesanční, barokní, romantické atd. Protože týž badatel oťrásl názorem, že husitství jest počátkem nové doby a naopak je důsledně pojal jako vyvrcholení středověku českého a ježto se zdarem položil kořeny národního obrození již do období těsně pobělohorského, možno

jeho podněty označiti jako soustavnou snahu o novou periodisaci českého duchovního a tím i slovesného vývoje. Ale tyto podněty, o jejichž metodologickou i myšlenkovou oprávněnost jest doposud spor, nebyly v literárním dějepise proměněny ještě důsledně v praxi.

Zachovávajíce tradici prvních tří vydání této příručky a přihlížejíce k potřebám učebním, ponecháváme, ač známe nedostatky této periodisace, rozdělení vývoje českého písemnictví na tři doby:

I. *Dobu starou*, jež sahá od počátků tvoření literárního až po Husovo veřejné vystoupení (—1409).

II. *Dobu střední* od Husova veřejného vystoupení až po první projevy ducha osvícenského i národního proti vládnímu útisku (přibližně až do r. 1774, který Dobrovský určil za mezník).

III. *Dobu novou* od úsvitu obrození myšlenkového, národního, jazykového na sklonku XVIII. stol. až do našich dnů.

Uhrnná zpodobení českých dějin literárních sledovati můžeme, po čestných nábězích B. Balbína a F. F. Procházky, teprve u obou vůdců národního obrození, u Jos. Dobrovského, který r. 1792 postavil českou literární historii na pevný základ knihopisně filologický, a u Fr. Palackého, který se již r. 1822 a 1827, bohužel, v pracích neotištěných, pokusil o geneticko-ideový výklad slovesného českého vývoje; oba směry se pak souběžně udržují. Josef Dobrovský vydal svou *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* dvakrát, 1792 a 1818; jeho metodou, ale v duchu národně romantickém a s ovládnutím látky daleko rozsáhlejší, postupoval Josef Jungmann v obou zpracováních *Historie literatury české* (1825 a 1849); dráhy Jungmannovy se přidrželi ve stručnějších příručkách Alois Vojtěch Šembera v *Dějínách řeči a literatury československé* (1858 a posléze 1878) i Karel Tieftrunk v *Historii literatury české* (1874 a posl. 1885). Podněty Palackého, prohloubené metodou srovnávací V. B. Nebeským, snažil se, ale bez vědeckého úspěchu, uskutečniti Karel Sabina v *Dějepisuliteratury československé staré a střední doby* (1866). — Nové období zahajuje Jaroslav Vlček, v jehož stěžejních *Dějínách literatury české* (1892—1914, def. vyd. 1931), sahajících od nejstarších dob k letům 40. stol. XIX., se spojuje Gebauerem podniknutá revize filologické látky Jungmannovy s genetickým a ideologickým výkladem Nebeského a to metodou srovnávací v rámci evropských

dějin kulturních, pojatých ve smyslu evolučního pozitivismu. Z týchž předpokladů vyšel, touž látku vyčerpál a k témuž pojetí se hlásí Jan Jakubec, který po německém náběhu 1908 a stručnějším českém zpracování 1911 podal ve 2svazk. *Dějiny a literatura české* (1929 a 1934) posud látkově nejúplnější a nejspolehlivější obraz českého písemnictví od nejstarších dob po družinu Máje, určený studiu a proto vyzbrojený důkladným knihopisem; přehledností, jasností výkladu a instruktivností vyniká toto dílo, jež není výsledkem vlastního badání a samostatného pojetí, nýbrž obzíravým souhrnem prací předchozích pracovníků. Spoluautor přítomné příručky, Arne Novák, podal celistvé *Dějiny české literatury*, od jejich počátků až do přítomnosti a zahrnul do svého výkladu po prvé i rozbor tradiční slovesnosti lidové (zprvu německy r. 1931 a pak česky r. 1933 v VII. sv. Čsl. vlastivědy). Obraz ten ucelule v témže díle *Literatura slovenská* od Alberta Pražáka, která podobně jako starší základní dílo Jaroslava Vlčka *Dějiny literatury slovenskej* (1890 a 1923), objímá sice vývoj slovenské slovesnosti, ale hlavní důraz klade na písemnictví XIX. stol., a to zvláště po odluce jazykové. Z těchto úhelných děl jsou v podstatě odvozeny novější příručky populární, vynikající namnoze hojností ilustrační: Václava Flajšhanse *Písemnictví české slovem i obrazem* 1902, Gustava Pallase a Vojtěcha Zelinky *Obrazové dějiny literatury české* 1926 a 1927 a Pavla Váši a Aloise Gregora *Katechismus dějin české literatury* 1927. Do souvislosti s vývojem slovenského písemnictví (až po dobu realismu), uvedl naši literaturu Jan Máchal v *Slovanských literaturách* 1922—1929 a stručněji Frank Wollman v *Slovesnosti Slovanů* 1928; cizincům vylíčili literaturu svého národa historicky zejména František Chudoba *A short survey of Czech Literature* 1924 a Hanuš Jelínek *Histoire de la littérature tchèque* (1932—1935 ve 3 sv.)

I. Stará doba literatury české.

(Do roku 1409.)

Souvislé literární památky, psané veršem i prósou v jazyce národním, můžeme na české půdě za doby staročeské nepřetržitě sledovati vlastně průběhem jediného století, od zániku národní dynastie Přemyslovců r. 1306 do veřejného vystoupení Husova r. 1409; co předchází, jsou dílem jen doklady jazykové, dílem zlomky neb formule a písně bohoslužebné. Starší, romantické nazírání kladlo však před tento práh rádo bohaté počátky původní slovesnosti lidové, soudíc hlavně podle analogie s prostonárodní tvorbou ostatních Slovanů. V novější době proniká naopak poznání, že na české půdě před počátky písemnictví v jazyce národním rozkvétala jednak složitá slovesná kultura církevně slovanská, jednak vyspělá literární vzdělanost církevně latinská; obě byly vytvářeny, šířeny a přijímány příslušníky našeho národa, jehož jazyk i tradice v něm zanechaly stopy. I není důvodu, abychom se zříkali těchto průpravných projevů svého ducha národního. Touto cestou se prostranství literatury staročeské rozšiřuje o čtyři století, a k systému obrazu staročeského písemnictví gotického přibývá zlomkovitá a nezřetelná, ale namnoze i monumentální mosaika staročeské literatury románské ze stol. X.—XIII. Tato poměrná rozsáhlost slovesnosti staročeské doporučí časové členění látky na a) období přípravné čili románské do r. 1306 s předběžnou érou jednak církevně slovanskou, jednak církevně latinskou;

b) období rané gotiky od vymření Přemyslovců do nastoupení Karla IV. (1306—1348);

c) období vyzrálé gotiky od nastolení Karlova do vystoupení Husova (1348—1409).

a) Období přípravné čili románské.

(Do r. 1306.)

Pohanská doba národa českého zůstane nám asi navždy neznáma; jsouť první zápisy o ní o mnoho pozdější, a tradice v tolika pokoleních podlehla zajisté velmi značným změnám; z období s ostatními Slovy neb i sousedními kmeny německými bezpečně soudit nemůžeme. Naši předkové, kteří zaujali nynější sídla asi ve věku IV.—VII., po řadu století

již byli národem samostatným, od Slovanův ostatních odděleným, než u nich došlo k projevům písemným. Sotva v době předkřesťanské vůbec znali písmo. Nelze-li u nich mluvit o písemnictví, můžeme podle obdoby jiných národů souditi, že již v době pohanské měli své vlastní bájesloví, své písně a říkadla, své báje a pověsti. Také o těch plodech činnosti duševní však máme zprávy velice pozdní, vesměs teprve z doby křesťanské, zbarvené i literárními tradicemi klasickými, a podání lidové, pokud je zachovalo, jeví se značně pomíšeno živly křesťanskými. Rozptýlenost politická, souvisící jednak s růzností kmenovou, jednak s politickou nadvládou cizích národů, hlavně Avarů a později Franků, v X. stol. pak Maďarů, kteří oddělili západní kmeny národa od východních, dále stálý zápas několika kmenových knížat o moc nad celým národem, nebyly na prospěch vývoji kulturnímu, vyžadujícímu významných rozhodujících středisk. Teprve v první třetině X. stol. nastalo jakési ucelení a to nejen politické, nýbrž i náboženské a v důsledku toho též kulturní, ba i literární. Ne neprávem se to vše spojuje s první velkou kulturní osobností českých dějin, postavou panovníka, zároveň však světce-mučedníka z rodu Přemyslova, knížete sv. Václava († 929). Jím se zahajuje v národě českém nepřetržitá tradice kulturně křesťanská. Přijetí víry křesťanské, jehož první datum sahá k r. 845 a ukazuje k bavorskému Řeznu, aby pak příchodem věrozvěstů slovanských Cyrila a Metoděje r. 863 na Moravu a pokřtěním Bořivojovým a Ludmiliným od nich r. 874, proces se stal povšechnějším, byla důležitou přípravou k písemnictví, neboť předpokládalo při bohoslužbě užívání písma; písmem pak se i našim předkům otvírá brána ke vzdělanosti.

Písmo, s kterým se Čechové na počátku doby křesťanské seznámili, bylo dvojí: písmo slovanské, jehož užívali věrozvěstové slovanští, sv. Cyril a Metoděj, písmo to hlaholské, a písmo latinské, jež k nám vnikalo ze sousedství západního hned od počátku styků se světem románským a germánským. První bylo již zprvu svým sestavovatelem Cyrilem-Konstantinem přizpůsobeno hláskové potřebě jazyka slovanského (staroslovenštině, literární to řeči církevně slovanské, vytvořené z makedonského dialektu bulharského), druhé bylo vypůjčeno od jazyka, majícího hlásek mnohem méně, vyžadovalo tedy nové úpravy, stejně jako písmo řecké, s nímž se setkáváme v písmě kyrilském, pozdější to úpravě písma hlaholského.

4) Církevně slovanské období /v dějinách české kultury se počíná působením Cyrilovým a Metodějovým na půdě Velké Mo-

ravy, ale nekončí se ani vpádem maďarským ani ztroskotáním říše Mojžírovců. Církevní slovanština, která svým vznikem i pozdějším vývojem souvisela jak s východním ritem, tak s náboženskou kulturou řecko-byzantskou, vnikala na české půdě také do bohoslužebného obřadu západního a sváděla od IX. do začátku XI. stol. těžký zápas s latinou, až se latiníkům, stojícím pod vlivem německého kněžstva, podařilo ji zdati, vypuditi z liturgie, zničiti její památky. Přes to zachovalo se nám několik a to rozmanitých textů církevně-slovanských českého původu, které Rom. Jakobson («Nejstarší české písně duchovní» 1929) charakterisuje takto: »Je zde hlaholský opis liturgické památky západního obřadu, misálu, podle západního obřadu s pravopisem přizpůsobeným potřebám českého čtenáře — K i j e v s k é l i s t y z d o b y k o l e m r. 900. Jest tu hlaholský opis modlitební památky východního obřadu s počesťující snahou v pravopise — P r a ž s k é z l o m k y a s i z X I. s t o l. (O obou viz monografii Václ. Vondráka, »O původu Kijevských listů a Pražských zlomků« 1904.) Jsou tu stopy po českém pravopisu v staroslovenských památkách jihoslovanského původu, i stopy vlivu církevně slovanského slovníka na český překlad žaltáře a evangeliáře, dlouho, od dob Dobrovského, neprávem popírané. Jsou tu dále glosy — vpisky jednotlivých českých slov, určené k porozumění latinskému textu — k latinským textům se zřejmou tendencí po církevně slovanském slovníku, tvarosloví i hláskosloví — g l o s y S v a t o ř e h o ř s k é k d i a l o g ů m p a p e ž e Řehoře v kapit. knihovně pražské a g l o s y V í d e ň s k é k e v a n g e l i u s v. M a t o u š e v n á r. k n i h. v í d e ň s k é, o b é k o l e m r. 1100 se směsí jazyka českého, staroslověnského a z části i charvatského« (O oněch Ad. Patera v Čas. Čes. Mus. 1878, o těchto Vatr. Jagič ve Spisech vídeň. akad. 1903).

Ale nejvýznamnější památkou církevně slovanského období v Čechách, cenou přesahující daleko práce překladové s bohemismy, jest česko-církevně slovanská legenda o sv. Václavu, zachovaná v 5 nejstarších rkpsech charvatsko-hlaholských (nejvýznamnější v breviáři Novljanském), v cyrilském rkpse Rumjancevského musea, t. zv. Vostokovově a v ruské pozdní redakci »minejní«; charvatsko-hlaholské rkpsy obsahují znění původní. Vznikla kolem r. 940 ve středních Čechách po převezení ostatků sv. Václava k sv. Vítu, z pera českého kněze slovanské liturgie, velkého ctitele národního světce českého. Spisovatel vyučil se sice na starších církevně-slovanských legendách i na jejich vzorech byzantských, čímž i si vykládáme jeho značnou pohotovost slohovou, ale přinášel i nad-

šení a vzdělání historika se smyslem pragmatickým, takže ho M. Weingart nazval »prvním českým historikem o 50 let mladším Kristiána«; zároveň vzdává chválu stručné jednoduchosti a věčné monumentalitě jeho podání. Z Čech legenda i se svými hojnými bohemismy se dostala do Charvatska a na Rus. (Nejlepší vydání i s jinými příbuznými památkami opatřil Jos. Vajs, »Sborník strsl. liter. památek o sv. Václavu a sv. Lidmile« 1929; celou otázkou se po Vondrákovi, Pastrnkovi a Pekaři nejpronikavěji zabýval Miloš Weingart, »První česko-církevně slov. legenda o sv. Václavu« ve Svatováclav. sbor. r. 1934, jenž přesně vytkl místo legendy v čes. slovesném vývoji.)

V pozdní podobě, která snad porušila původní povahu jazykovou i veršovou, se nám opožděným zápisem dochovala jediná písňová památka česko-církevně slovanského písemnictví na naší půdě; jest to nejstarší duchovní píseň česká, »Hospodine, pomiluj ny«, náležící obřadu západnímu, ale již slovním pokladem hlásící se k církevně slovanské tradici u nás. Lid v ní prosí o slitování a zvláště Krista jako spasitele světa vzývá za spasení. Toho může dosíci tím, vyslyší-li Bůh jeho hlasy a udělí-li mu na zemi hojnost a mír jako prostředky k vyššímu životu duševnímu.

Staré podání (ze XIII. stol.) připisovalo píseň tu sv. Vojtěchu, nyní podle jednotlivých slov na pohled staroslověnských (pomilovati, spas, krleš) i podle celého rázu počítána je mezi zbytky liturgie východoslovanské; vznik její spadá od X., do XI. nebo snad až XII. století. Ve XII. století se již těšila takové oblibě, že se stala písní slavnostní, kterou též v chrámech při význačných příležitostech lid zpíval. I řádem korunovačním císaře Karla IV. stanoví se jako závěr slavnostních obřadův pomazání krále. Nápěv zachoval se několikery, nejstarší znám je teprve z r. 1397, kdy mnich břevnovský, Jan z Holešova, napsal o ní celé pojednání.

Vznik její Zd. Nejedlý (v »Dějínách předhusitského zpěvu v Čechách« 1904) vykládá takto: Lid se účastnil bohoslužby nejprve tím, že podle návodu kněží ve vhodných dobách volával »Kyrie eleison« (česky zkrác. »krleš«). Prosté toto vzývání Boha rozšířilo se několika slovy (na př. u nás připojeným k řeckému slovu překladem: »Hospodine, pomiluj ny«!) v t. zv. tropus, jakož máme taková slova zachována z Německa (z IX. stol.) i z Čech (XI. stol.), posléze ve XII. stol. objevuje se celá píseň. (Srvn. též R. Jakobson, Nejstarší české písně duchovní, 1929.)

B) Působení latinského západu na literaturu českou je trvalé a dodalo zvláštního rázu nejen dějinám českým, ale i české literatuře. Dostal se jazyk český již samým přijetím křesťanství do mocného působení dvou kultur pokročilejších, latinské a německé, což rozhodlo i o rázu literatury. Založením biskupství pražského (r. 973), které mělo ráz latinský, západní, podlela liturgie východní, nalezla však v XI. stol. ještě útočiště v klášteře sázavském, založeném od knížete Oldřicha pro sv. Prokopa r. 1032. Tu obřad slovanský trval s několikaletou přestávkou za knížete Svyatopluka do r. 1097, až i odtud vymizel a ustoupil obřadu a písmu latinskému. Jazykem církve západní od prvopočátku byla latina; křesťanství pak, převzavši a nově upravivši značnou část vzdělanosti starořímské, podrželo i jazyk světového národa římského. Kněžstvo a kláštery dále udržují tuto vzdělanost a sdílejíce ji vrstvám laickým, odevzdávají zároveň i jazyk latinský. Tak shledáváme, že po celý středověk a ještě dvě století potom latina jest jazykem lidí vzdělaných a pěstuje se i jako obecný jazyk vědecký. Jazyky národní přijaly také z latiny mnoho jmen s křesťanstvím souvislých.

I u nás nejstarší památky ducha českého sepsány jsou jazykem latinským; v nich se vyskytují pouze jednotlivá slova česká, nejvíce osobní mužská a místní. Jsou to legendy o českých světcích, zprávy letopisné, kroniky země české, listiny vymezující majetek, darovaný v našich zemích ústavům duchovním, soupisy jmen v t. zv. nekrologiích, t. j. jména poddaných statkům klášterním (nejdůležitější nekrolog Podlažický z benediktinského kláštera u Chrástí, tvoří část stockholmského Codex giganteus a obsahuje jména z XI.—XIII. stol.) a nápisy na českých mincích.

Mocného popudu ke vzniku písemnictví na půdě české, ovšem prozatím církevním jazykem latinským, poskytla velká událost, kterou se vlastně začínají před tvář světa duchovní dějiny české: mučednická smrt knížete Václava r. 929, jež se též obráží již v nejvýznamnějším spise česko-církevně-slovanské literatury. Živé náboženské ovzduší v Čechách při založení biskupství a za doby Vojtěchovy bylo příznivo rozkvětu tohoto církevního písemnictví, které užívalo vyspělých forem křesťanského humanismu, t. zv. renesance ottonské. Sotva vznikly v cizině první svatováclavské legendy (Gumpoldova v Mantově, »Crescente fide« v Bavořích, Vavřincova na Montecassinu a »Oportet nos fratres« rovněž v Itálii), podjímá se téhož úkolu Čech a skládá »Vita et passio s. Venceslai et s. Lid-

milae, anae eius«, t. zv. nejstarší kronika českou. Napsal ji v l. 992—994 mnich Kristian (Křišťan, pův. Christianus) z rodu Slavníkova, strýc neb bratrovec biskupa sv. Vojtěcha. Opíraje se o legendy starší a doplňuje je vlastními dodatky, podává vedle životopisu obou světců obraz o počátcích českého křesťanství a to s živým smyslem dějepisným i se značnou obratností slohovou a s románským záněním pro náboženské hodnoty legendy. (Dílo, zachované nejlépe v rkps. kapitulní knihovny pražské z pol. XIV. věku, prohlášovali Dobner i Dobrovský za výtvar velmi pozdní, až je na správné místo v čele historického písemnictví českého postavil Josef Pekař, ve spise »Nejstarší kronika česká« 1903 a prohloubeněji v díle »Die Wenzels- und Ludmilalegende« 1906; od Pekaře i poučná předmluva k českému překladu »Život a umučení sv. Václava a báby jeho sv. Ludmily« od A. L. Stríže 1921.)

V dějepisecké tradici české, zahájené legendou Kristianovou, pokračuje oblíbený kronikář český, jenž obsáhl všecku starší minulost národní až po svou dobu a následovníkům svým se stal nejen vzorem, ale i věrohodným zpravodajem. Jest to Kosmas, děkan kapituly pražské (žil v l. 1045—1125). Podle starobylého vypravování rod jeho pocházel z Polska. Kosmas vzdělával se nejprve doma na Vyšehradě, kde bylo tehdy slavné učení, potom vydal se do Lutychu, známého Čechům učenou školou od poč. XI. stol. Jako muž i klasickými vzory odchovaný, vzdělaný a zkušený, vykonal později též několik cest za posláním diplomatickým po zemích sousedních. R. 1119, po smrti své choti Božetěchy, jal se psáti českou kroniku, kterou rozdělil ve tři knihy. Výklad počíná potopou světa, končí r. 1125, kdy zemřel. V dějinách českých rozeznává dobu báječnou (pohanskou) a historickou (křesťanskou, od r. 894). Pro vylíčení dějů nejstarších poohlédl se po výkladech latinských kronik sousedních národů, mimo to spoléhal, jak sám tvrdí, na tradici starých lidí.

V této době nejstarší vypravování jeho má ráz národních pověstí (o Krokovi a jeho dcerách, o Libuši a Přemyslovi, o dívčí válce atd.) a dosti je přizpůsobeno starším i současným tradicím jiných národů, jež Kosmas zajisté znal z knih. Pro dobu křesťanskou byli mu zpravodaji věrohodní svědkové (do r. 1038), v období posledním (konec století XI. a počátek XII.) sám byl přímým účastníkem významných událostí, nebo dovídal se o nich od vrstevníků. O věrohodnosti jeho několikráte vysloveny byly pochybnosti, ale výklad jeho celkem činí dojem pravdivosti aspoň subjektivní. Sloh jeho se nese širo-

lým proudem souměrných period, libuje si ve figurách, čí-
tatech ze starých spisovatelů a vložkách veršovaných, ale du-
chem je český a ve výrazu značně živý.

(Rukopisů kroniky té je hojně, nejstarší již ze XII. stol., tis-
tem vyd. již počátkem stol. XVII. Kritické vydání Emlerovo
v Pramenech dějin českých, díle II. 1874 s překladem V. V.
Tomka; jiné vynikající vyd. od B. Bretholze v Berlíně 1923,
nový čes. překlad od K. Hrdiny 1929.)

O značné oblibě kroniky Kosmovy svědčí mimo hojně ruko-
pisy také okolnost, že měl několik pokračovatelů, z nichž
napřed se jmenuje kanovník vyšehradský, jenž psal
o událostech let 1125—1142, po něm mnich sázavský,
který vyložil události let 1125—1162. Vincenc, kanovník
pražský, účastník výpravy krále Vladislava do Itálie, vypsál dě-
je za tohoto krále (1140—1167). Pokračovatelem jeho byl Ja-
roch (Gerlach), opat milevský (1165—1228), jenž vypsál do-
by rozbrojů mezi Přemyslovci a skončil nastoupením Přemysla
I. (1197). Nezávisle na pokračovatelích Kosmových vznikly
letopisy hradištsko-opatovické, sahající do roku
1163; pozdní pokračovatelé Kosmovi, vesměs z pražského du-
chovenstva kapitulního, dovedli své suché zápisy až do konce
stol. XIII.

Ve stol. XII. ještě, jako i v dřívějších, při všem živém styku
se světem západním, kterého značně přibývalo jmenovitě za-
kládáním klášterů benediktinských, premonstrátských a cister-
ckých, majících první mnichy většinou z ciziny, a přese vše
přízpusobením státního útvaru k mocným říším západním, před-
kové naši zachovávají starý svůj ráz: zřízení rodinné a zemské,
starožitný kroj domácí, stará jména místní. Německou osadu
na Poříčí v Praze (při kostele sv. Petra) Tomek sice zjišťuje
již ve stol. XI., ale účinky její nejeví se tehdy významně v o-
statním obyvatelstvu domácím. Ani častější spojenectví čes-
kých knížat s panovníky německými, ani výpravy do Itálie za
druhého krále českého Vladislava nemají zřejmého významu
v životě národním. Obrat rozhodný dostavuje se teprve počát-
kem stol. XIII. Zápasy o staršinství v rodě knížecím tehdy
ustávají. Přemysl I. upevnil svůj trůn i na venek a mimo ro-
dovou posloupnost ve své rodině nabył i dědičného titulu krá-
lovského. Staral se pak, aby zemi svou i niterně přizpusobil
poměrům v pokročilejších zemích západních. S leskem koruny
královské dostavuje se též uznání Prahy za vynikající středis-
ko Evropy střední, země česká nabývá místa mezi význačnými
státy západoevropskými. Ještě zřetelněji znamenáme snahu tu

u nástupců jeho, počínajíc Václavem I. Místo staré ústavy domácí nastupuje feudalismus, provázený různými výsadami, ciz mrav a kroj, přepych turnajův a radovánek vyskytuje se nejprve u dvora královského, ale šíří se též do hradů bohatých velmožů. Studenti z cizích universit dosahují doma rychlého postupu a výnosných míst. Již válkami křížovými čeští šlechticové přicházejí v bližší styky s velmoži německými, čehož později ještě přibývá. Němčina u nás nabývá práv v klášteřích a městech obchodních, při dvoře a na hradech, když pak se v městech od králů nově zakládáných usadili osadníci němečtí, také v městech královských. Též pohraniční pásy zemských hvozdů se kolonisují, což vede k počátkům omezování oblastí národnosti české, sahající původně na západ do Bavor ke Smrčinám, na jih do Rakous téměř k Dunaji. České hrady v těchto přechodních letech nabývají názvů německých, a na nich vítání jsou ti, kdož nový ráz smýšlení tlumočili, němečtí pěvci.

Do Čech přinášeli poesii romantickou, vzniklou na západě evropském po válkách křížových, kterou také podle předního výkvětu těchto válek nazýváme poesii rytířskou. Boje proti nevěřícím podnítily hrdinnost, křesťanství se neslo snahou brániti osoby slabé a utiskované, kult Panny Marie jako matky Kristovy vedl k uctívání pohlaví ženského, cit pro čest před ženami vedl k osvědčování síly a udatnosti na turnajích. Odleskem toho všeho cítění jest básnictví dvorských pěvců, kteří zprvu všude byli vítáni na dvorech knížecích o slavnostech a hodech, a když pohostinnost jim věnovaná jakož i záliba pro verše jejich na západě poklesaly, uchýlovali se dále na východ. Tu pak záhy mohli býti zároveň politickými agitátory pro nároky Přemyslovců na korunu císařskou. Tak Václav I. měl u sebe německého pěvce Reinmara ze Zweteru; král Přemysl II. dal Oldřichovi z Türlína dokončiti Willehalma, báseň od Wolframa z Eschenbachu; Oldřich z Eschenbachu připsal svou Alexandreidu Václavovi II., jehož smrt oslavil, rovněž jako Jindřich z Freiberga míšenského; podobné zprávy máme také o českých velmožích. Tak poznána z blízka poesie, která ovládala Evropu západní, což budilo později snahu napodobiti ji jazykem domácím, národním, který ve stínu latiny znenáhla dospíval samostatnosti. Ale počátky českého básnictví světského sahají teprve do doby stol. XIV. po vyhynutí rodu Přemyslova, kdy se u nás místo starého románského slohu, přísného a sporého, rozšířil nový sloh gotický, hovějící svou členitostí a tvářností duchovnímu vzletu i smyslovému bohat-

ství nového ducha romantického. Z doby přemyslovské máme jenom skrovné památky básnictví náboženského v jazyce národním.

e) Zprvu vedle církevně slovanské bohoslužby, pak v příkrém a posléze vítězném zápase s ní, se rozvíjela na naší půdě latinské liturgie, a také do ní vnikal stále úspěšněji jazykový živel český. Z nejstarší doby českého křesťanství pocházejí překlady hlavních modliteb, otčenáše (pátere) a kředa a snad i formule zpovědní, ale ty se časem přizpůsobovaly stále postupujícím změnám jazykovým. Z překladu knih posvátných vznikal nejprve pokus o staročeský žaltář, který se děl v několika recensích. Z nich prvá spadá do XIII. věku, k ní náleží žaltář Glosovaný (snad z pražského kláštera svatojirského, vydán Ad. Paterou v Čas. Čes. Mus. 1879) a žaltář Wittenberský (ze semin. knihovny ve Wittenberce, vyd. J. Gebauerem 1880).

Výrazem samostatné duchovní i básnické tvořivosti jest píseň svatováclavská, jež nápěvem, veršovou úpravou i souvislostí se vzýváním Boha slovy »Kyrie eleison« poukazuje k původu staršímu z XIII., ne-li již z XII. stol.; snad k původní sloze první, přibyly obě další slohy později, ale všechny již v době staročeské. Podle slov 3. slohy (»Utěš smutné, otžeň vše zlé«) klásti lze původ její snad v dobu hospodaření bramborského po smrti Přemysla II. Obsahem jest podobna písni »Hospodine«; po vzývání sv. Václava o příměluvu následuje povzdech za nebeskou vlastí, posléze prosba o dobro pozemské, jež by nás dovedlo v kruh nebeského dvorstva. Ve 2. a 3. sloze asonance (věčný — jasný, žádaný — nad námi, smutné — vše zlé), dosti zdařile provedená, jest přípravou k rýmu. V nejstarším znění tato píseň jest zachována v kronice Beneše Krabice z Veitmile (1372—1375), jež ji nazývá písni ode dávná zpívanou. Původně skládala se toliko ze tří sloh (počínajících »Svatý Václave«, »Nebeskéť jest«, »Pomoci tvé«), v době hutské vznikly další dvě slohy (»Ty jsi dědic«, »Maria, matko žádúcí«), až v XVIII. stol. ustálil se počet osmera sloh (viz Jos. Kalousek, »Obrana sv. Václava«, 1903; o písni svatováclavské viz zvl. V. Flajšhans, »Nejstarší památky jazyka a písemnictví čes.« 1903 a Rom. Jakobson, »Nejstarší čes. písně duchovní« 1929).

Z XIII. věku pocházejí dále dvě písně duchovní, t. zv. Ostrovská a Kunhutina.

Předmětem skladby »Slovo do světa stvořenie« jest Kristovo vtělení, umučení a vzkříšení. Nazývána bývá písni

Ostrovskou, poněvadž pochází z benediktinského kláštera Ostrovského u Davle; vyznačuje jí úplný dvojslabičný a vůbec se v ní hlásí pokročilé umění veršové. Píseň »V í t a j, k r á l' u v š e m o h ú ě í« se nazývá Kunhutinou, zachována z kodexu XIII. stol., který byl majetkem svatojiřské abatyše Kunhuty, dcery Přemysla Otakara II. Jest českou, rozvleklou parafrází eucharistické hymny »De corpore Christi« a má ráz veršované modlitby v rýmovaných slohách čtyřveršových. (Nejúplnější soubor i rozbor struč. textu této doby podává V. Flajšhans ve spise svrchu uved.)

I přihlížíme-li k dílům psaným církevně slovansky a latinsky, jest slovesná žeň doby románské na půdě české počtem skrovná; jistě vzalo za své mnoho památek v dobách pozdějších, jak gotických, tak husitských. Ale to, co se nám zachovalo, upoutává nejen velebnou starobylostí, nýbrž též prostou opravdovostí ducha nábožného, shodou obsahu a výrazu a monumentalitou při veškeré jednoduchosti výstavby.

b) Období rané gotiky.

(1306—1348.)

V době, kdy se rozkvétající stát český povznáší k významu středoevropské velmoci, ale zároveň smrtí Václava III. pozbývá své starobylé původní dynastie vladařské, dozrávají poměry kulturní, jež se přihlašovaly již za posledních Přemyslovců a jež byly přivoděny pronikavými změnami hospodářsko společenskými i národně politickými. Zbohatlá šlechta i měšťanstvo peněžně mocné podléhá za vlivu německé kolonisace, podporované panovníky, prudkému vpádu mravu rytířského, jež byl za hranicemi již v odlivu; současně poznává vyšší duchovenstvo na studiích hl. v Itálii silný a svěží proud náboženský, jež vlivem řádu františkánského i dominikánského zachvátí celou církev římskou a její vzdělanost. Tak s romantikou vstupuje na naši půdu zároveň gotika dvojitá, na pohled různorodá, ale podstatou navzájem příbuzný výraz složité a vyspělé kultury společenské i duchovní. V pozdní romantice i rané gotice se pojil živý smysl pro bohatou krásu tvarovou s její zdobnou členitostí k vroucímu zanícení pro obsah duchový; dokonalý rytíř i horlivý světec byli zosobněním kultu křesťanské individuality, o jejíž vytvoření usilovala duchovní cvičení i se svými slovesnými pomůckami; zájem o krásu pozemskou, pojímanou namnoze symbolicky, nepřičil se roztouženému nadšení pro

hodnoty nadzemské. Zvýšený životní pocit se hned na počátku tohoto údobí projevoval bohatou tvořivostí epickou, a odvaha, s níž se skladatelé slovesní, podobní stavitelům monumentálních katedrál, pouštěli do rozsáhlých celků, svědčila nejen o studiu vyspělých vzorů zahraničních, ale i o složité přípravě předchozí, nám pohříchu neznámé. Pro povahu naší rané gotiky básnické, již počítáme až do doby nastolení Karla IV., jest příznačno, jak těsně a to několikerým zřetelem formálním, souvisí u nás epika duchovní útvaru legendárního s epikou ducha rytířského.

Časově předcházejí skladby legendární. Tu vedle Písem sv. předním pramenem skladatelům našim byla sbírka arcibiskupa janovského, dominikána Jacoba de Voragine, nazvaná »Legenda aurea sive Chronica Lombardica« (asi z r. 1270), mimo to apokryfy »utajené knihy« z prvních století křesťanských, jichž církev mezi kanonické spisy nepřijala, ač kolovaly pod jménem některého apoštola neb učedníka Páně.

Zlomek legendy o umučení, jejíž původní nedochované znění můžeme počítati mezi nejstarší skladby staročeské, velebí v části zachované Krista, vjíždějícího do Jerusalema, pro jeho prostotu. Zlomek zachován jest u Štítného. Jiné skladby o umučení jsou až z pozdějších dob stol. XIV.

Velkou skladbou obsahu duchovního, jež asi tvořila jednotný sborník stejného slohu a snad i stejného autora, nazvati lze, co se vypravuje o rozličných osobách, s Kristem nějak zpřízněného nebo duchem a smýšlením zprátelených. Byli to především a poštole a Panna Maria, po odchodu Kristově na nebesa svěřená ochraně jejich. Básníkovi českému, patrně knězi, pramenem byla »Legenda aurea«, ale mimo to ještě jiné skladby latinské. Obrazy básnické a bajky ve skladbu vkládané, poukazují za vzdělaného a obratného skladatele. Zjištěny jsou posud jen tři zlomky spolu nesouvislé, jeden na počátku vykládá o apoštolech (sv. Janu Evangelistovi, sv. Matěji, Markovi a Filipovi, pak o sv. Petrovi), zvláště o apoštolské a hlasatelské činnosti mezi pohany a o umučení jejich. Zlomek z konce vykládá v rámci mládí Panny Marie o jejich rodičích.

Snad stejným spisovatelem byla zpracována i jiná skupina skladeb, týkající se osob, jež nepříznivě zasáhly v poslední osudy Kristovy na zemi, zejména zrádce jeho Jidáš a soudce Pilát Pontského. Zvláště Jidášova dráha životní vyličena značně pestře, aby se ukázalo, jak apoštol, nejbližší druh a přítel, mohl Krista zraditi; výklad obměňuje motivy života starořeckého Oidipa. Z legendy této dochováno jest na 400 veršů,

jejichž závěr uvádí osudy Jidášovy do souvislosti s rodinou Pilátovou. Legenda o Pilátovi, zachovaná v pouhých 100 verších, seznamuje nás s pohádkovými motivy jeho zplození a zrození. Pramenem pro tyto obě, vnitřně příbuzné a souvislé skladby, byla vedle podnětů, vzatých ze Zlaté legendy, apokryfická evangelia, jako t. zv. evangelium Nikodemovo, evangelium Josefa z Arimathie a j. Sestaveny jsou samostatně a velmi obratně, jazykem přesným, oživeným obrazy, průpovědmi, bajkami mnohdy původními. Složením hlásí se rok 1306 nebo 1307, poněvadž legenda o Jidášovi činí obsírnou zmínku o zavraždění krále Václava III. (Z vydání poslední a spolehlivé ve Flajšhansových »Nejstarších památkách« 1903, rozbor nejpronikavější podal Ant. Havlík v ČČM. 1896.)

I dětský věk Ježíše Krista byl předmětem legend z nejprvnější doby literatury české. Z této první skladby máme pouze zlomek o 340 verších s vylíčením zázraků malého Ježíška (A. Patera, v ČČM. 1885). Poněkud starší jest zlomek legendy o seslání Ducha sv.

Ze životopisů světců líbily se především ty, které měly ráz dobrodružný, jako život sv. Alexia (Aleše), asketického světce, zetě císařova a dobrovolného žebráka. Z rýmované staročeské legendy z konce XIII. věku se zachoval jenom závěr o 106 verších, obsahující apoteosu světce v církvi i v říši; jest velice blízce první skupině legend. (Zlomek této legendy vyd. Fejfalik, »Studien«, ve vídeň. Sitzungsberichte 1861.)

Skladby tyto se vyznačují mimo značnou samostatnost ve zpracování zvláště jazykem vytříbeným a bohatým, jakož i rýmem zvučným a veršem přesným. I jest na snadě domněnka, že je předcházela delší průprava, vysvětlující tuto obratnost básnického slohu; ale legendy samy se staly brzy východiskem tradice další, která vymožeností, nabytých v epice duchovní, použila na látku světskou. O nějaký rok později, asi kol r. 1310, klásti třeba nejrozsáhlejší staročeskou básnickou skladbu výpravou, epos Alexandreis, mající za předmět osudy a výboje nejslavnějšího krále makedonského, Alexandra Velikého, syna Filipova. Postava tohoto nejrytějšího krále starověkého přirozeně ožila výpravami křížovými, jakkoli tradice o něm zachovával Orient i v dobách dřívějších. I stal se Alexander romantickému středověku dokonalým rytířem křesťanským, jak nám jej líčí též české skládání.

Vzorem jeho, jakož i německé Alexandreidy Oldřicha z Eschenbachu, rovněž v Čechách vzniklé, byla latinská báseň Gualtera Castillionského, rodilého z Lillu. Ten r. 1172 podle

pozdních pramenů staroklasických, historie Alexandrový od Curtia Rufa a románu Pseudokallisthenova z II. stol. po Kr. dopsal v hexametrech vergiliovských rozsáhlou báseň epickou (o 10 knihách), v níž Alexander se odvažuje dobytí Orientu jako díla nadlidského; v tom také tkví zárodek zkázy, k níž jej bohové určili. Tento poučný ráz, jakož i líčení výbojů Alexandrových v krajinách, kde nedávno před tím zuřily boje křížácké, brzy zjednaly básni značnou oblibu a učinily ji předlohou jiných Alexandreid národních. Do Čech dostal se opis té básně latinské ke konci králování Přemysla II., opatřen byv pro Oldřicha z Eschenbachu od krále samého, jenž německými pěvci častěji býval přirovnáván k starověkému Alexandrovi; počátkem stol. XIV. pak sloužil za podklad českému básníkovi, jenž byl z rodu šlechtického, milovníkem své národnosti, nepřítelem cizincův a povýšenců. Ten představuje krále Alexandra jako křesťanského hrdinu na výpravě proti pohanům, kteří se dopustili v mládí jeho bezpráví na zděděné zemi.

Z české skladby, přidržující se věrně postupu latinského originálu, máme zachovány hl. oddíly, reprodukuující první 4 knihy Gualterovy od mládí Alexandrova, výchovy u Aristotela až k vítězství nad Peršany a tažení do Egypta; partie tyto jsou souvislé, kdežto z ostatních 6 knih latinské Alexandreidy nás došly v českém zpracování jenom zlomky. V celku jsou to jen asi dvě pětiny (celkem 3961 verš) v 7 zlomcích, z nichž nejdelší (svatovítský) obsahuje první zpěvy a je původem nejmladší. Skladatel český vedl si při zpracování vzoru svého obratně a pečlivě, vynechal učené výklady a zasahování pohanských božstev do děje, za to vkládal — kromě vtipného samostatného úvodu — z vlastní bohaté zkušenosti životní poučné průpovědi, často spojené v rýmovaná trojverší, verš osmislabičný tvořil bedlivě a rým ženský (dvouslabičný) dovedl ovládati s uměním. Také jazyk básnický jest u něho bohatý a jadrný. Rozmanitost ve tvoření složených vět svědčí zároveň o pozoruhodné vzdělanosti skladatelově. Mnohá místa a jmenovitě hojné shody rýmové, dokazují, že byl znalý českých legend, nedávno před tím vzniklých, že pevně tkvěl v domácí půdě, jsa vzdálen klasické učnosti Gualterovy, a neváhaje s rozkošnými anachronismy čistě středověkými látku po česku lokalisovati. Báseň jeví v zachovaných zbytcích stopy, že dostalo se jí dvojí recenze; ze zlomků největší, Svatovítský, náleží k úpravě starší, rukopis jindřichohradecký, podle dochování nejstarší, k recenzi mladší. (Zlomky vydány jsou diplomaticky a v přepise od Mart. Hattaly a Ad. Patery v Praze r. 1881, s výklady textu a poznám-

kami od F. X. Prusíka r. 1896, kriticky s něm. slovníkem od R. Trautmanna v Heidelbergu 1916. Obsah celé Alexandreidy zkonstruován ze zbytkův od Prok. Langa v L. filolog. 1883).

Jiné básně romantické vznikly značně později, za kralování Karla IV. a Václava IV., ale nedostihly nikterak této první a nejpřednější básně romantické v literatuře staročeské.

Forma osmislabičného verše, spojeného združeným rýmem, kterou staročeští skladatelé vyzkoušeli nejprve na epických látkách legendárních a pak na rytířském eposu alexandrovském, se stala začátkem XIV. stol. u nás tak běžnou, že jí bylo použito i v první kronice české, jak se dalo i v sousedním Německu, v t. zv. kronikách »rýmovaných« a »císařských«. Smýšlením a citěním jest však autor upřímným, ano, náruživým Čechem a v tom vyniká i nad básníka Alexandreidy, pevně vkořeněného do rytířské kultury západní. Je to t. zv. kronika Dalimilova, první kronika jazykem českým psaná, složená ve verších, zamýšlených jako osmislabičné, ale většinou o nestejném počtu slabik (6—23), s rýmy združenými. Skladatelem jejím byl šlechtic z východních Čech, dobře znalý poměrů zeměpisných a národnostních, kulturních a heraldických své vlasti. Podle četných kritérií vnitřních určil J. V. Šimák (v Čes. Čas. Hist. 1932) jako autora kroniky se značnou pravděpodobností příslušníka rodu ostrve, pánů z Dubé, preláta z nejpřednějšího tehdy českého panstva, Hynka Žáka z Dubé, od r. 1306 kanovníka kostela pražského, posléze biskupa pražského († 1333), který v sobě spojoval zájmy a znalosti rytířstva i duchovenstva. Když kroniku skládal (v l. 1308—1314), byl již starším mužem, jenž se nikde netají svým vřelým citem národním, všude jeví ušlechtilé smýšlení o významu státu a obce, chová úctu k dobrému jménu, váží si domácího rodu panovníckého a zvyků po předcích zděděných. Proto jest odpůrcem novot z ciziny přinášených, jako turnajů, honeb se psy, her v kostky, dvoření paním, hostin a pod. a hlasatelem uvědomělého a obranného češství proti hroživé germanisaci zevní i vnitřní. Tímto svým názorem na přednosti domácího života skladatel jeví se nám jako muž pozoruhodný a nemálo významný. Totéž můžeme říci o míře vzdělání jeho. K práci své byl připraven znalostí kronik domácích i německých o zemích sousedních, mimo to znal učebné knihy tehdy všude na západě obvyklé, jako Ezopa, Katona a j. Důvody, proč se ujal takové práce, vykládá v předmluvě, že pohnutka vlastenecká jej k tomu přiměla, aby si krajané též vážili příběhů vlastní země. Celé kroniky o minulosti za předlohu neměl, ale čerpal přede-

vším z Kosmy. Prostoty svého slohu je si vědom a přál by si důstojnějšího nástupce. Dalimilem pojmenován byl autor »kroniky staré kláštera boleslavského« po prvé od Pešiny z Čechorodu, což převzato a rozšířeno od Balbína, protože kronikář Hájek mezi svými prameny uvádí Dalimila Meziříčského, kanovníka kostela boleslavského, a v jednom rukopise kronika tato slove boleslavskou. Počátek výkladu činí se stavbou věže Babel, pod níž mezi jinými jazyky vznikl i srbský (slovanský). Pak skladatel přechází k příchodu Čechovu s družinou a vykládá vše podle Kosmy. Nejspolehlivější zprávy má z doby, jíž sám byl očitým svědkem, o kralování Přemysla II. a nástupcův jeho až po nastolení Jana Lucemburského (do r. 1314), celkem ve 106 kap.; později přidány ještě čtyři kap. o událostech z let 1315—1318. Ač skladatel netají se svou nechutí k cizozemcům, zvláště Němcům, a píše kroniku s tendencí obrannou, přece dílo jeho došlo i u nich značné obliby, neboť přeloženo bylo dvakrát do němčiny veršovaně v pol. XIV. stol., prosaicky poč. stol. XV. Počet rukopisů, členících se do tří recensí, je velmi značný (14); nejvýznačnější rukopis cambridžský z první recense, zachovaný ze stol. XIV. Svědčí to o hojném užívání kroniky, stejně jako časté doklady u pozdějších historiků. Vyd. tiskem pečlivě od Pavla Ješina r. 1620, ale celý náklad zničen po bitvě bělohorské, 2. vyd. jazykem obnov. od Fr. F. Procházky 1786, další vyd. od V. Hanky r. 1848 a 1851, vyd. kritické od Jos. Jirečky (v Pram. děj. č. III., 1877). Cambridžský rukopis vyd. diplomaticky V. E. Mourek r. 1892 a r. 1910.

K pozdějším veršovaným dodatkům kroniky Dalimilovy od některého z jeho epigonů, shodujícího se s mistrem jak ve smýšlení, tak ve slohu, pojí se písně »N o t a o d p a n a V i l é m a Z a j i e c ě«, velebící zásluhy tohoto pána českého, »přítele českého jazyka«, jenž padl r. 1319 u Dachova; proslulý byl nejen udatností, ale též oddaností ke králové Elišce Přemyslovně; lyrický je hned začátek: »Želej české pokolenie škody, jenž se stala nynie!« Píseň vznikla brzo po události samé a otištěna vedle Jirečkova vydání Dalimila v L. filol. 1884.

Ale ještě v této době k r o n i k á ř i pokračují v díle Kosmou počatém i dále jazykem latinským. Tak letopis svého kláštera latinsky počal psáti druhý opat zbraslavský Otto; po něm pokračoval třetí opat, Petr Žitavský († 1339), rozšiřiv zápisky své v důležitou kroniku o událostech současných; zejména vyložil napřed dobu zakladatele kláštera, krále Václava II., pak panování Jana Lucemburského, ve třetí knize počal výklad o blahodárném vladaření markraběte Karla v Čechách

(do r. 1338), také o dějích německých; jeví všude vedle ducha konservativního vlastenecké smýšlení a jímavou přichylnost k rodu Přemyslovu; do prósy mísí t. zv. leonínské hexametry rýmované (vyd. Emler v Pramenech děj. 1884, čes. př. J. V. Nováka, s úvodem a pozn. V. Novotného r. 1905). O kroniku Zbraslavskou se opírá latinská kronika Františka, probosťta pražského, posledního pokračovatele Kosmova, jež vylíčil události let 1273—1353; druhou její recenzi přepracoval B. Krabice z Veitmile.

I v epických skladbách duchovních a světských, stejně jako v Dalimilově kronice pronikal praktický duch český hojným moralisováním a gnomickými úvahami; od počátku XIV. věku si vytvářel rozsáhlé staročeské básnictví tendenční, někdy mravně poučující, jindy stavějící pro výstrahu slabosti lidské na odív. Průpravou pro takové veršování byly zpracování a překlady středověkých pomůcek latinských, jež se jako knihy školní přirozeně rozšířily se školami kněžskými a klášterními po četných národech křesťanských. Takovou knihou učebnou byla na př. t. zv. Dvojverší Katonova («Catonis disticha moralia» n. »de moribus«), přičítána jakémusi gramatikovi římskému, Katonu Dionysiovi z III. neb IV. stol. po Kr., od IX. stol. obecně zdomácnělá v celé střední a západní Evropě; průpovědmi ve 2 šestiměry upravenými podávala rozmanitá poučení pro život mravní a praktický. Oblibě nasvědčuje, že již v XIV. stol. převedena po prvé v české verše. (Z rukop. svatovítského vyd. Ad. Patera 1885, nově 1927 Jar. Rašín; srovnávací rozbor od J. V. Nováka v L. filol. 1915.)

Mezi nejstarší knihy učebné náležel Ezop, středověké zpracování starořeckých bajek polobáječného Aisopa, jež do literatury římské uvedeny byly propuštěncem Augustovým, Phaedrem, pak vlašským učencem Romulem rozvedeny latinskou prósou (v X. stol.), posléze upraveny opět ve dvojverší elegické od Angličana Walthera (Anonyma). Z toho veršovaného Ezopa učila se mládež, a to nejen v krajinách západoevropských, ale též u nás. Úhrnného zpracování českými verši dostalo se těmto bajkám (asi 60, jež rozvedeny 3242 združeně rýmovanými distichy) v polovici stol. XIV., při čemž básník připojil různé přídavky vlastní, na př. v úvodě alegorický boj mezi ctnostmi a neřestmi, jinde průpovědi a myšlenky obsahu vlasteneckého a pod. Ve formě opisem dosti porušené zachován tento nejstarší Ezop český ve sborníku hrab. V. Baworowského ve Lvově z r. 1472, kde nalezen A. Brücknerem; (sborník, vydaný v celku Janem Lorišem r. 1903, obsahuje mimo to ze skladeb ver-

šovaných skládání o věv. Arnoštovi, o Tandariáši a o Laurinu, z výpravné prósy Bruncvíka a román o Apolloniovi Tyrském.)

Řadu skladeb tendenčních — vedle veršované legendy o sv. Prokopu a drobnějších skladeb duchovních formy dramatické — obsahuje t. zv. r u k o p i s H r a d e c k ý, darovaný Jos. Dobrovským knihovně lobkovské v Praze (vyd. od Ad. Patery r. 1883). Ant. Havlík dokázal o něm (v ČČM. 1904—1906), že vznikl kol. r. 1340, skladatele že má jediného, snad z kanceláře královské. I slohově tvoří satirikomravokárné skladby rukopisu Hradeckého celek. Ustupují od převládajícího slohu epického a v slovníku i v podání, zvláště po stránce rytmické se přibližují úmyslně próse; snad vedle živlu kazatelského, který by ukazoval k duchovenstvu, se tu hlásí prostředí měšťanstva, jež se počesťovalo.

Ze skladeb se zdá nejpůvodnější zdařilá bajka »O lišce a čbánu«, již skladatel chce na drastickém příkladě ze zvířecí říše ukázati, že také chytrý člověk dává se někdy k své škodě strhnouti k pošetilostem. Líčení v bajce, pro niž máme sice obdoby v lidovém podání slovanském, nikoliv však přímé předlohy, je velmi živé a také gradací svou dosti napínavé; můžeme básničku tu považovati za českou náhradu zvířecích bájí středověkých, zpracovaných epicky ve Francii i v Německu.

Rozměrnější báseň tendenční z toho rukopisu sluje »Desatera o kázaníe božie«. Básník rozbírá v 1200 verších obsah příkázání a ukazuje, kteří lidé (pravidelně trojího druhu) proti nim hřeší. S trpkostí vystupuje, ač sám patrně kněz neb klerik, proti kněžím a mnichům, kteří jako zpovědníci za peněžitou pokutu rozhřešovali nejhorší zločince. Při tom leckde vkládá povídku obsahu satirického, čerpanou obyčejně ze sbírky »Gesta Romanorum«, oblíbené u kazatelů středověkých. Tím získává pěkný kulturní obrázek své doby, jeho sloh při vši názornosti a rozmarnosti není hrubý.

Další báseň sborníku, t. zv. »Satiry o řemeslnicích«, vytýká slabosti a směšné stránky některých řemesel a povolání: ševce, konšela, kováře, sladovníků, lazebníků, řezníků, pekařů. Všem takovým podvodníkům básník stejně hrozí, že nedostanou se pro své klamy před tvář boží; také jeho podání jest názorné, ano, drastické se zřeteli mravokárnými. Předloh »Desatera« a »Satir« o řemeslnicích neznáme.

Z přísně vážných skladeb mravokárných se zřeteli eschatologickými jest do rukopisu Hradeckého pojato dialogické veršování »O bohaticích«, umírajícím těžko ve hříších. Jemu se z jinde zachovaných mravokárných básní blíží literární »tanec smr-

ti«, psaný v čtyřveršových slohách, spojených jediným rýmem »O nebezpečném času smrti«, naladěný do úzkostlivé úpěnlivosti, i rýmovaný, rozhorlený výčet pošetilosti lidských »O sedmecieta blázních«. Nejzávažnější však z tohoto okruhu jest staročeský »Spor duše s tělem«, zachovaný v textu i jazykově starobylém asi z r. 1330. Spory duše s tělem před smrtí i přímo po ní byly oblíbenou látkou středověké literatury, tak, jako disputace náležely ke zvyklostem tehdejšího života akademického; ke sporu před smrtí se pojívala hádka mezi nebem a ďáblem o duši, až se této dostávalo vysvobození skrze Pannu Marii. Nejpopulárnější dílo toho druhu, »Visio Philiberti«, složil v XIII. stol. anglický spisovatel Robert Grosseteste. Ale staročeská báseň není zpracováním této slavné předlohy, od níž se liší tím, že v staročeské básni běží o předsmrtný, ve »Visio Philiberti« o posmrtný spor duše s tělem; ani dodatečná kombinace dalších sporů posmrtných, kterou český skladatel pokračuje, nemá předlohy v latinských památkách dochovaných. Dramatičnost dialogu jest působivá, stejně i zevní forma, čtyřveršová sloha s rýmem združeným, ale znásobeným ještě vnitřním rýmem ve verši třetím; s touto slohou se setkáváme i v některých pozdějších básních lyrických. Úvod »Sporu duše s tělem« psán jest však v epickém dvojverší. (»Spor duše s tělem« vydal diplomaticky St. Petíra ve Sborníku filolog. 1931, před tím v samostatné rekonstrukci textové Rom. Jakobson 1927 zároveň se skladbou »O nebezpečném času smrti« a předeslal významnou studii o staročeském básnictví tendenčním vůbec.)

Básnictví lyrické v té době neprosplávalo valně. Duchovní písně české skládány nebyly neb aspoň se nezachovaly, poněvadž zpěv chrámový výhradně byl latinský, lid tedy v kostelích zpěvu se neúčastnil mimo vzácné příležitosti výročních slavností. Nově přibyly k starším písním slavnostním dvě velikonoční o vzkříšení Kristově: »B ó h v š e m o h ú c í v s t a l z m r t v ý c h ž á d ú c í«, která zpívána bývala po velikonočních hrách dramatických shromážděným lidem, a »J e z u K r i s t e, š č e d r ý k n ě ž e«, jež rovněž přes upíatost církve vnikla již v XIV. věku do chrámu.

Z písní světských té doby zachovaly se jen zmínky nebo začátky, ale z nápěvů patrno, že přikláněly se k liturgickým zpěvům, jež lid v chrámě slychal a upravoval si pak v lehčí rytmus a prostou, případnou formu.

Básnictví dramatické souviselo s bohoslužbou, neboť hry vzniklé z církevních slavností velikonočních a mající

zprvu obsah pouze náboženský a to s dějem vzkříšení Spasitelova, provozovány byly před shromážděným lidem duchovními osobami v presbyterii chrámové. Poněvadž bylo třeba několika účastníků, mohly se konati jen při chrámech s několika kněžími nebo v klášteřích. Původ těchto her latinských se klade obyčejně do kláštera svatohavelského (ve Švýcařích), u nás obliby došly zvláště na některých místech, na př. v klášteře svatojiřském na hradě pražském, odkud zachováno několik rukopisů; vedou až do XIII. stol. Základem jejich je především 16. kap. evangelia sv. Marka, kde se líčí cesta tři Marií k hrobu Kristovu (v neděli velikonoční přede dnem) a rozmluva jejich s andělem. Další výjev představuje, jak apoštolové Petr a Jan spěchají ke hrobu, přesvědčit se o vzkříšení Kristově. K tomu přibyla jako výjev třetí rozmluva vzkříšeného Krista s Marií Magdalskou, ona zůstala u hrobu a plakala, Ježíš pak ukázal se jí v podobě zahradníka. Scény ty byly částí liturgie na den vzkříšení, provozovaly se vážným způsobem duchovním se zpěvy liturgickými, a to jazykem latinským; jen některé duchovní písně zpívány po česku.

Později připojovány k tomu ještě jiné scény příbuzného obsahu, že vznikaly celé velikonoční hry, ale přibývaly i živly světské do chrámu nevhodné, na př. jak Marie kupuje masti u mastičkáře, který mluví jazykem národním.

To patrně na zlomku hry velikonoční (asi z polov. stol. XIV.), známém pode jménem »M a s t i č k á ř e«; vyniká bujnou satirou na lékaře-šarlatány i rozpoutaným humorem situačním a slovním, kterým doprovází fraškovité výjevy, zajímavé svým obsahem mravoličným. Snad vznikl podle latinsko-francouzské předlohy, k nám přinesené. Jiná scéna komického rázu byla ve zjevení Kristově nevěřícímu Tomáši, jiná ve výjevu Ježíšově učedníkům v Emausích, směšný byl úžas strážců před hrobem Kristovým nade vzkříšením a d'áblů v předpeklí nade vstoupením jeho v ta místa. Kde bylo třeba přibírat ke hrám osoby světské z nedostatku duchovních, porušování rázu církevního při povolené improvisaci textu postupovalo tím více.

Třetím stupněm her těchto byly hry pašijové (misterie), kde k výjevům z umučení přistupují také jiné scény ze života Kristova. Do těchto misterii záhy také vkládány části lyrické, t. zv. pláče Mariiny.

Bohatší rozvoj dramatickolyrických a pak dramatických skladeb u nás lze pozorovati v 2. polovici XIV. stol. Z her liturgických se vyvinuly umělé hry velikonoční mezi nimiž, u nás hojně zastoupeny hry tři Marií s nářky nad ztrátou Spa-

sitele. Byly původně latinské, ale vložek českých v nich přibývalo. Po český skládány hry o vzkříšení Páně, motivicky stále bohatší, později s groteskními i rozmarnými scénami příhrobními i pekelnými; celistvá hra »O Kristově z mrtvých vstání a jeho oslavení«, zachována jest v rukopisu klementinském až ze XVI. stol., ale vznikem sahá o dva věky nazpět.

Plankty (nářky) Panny Marie byly také někdy částí her velikonočních; v nich sv. Jan těší matku Páně, umírající Kristus pak pronáší známých sedmero slov.

Z období velikonočního hry dramatické rozšířily se též na jiné svátky, zvláště takové, o kterých se konaly průvody; tak byly o Květné neděli, o Nanebevstoupení Páně, o Božím těle. O vánocích předváděly se hry žakovské, značně rozpustilé. Rozvoj dramatických her náboženských s fraškovitými výjevy světskými byl u nás přetržen reformací; ale dávná tradice prosvítá pak místy v lidových hrách, provozovaných na venkově, namnoze v podobě z XVIII. stol. (Rozbor i texty dramatických her staročeských i s úvody srovnávacími podal Jan Máchal v díle »Staročeské skladby dramatické« 1908; jeho »Dějiny českého dramata« 1917 obsahují přehledný výklad.)

Rozvoj české prósy naukové spadá až do doby Karlovy, kdy se dějí též pokusy o náboženskou prósu rozjímavou. Z doby starší máme zachovánu jedinou památku prosaickou a to obsahu právníckého; jest to úctyhodný pokus zachytiti staré zvykové právo domácí proti náporu německých práv se k nám hrnoucích i proti nastávající recepci práva kanonického i římského. Jest to příručka staročeského práva procesního, t. zv. »kniha Rožmberská«, podávají návod, jak si na soudě zemském vésti, zejména jak vykonávati půhony, aby se prováděly správně a platně. Celkem obsahuje 19 kapitol ze zamýšlených 37, končí se ohledáváním škody a pozemkem obecním. Za původce jejího pokládá se p. Petr z Rožmberka, nejvyšší komorník zemský za krále Jana (v l. 1312—1346). Kniha má slovesný ráz starožitný, některým výrazům v ní obvyklým se ani v době Karlově již nerozumělo. (Vyd. od Fr. Palackého v Archivu českém I. 1840, r. 1872 od Vinc. Brandla s rozbořem a výkladem, diplomat. od J. Gebauera v L. filolog. 1880.) Staročeským názorem na složení společnosti druží se kniha Rožmberská k písemným památkám rázu Dalimilova, jež se snaží uhájiti domácí kulturu proti postupnému a již nezadržitelnému vnikání životních forem a mravů cizích.

c) Období vyzrálé gotiky.

(1348—1409.)

Do doby Karlovy zároveň s nebývalým rozkvětem státně politickým a blahobytem hmotným spadá v zemích českých značné rozšíření vzdělanosti knižní a tím i literatury. Panovník upevnil v zemi pořádek a všemožně pečoval o hospodářský rozvoj, doprovázený současně kulturou uměleckou. Prováděje nákladné stavby, povolával do země vynikající umělce, zvláště francouzské, tvořící v pokročilém slohu gotickém. Povýšením pražského biskupství na arcibiskupství nejen vymanil Čechy z tísňivého područí německého, ale dodal váhy a autority duchovnímu stolci, na němž zasedla velká osobnost Arnošta z Pardubic. Založiv universitu r. 1348 pro svůj národ, jak v zakládací listině výslovně praví, zadržel doma proud mládeže po vzdělání dychtící, spolu soustředil ve svém sídelním městě i znamenité cizince, mistry a žáky, a to nejen z Polska a z Německa, ale zvláště z Francie. Výklady na této první vysoké škole ve střední Evropě daly se ovšem latinsky, cizinci zprvu na ní měli převahu, ale přinášeli k nám nové myšlenky, kol nového střediska vědění šířily se nové proudy vzdělanostní, které nemohly zůstatí bez účinku ani na širší vrstvy lidové; ve scholastice universitní zvolna se vedle staršího realismu počal ožývati modernější směr nominalistický. Z lásky k české říši, k české minulosti a k českému jazyku, císařem všude zdůrazňované a také potomkům v autobiografii odkázané, Čechové mohli čerpati dobré naděje pro budoucnost v době, kdy zvláště česká města královská na odiv stavěla svůj cizinský ráz a kdy do naší kultury ještě větší měrou než dříve, vnikaly vlivy cizí, nově také italské a francouzské. Jak odůvodněny byly naděje do národní emancipace kladené, ukázalo se na zdárném vývoji české prósy v době Václavově, za něhož se vyskytují též úřední listiny české (nejstarší z r. 1370, Štítného z r. 1373).

Mocně působila na duchovní život v zemi a v národě kulturní osobnost Karlova, velká to individualita s několika složkami základními. Gotický křesťan v něm znal celou dráhu náboženského života od asketického sebepokoření až k ekstasi spojení s Bohem; tato touha se projevovala v ideovém vzletu staveb gotických, sloužících Bohu nejen vzhledem složitě architektoniky, ale i dekorativním bohatstvím, leckde až utlačujícím záměry tektonické. Avšak v Karlově individualismu se hlásí již směr humanistický, přicházející k nám z Itálie v osobě Petrarco-

vě a získávající si přízeň vynikajících mužů z kruhu Karlova, zvláště biskupa Jana ze Středy, ale ohlas jest prozatím spíše jen stylistický a rétorický.

Karel také sám pečuje o rozkvět literatury a to spíše naukové než básnické. Dbá, aby se zachovala nástupcům pamět jeho života, čtené muže jiné pobízí k spisování historickému, podněcuje i díla slovníkářská, stará se o ustálení právního stavu svých zemí, podporuje rozvoj právního písemnictví. S vývojem myšlení a vědy ruku v ruce kráčí povznesení literatury prosaické.

A Epika zůstává i za doby Karlovy, stejně jako za rané gotiky české, v popředí písemnictví, ale k látkám duchovním, přejímaným prostřednictvím církevní literatury latinské, přibývají pomoci předloh německých náměty světské, načerpané z odumírající již kultury rytířské a to buď bretoňského neb německého původu. Skoro bezděky docházejí skladatelé epických básní k výrazu blízkému próse, a brzy se i legendární i rytířské látky objeví ve větších neb menších útvarech výpravné prósy, určené onde nábožnému rozjímání, tu zábavě vzdělaného čtenářstva; rozkvět prósy beletristické jde souběžně s vývojem naukové prósy, který sám panovník záměrně podporuje.

Legendy duchovní jsou nejjistším slovesným výrazem české karlovske gotiky, jež se na universitě pražské projevuje scholastikou, v umění výtvarném architekturou chrámovou i bohatou malbou knižní, deskovou i nástěnnou, především pak životním slohem křesťanského panovníka samého s jeho záchvěvy mystickými. Legendy tyto se liší velmi podstatně od legend rané gotiky české, odvozených z »Legendy zlaté«. Zevně sice zachovávají jejich osmislabičný, združeně rýmovaný verš, ano, dbají ještě úzkostlivěji o členění rytmické, za to rým jest méně pravidelný, takže výraz se stává prosaičtějším, což zakrývá hojný živel dekorativní, hýřící tropy a figurami, patetické monology, zdobné popisy. Zhusta se pojí scholastické sklony i se zálibou v dogmatických disputacích mystickému opojení zázrakem, mučednictvím, ekstatickým útekem k Bohu ze země. Tím vedle nového (t. zv. brněnského) zpracování legendy o sv. Jiří vyniká zvláště »legenda o svaté Kateřině«, básnický skvost písemnictví doby Karlovy.

Fakulta svobodných umění, jež byla i v Praze nejvíce navštěvována, ctíla za svou ochránkyni sv. Kateřinu. Také císař byl vřelým ctitelem této světice, jak projevily i jejím kultem na Karlštejně. Podle legendy české, sestavené z několika předloh latinských a to dosti samostatně, Kateřina vynikala nejen krá-

sou, ale i učeností, již nabyta na vysoké škole v Alexandrii, kam ji otec, cyperský král Kostus, posílal na učení. Z těch předností vzniká v dívce hrdost, že chce míti jen ženicha sobě rovného a zamítá ruku císařovicovu. Poustevník u města poví jí o Kristu, jemuž se zasnubuje prstenem. Když pak císař Maxencius v Alexandrii káže obětovati modlám, Kateřina vystoupí proti němu a přehádá padesát mistrů vysoké školy, na obrácení její ustanovených, že stanou se křesťany. Také císařova choť a přední rytíř přijímají tu víru, pročež všickni umučeni, Kateřina zprvu bičována, posléze sřata. Skladatel, muž jistě na universitě vzdělaný a znalý subtilit bohoslovných, psal v 50. letech a hověl i smyšlení císařovu. Dogmatika scholastického rázu se u něho stále mísí s mystickým zanícením, občas až eroticky zbarveným; v symbolice barev, v kultu mučednictví a zázraků, v dekorativní výmluvnosti byl věrným synem své doby; jako umělec básnického slova stojí vysoko. Dílo jeho, t. zv. větší legenda (3619 v.) se nazývá stokholmskou, protože rukopis přes 200 let byl chován v Stokholmě (nyní v zem. archivě mor.); tu legenda nalezena Jos. Pečírkou 1850 a vytištěna r. 1860: kritické vydání s něm. úvodem a slovníkem od Fr. Spiny 1913. Kratší legenda o sv. Kateřině, brněnská, složena jest ve slohách čtyřveršových a nalezena od Ad. Patery (vyd. v ČČM. 1887). K legendě svatokateřinské se pojí těsně zlomek legendy o sv. Markétě (rukopis brněnský, vydán v ČČM. 1887) a t. zv. lvovská legenda o sv. Dorotě (vyd. tamže 1859), jejíž původní látka byla zanedlouho zpracována jako epickolyrická píseň a později přešla dílem jako píseň, dílem jako hra do lidové tradice. Rázem se podobá jim také legenda o desíti tisících rytířů (česky »miles« překládá se pravidelně »rytieř«), drasticky líčící mučení křesťanských rytířů na hoře Araratu (L. lilolog. 1889, vyd. Jos. Truhlář.)

Ale vedle těchto legendárních látek nových, takřka modních, nepoklesala ani záliba v apokryfickém okruhu života Kristova a Madonnina, do něhož se rádi obraceli již skladatelé v rané gotice.

Legenda o Ježíšově mládí (»Kniehy o božiem narození a o boží mladosti«) se počíná zrozením Panny Marie, pak líčí narození Kristovo a život jeho až do dvanáctého roku. Děj nepodává se příliš obratně a přeplněn je zázraky. Několikráté zpracováno u m u č e n í P á n ě a to spíše meditativně než epicky.

K osudu matky Kristovy vztahují se legendy »O N a n e b e v z e t í P a n n y M a r i e«, »S v a t é M a ř i e s n e b e s c h v á

la«, »Radosti svaté Maříe«; i zde nábožné úvahy převažují nad živlem výpravným. To se stupňuje v Anselmu, skladbě rázu legendového, v níž sv. Anselm, arcibiskup canterburský († 1109), se doptává matky Kristovy po podrobnostech umučení. Skladba byla značně oblíbena, neboť zpracována v literatuře české dvakrát veršovaně a též prosaicky. (Vydal Feifalik ve vid. Sitzungsber. 1860.) Obsahu podobného jest skladba »Maria Magdalena«, připojeno však vzkříšení a objevení se Kristovo Marii Magdalské.

Samostatné místo v legendární epice doby Karlovy námětem, slohem i tendencí zaujímá legenda o sv. Prokopu, zachovaná v rukopise Hradeckém. Úcta k slovanskému světcí sázavského kláštera uchovávala se v jeho působišti dlouho; zde vznikly o něm v XI. stol. legenda staroslovanská i její překlad latinský, prameny to t. zv. mnicha sázavského, náležícího mezi Kosmovy pokračovatele věku XII. Kdežto oficiální latinská legenda (bollandistická) se mohla opřít i o prameny nejstarší, zakládají se obě česká zpracování na dosti pozdní recenzi legendy latinské. Jedním jest prosaický život sv. Prokopa v »Pasionálu«, druhým veršovaná legenda z Hradeckého rukopisu asi z polovice XIV. stol. Vedle zázračných živelů zajímal skladatele antagonismus obřadu latinského a slovanského, pojatý v protiněmeckém duchu dalimilovském; podání v tradičním rozměru epickém svědčí spíše o bodré jadinosti než hlubší učenosti a jemnějším stylistickém umění skladatelově. (Svato-prokopská legenda, přístupná nejlépe v Paterově vydání rukopisu Hradeckého, stala se pro svůj složitý poměr předmětem vědec. kontroverzí, jichž se zúčastnili Dobrovský, Feifalik, Patera, Vondrák, Pekař; poslední slovo viz ve Flajšhansově a Pekařově vydání Dobrovského »Kritické rozpravy o legendě prokopské« 1929. Legendy použil i Jar. Vrchlický v stejnojmenné básni z r. 1877).

Vedle legend jednotlivých, zpracovaných tu volněji, tu úzkostlivěji podle pramenů latinských, nacházíme v době Karlově již také prosaické překlady celistvých svodů těchto látek. Jsou to práce obratné, jazykem vzorné, svědčící o rychlých pokrocích české prósy. Tak pořízena prosaická sbírka životopisů svatých a světic, »Pasionál«, opět podle »Legendy zlaté« arcibiskupa janovského, Jakuba de Voragine. Stalo se to snad na podnět císaře Karla IV., z rozkazu arcibiskupa Arnošta z Pardubic. Upravovatel vynechal mnoho zázraků a místo světců v Čechách neznámých vložil životopisy světců českých (sv. Cyrila a Metoděje, sv. Prokopa, sv. Václava podle úpravy císa-

řovy); patrně staly se i ty změny z návodu samého arcibiskupa. Časné a stálé potřebě, zvláště v ženských klášteřích, nasvědčuje, že máme dva prvotisky této knihy (I. vyd. asi z r. 1480, II. z r. 1495, onen znovu vydán Zd. Tobolkou 1926; obnoveným jazykem vydal Fr. Šimek 1927). Nejstarší rukopis »Pasionálu«, chovaný v knihovně musejní (asi z polovice stol. XIV.), vzat byl od Jana Gebauera za památku staročeskou jazykově normální, ježto zevrubně označuje každé znění hlásek staročeských (týž vyd. v L. filolog. r. 1878—1888). »Životy svatých Otců« sluje sbírka legend o poustevnících na poušti egyptské, kteří nejprve počali žítí samotářským životem; (sv. Antonín, sv. Pavel Thébský, sv. Hilarion, poustevnice sv. Eufrosyna, Marina a j.). Legendy ty původně samostatné, byly jako »Vitae patrum« již ve středověku sebrány v celek a čítaly se velmi pilně, zvláště v klášteřích; v češtině zpracovány, několi-kráté, po prvé veršem; prosaické znění, zachované v řadě rukopisů, jest s »Pasionálem« současné a rovnocenné. (Rozprava o nich od Emila Smetánky ve Věstníku spol. nauk 1904; ten je též vydal kriticky r. 1909.) Rázem se sem řadí i »Život Krista Pána«, překlad to ze sv. Bonaventury, kde český zpracovatel potlačil látku rozjímavou ve prospěch obsahu epického, a legenda »O sv. Jeronýmovi knihy troje«, upravená podle kompilace biskupa Jana ze Středy.

Látky duchovní se stávají předmětem zábavné beletrie, jež v době Karlově a Václavově těší se značnému rozkvětu. Také prósa její zní uhlazeně, což svědčí o vysoké kultuře jazykové věku Karlova. Své náměty volí z kanonických i apokryfických knih Starého a Nového zákona, které rozšiřuje podrobnostmi legendárními, dialektikou středověkých disputací, živly zázračnými; ale v duchu kontemplativním, vládnoucím u nás v červánkách náboženské reformace, má zde převahu oddané hroužení se do citových oblastí křesťanství i zbožná touha po záhrobí a spočinutí v Bohu. Předlohy také tuto poskytovala náboženská literatura církevní, z části čerpající z pramenů hellenistických.

Ačkoliv v legendě o dřevě Kříže, ve »Čtení Nikodemově« a v příběhu sv. Veroniky (vesměs v rukopise strahovském ze zač. XV. stol.), poskytly příběhy evangelií východisko, přece hojněji zpracovány látky starozákonní. O praroci pokolení lidského Adamovi vzniklo mnoho legend jak u židů, tak u křesťanů a mohamedánů, a to veršovaných i prosaických. Z nich čerpalo podání lidové, jakož i pokusy dramatické; u nás mimo veršované zpracování z XIV. stol máme z doby o stol. po-

zdější dvojí versi prosaickou »Knihy o stvoření Adama a Evy«. Vypravování týká se hlavně doby, kdy Adam opustil ráj a počal v potu tváří vzdělávati zemi. Celý život Adamův, připisovaný Frigoniovi, doktoru jerusalemskému, arabskému spisovateli z rodiny židovské, obsažen byl v duchovním románu »Solfernovi«, jehož předmětem byla pře pekelné říše s Bohem pro svržení d'áblů s nebe, protože nechtěli vzdávati poctu člověku nově stvořenému. Při tom zástupcem pekla jest d'ábel Solfernus. Tu vznikl pokus sestaviti celý život Adamův a přímého potomstva jeho, jakož se stalo u nás dvojím zpracováním prosaickým již koncem stol. XIV. Pokračováním Solferna jest »Belial« (asi ze zač. XV. stol.), jenž líčí spor pekla s Kristem pro vysvobození duší sv. otců z předpekli. Plnomocníkem d'áblův je Belial. Při tom se užívá všech zvláštních obyčejův, obvyklých v kanonickém právě, aby podepřen byl základ učení křesťanského. Mimo bibli hlavním pramenem jest vypravování apokryfní.

»Život Josefa Egyptského«, již podle bible dosti tklivý, doplňován byl ještě zprávami odjinud čerpanými. K němu druží se povídka o Asenetě, dceři Putifarově, choti Josefově. (Obě povídky v rukopisech ze zač. XV. stol., vydány A. Vrtátkem v Čas. Čes. Mus. 1862 a rozebrány s pracemi příbuznými F. X. Prusíkem v Kroku 1887 a 1888; velkou pozornost staročeským památkám tohoto okruhu věnoval metodou srovnávací Jiří Polívka.) Poučná je povídka »Poručenství (závěti) dvanácti patriarch«, synů Jakubových i povídka o Tobiašovi.

Obsahu duchovního jest i »Barlaam a Josafat« (vlastně životopis Buddhův), povídka řecká mnišského ducha a poustevníckého zanícení, upravená asi v VII. neb VIII. stol., k nám se dostala ve dvojím zpracování koncem XIV. stol. a došla v lidu velkého rozšíření.

↳ Epika světská ducha rytířského, zastoupená v předešlém období jenom mohutnou skladbou Alexandreidy, rozrůstá se za věku lucemburského do šíře, aniž se prohlubuje umělecky: pouhé zábavě a nikoliv vyšším cílům slovesným slouží dobrodružné a milostné příběhy, které jsou k nám uváděny z Německa v době, kdy v pokročilé Evropě západní tento druh jest již v úpadku a odlivu. Náměty pocházejí dílem z pověstí britských, dílem z hrdinského okruhu německého, dílem z německých historických příběhů k nepoznání zromantisovaných, ale přímý pramen českých skladatelů jest vždycky německý a na této cestě pozbyly látky svého romanticky exaltovaného posvě-

cení a změnily se v pouhou plytkou stravu beletristickou.

Největší obliby dosáhl Tristan, rek z družiny Artušova stolového kruhu. Pověst o něm a o jeho tragické lásce k Izaldě, choti krále Marka, vznikla původně v Anglii, ale brzo rozšířila se na jih do Francie a na východ do Německa, romantickým rázem všude docházejíc neobyčejné obliby. Český básník na sklonku XIV. stol. čerpal z trojího německého zpracování, od Eilharta z Oberge, Gottfrieda štrasburského a Heinricha z Freibergu; kontaminoval a krátil. Skladba česká nerovná se skladbám jinojazyčným, ani obsahem, ani dikcí; je převedena dosti neobratně, z obsahu pak setřen jemný pel předlohy cizí, i verš a rým český jest chatrný. Skladba, zachovaná ve dvou pozdních rukopisech, jest nejdelší veršované dílo staročeské, má skoro 9000 veršů.

Z téže družiny rytířské byl i Tandariáš a Floribella, jejichž dobrodružství a zkoušky lásky zpracoval český básník kolem r. 1400 volně podle německého epika Pleiera.

Vévoda Arnost, romantická skladba původu německého zachována jako Tandariáš ve sborníku hr. Baworowského (a s ním vydaná), jest z doby starší. Má za základ odboj vévody Arnosta proti císaři Konrádovi II. a vévody Ludolfa proti císaři Ottovi I., z toho však udělána báchorovitá výprava rázu křižáckého.

Německého původu jsou též t. zv. Růžové zahrady, větší a menší. Větší náleží k pověstem o Siegfriedovi, Kriemhildě a Etzlovi (Attilovi) s osobou Dětricha Berúnského (Theodoricha ostrogotského) v popředí. Skladba česká obsahu tohoto zachovala se jen ve zlomcích. »Malá růžová zahrada« líčí boj Dětrichův a Hildebrandův proti Laurinovi, králi trpaslíkův, který má rovněž krásnou zahradu růžovou; po Laurinovi skladba česká sluje; i ona náleží do sborníku hr. Baworowského.

Nejinak než legendární látky duchovní, přecházely také epické motivy světské v druhé polovici XIV. stol. a pak v stol. XV. do formy prosaické: po eposech se množí i v českém písemnictví povídky a romány. Původem neb alespoň dějem sahají mnohá tato vypravování do světa antického, namnoze řeckého nebo hellenistického, ale zpracování je provedeno úplně v duchu středověkém, většinou způsobem neuměleckým, naivně zábavným, což přímo nabízelo tyto povídky lidovému čtenáři; ten je čítal buď v t. zv. knížkách lidových, šířících se zvláště po vynálezu knihtisku, nebo přejímal z nich motivy do pohádkové prósy ústně tradované. Zvláště populární byla »Kronika Trojanská«, která vykládá příběhy toho města šíře než se dalo v an-

tice básněmi Homerovými nebo Vergiliem; saháť od prvního zboření za krále Laomedonta po smrt předních účastníků druhé, slavnější výpravy řecké. Zpracování české bylo dvojí, starší volné, obratné a lahodné z polovice stol. XIV., novější doslovné z r. 1411. Originálem byla latinská »Historia Trojana« Quidona z Columny z r. 1287, jehož hlavním pramenem byla starofrancouzská báseň »Roman de Troie« z XII. stol. od Bénéit de Sainte More. Prvotisk této kroniky vydán již r. 1468 (otisk bibliofilský r. 1918), za dvacet let potom vytištěna po druhé, pak ještě čtyřikráte; všecko svědčí o veliké oblibě toho skládání.

Také o Alexandrovi Velikém vzdělána byla povídka rázu báječného, plná divů zvláště o Indii vyprávěných; přičítána byla v starověku dějepisci Kallisthenovi, ale původ ukazuje spíše do Alexandrie v dobu Ptolemajovců. Překlad český pořízen z latinského výtahu Leonova »Historia de proeliis« ze stol. X., stalo se to v polovici stol. XIV.

Do Říma položeno dějiště důležité sbírky povídek nazvané »Gesta Romanorum«. Název měla odtud, že látka k mnohým těm kusům čerpána jest z kronik římských; děj klade se do Říma nebo v dobu římského panovníka; vznikla však ve Švýcařích, zpracována nově v Anglii a rozšířila se po celém světě vzdělaném. Latinských rukopisů je počet takřka nescíslný, překlady mají téměř všechny literatury evropské, ozvuky vyskytují se nejen v literaturách knižních, nýbrž i v pohádkách lidových, také českých a moravských. Ve středověku hojně jí užívali kazatelé, proto za každou povídkou obyčejně následuje mravní naučení. Český překlad (112 povídek) je z konce stol. XIV., rukopisy (tři známé) z XV. stol. Tiskem vyd. J. V. Novákem r. 1895.

Rázu romantického jest řecký román o Apolloniovi, králi Tyrském, jenž povolán byl za krále v Tarsu. Tato povídka, záhy přeložená do latiny, byla v literaturách evropských velmi oblíbena. České zpracování je dosti samostatné a obratné; bylo předlohou úpravy polské a ruské i východiskem lidového čtení (o tom u Polívky v L. filol. 1889, vyd. Lorišem ve sborn. hr. Baworowského).

Do Čech umístěno původně německé vypravování rytířské obsahu hlavně erbovního o Štilfrídu a Brunčvíkovi, jež má původ svůj v řadě tradic německých a původně asi bylo dvojí povídkou, v první části veršovaná, teprve později převedenou v prósu. Erbovní tato pověst z Čech pronikla k Rusům a Maďarům, ba, i nazpět k Němcům v Čechách a v Rakousích a došlo obliby i jako knížka lidová.

K beletrii počítá se též »T k a d l e ě k«, učená hádka mezi milencem, oplakávajícím nevěrnou milenku, a Neštěstím, které vrací námitky jeho a dává jemu samému vinu. Skladatelem byl šlechtic nižšího řádu, jenž na počátku stol. XV. žil v Hradci (Králové) při dvoře české králové, milenka jeho Adlička byla tam snad topičkou. Sloh jest obratný, opravdu beletristický, protkán obrazy, příslovími, vtipnými rčeními atd. Vzorem byl spisovatel, jenž o skladbě pracoval brzo po r. 1407, německý »Ackerman aus Beheim« od Jana z Žatce, vynikající skladba v duchu raného humanismu, kde se svobodné lidství vzpírá neodvratné moci smrti. (Vyd. od H. Hrubého a Fr. Šimka 1923.)

3) Také lyrika vyvrstevlené gotiky české má dvě křídla, duchovní i světské; jenom lyrika duchovní mohla navázati na tradici starší a při tom ji, hlavně po stránce formální, obohatiti kdežto lyrika světská jest novinkou a vychází ze zcela nových předpokladů.

1) Latinský zpěv liturgický štědrostí císařovou a snahou prvních arcibiskupů vyvinul se především při hlavním chrámě způsobem skvělým, neméně skvělý byl i zpěv mnišský v některých klášteřích. Duchovních písní v jazyce národním však tehdy nepřibývalo, poněvadž se česky v chrámech nezpívalo. Co bývalo z této doby považováno za píseň duchovní, jsou spíše básnická či spíše veršovaná rozjímání náboženská, jež ani neměla nápěvu ani neužívala pro členění strofického běžného pro píseň od dob píseň Kunhutiny. Tohoto rázu jest několik českých skladeb mariánských, nesoucích se k okruhu arcibiskupů Arnošta z Pardubic a Jana z Jenštejna. Skutečnou píseň s nápěvem a v oblíbené trojdílné strofě jest zdařilá oslava sv. Doroty, látkově shodná s t. zv. legendou Ivovskou, ale vznikem poněkud starší (vyd. Ad. Patery v rukopise Svatovítském 1886.)

2) Světská lyrika byla namnoze v rukách nového stavu, který do českého kulturního života přibyl založením vysokého učení Karlova: žáci a klerikové, vzdělaní v latině a vychovaní středověkou rétorikou, navazují na vzory zahraniční a užívajíce formálních i estetických zkušeností ze školy, přimykají se ve volbě témat i v slohové úpravě k obecné středověké konvenci; ani osobitých zážitků, ani svobodnějších básnických individualit nelze hledati v tomto obratném veršování scholárském a klerickém, jež bylo do nedávna omylem označováno jako poesie vagantská a romanticky spojováno s představou bezstarostného tuláka, ženoucího se za dobrodružstvím a svobodně improvizujícího. Také rozkvět hudby na dvoře lucemburském, kde

působili vynikající skladatelé francouzští, měl značný vliv na rozvoj písňového básnictví u nás. Od založení university Karlovy nacházíme i u nás latinskou poesii žakovskou s hlavními jejími typy, básněmi žebrovými, pijáckými, satirickými, parodistickými, misogynickými a v míře pranepatrné i milostnými, občas v makaronské směsi latiny a češtiny. Básně ty jsou zachovány v řadě sborníků, z nichž nejdůležitější jsou tři: Oldř. Kříže v archivu třeboňském, státní knihovny v Leningradě a »Summa recreationum« v univ. knih. pražské. (Na nich, po významném badání Fejfalíkové 1862, zbudoval svou průkopnou monografii Jan Vilíkovský »Latinská poesie žakovská v Čechách« 1932.)

Z kruhů těchto usedlých scholarů vyšel i přední lyrik staročeský, básník i hudebník v jedné osobě, jak tomu bývalo častěji. Byl to místr Závíše, rod. ze Záp u Prahy, profesor fakulty artistské, potom kanovník († po r. 1411); podle jiných zpráv byl autorem vynikající člen řádu augustiniánského v Roudnici, mnich Závíše. V mládí skládal zpěvy liturgické, před r. 1379 složil milostnou píseň »Jižť mne vše radost ostává«, umělého útvaru (formy leichu ve třech slohách trojdílných), k nápěvu bral motivy ze svých zpěvů duchovních (text i výklad v Zd. Nejedlého »Děj. zpěvu předhus.« 1904). Verš i rým vyniká vzácným citem pro rytmickou stránku jazyku, celem pravým posvěcením citově lyrickým.

Nejpěknější hudební skladbou staročeskou jest milostná píseň »Otep myrrhy mněť mój milý«, vkládající slovné motivy z velepísne Šalomounovy do úst dívčích, kdežto souběžné »Řeč jinoha mladého« a »Řeč kmetě starého«, rovněž ve formě trojdílné se z částí lyriky přenášejí do úvah náboženských. Na rozhraní žakovské poesie a lidové písne jsou svěží skladbičky milostné XIV. a XV. stol.: »Dřevo se listem odievá«, »Andělíčku rozkochaná« a »Ztratiláť sem milého« a tři »svítáníčka« (alby).

Lidového rázu jest balladická píseň o Štemberkovi (24 sloh trojveršových), kde líčí se úkladné přepadení některého člena rodiny šternberské měšťany mělnickými. Rozpor šlechty a měšťanstva tvoří sociální pozadí balady v živém dialogickém tónu. (Vydána ve Výboru z lit. čes. 1868.)

©) Poesie tendenční, zvláště oblíbená v době Václavově, liší se od starších skladeb satiricko-mravokárných, seskupených kolem Hradeckého rukopisu: vtip její jest svobodnější, podání lehčí, gnomika vybroušená.

Za nejzdařilejší pokládati lze původní satiru »P o d k o n í a ž á k«; přiléhá sice těsně k mezinárodním disputačním sporům o stavovskou přednost, vedeným mezi šlechtici a kleriky, opírá se patrně o latinskou skladbu českého původu z kruhů žákovských »Videant, qui nutriunt«, ale přece poutá originalností, jež ukazuje k životu na mladé universitě Karlově; vznikla v l. 1397 nebo 1398. Je to hádka příslušníků dvou společenských tříd, zchudlého a oddaného dvořáka a hladového žáka. Oba účastníci sporu horlivě se zastávají svého stavu a vynášejí přednosti jeho před stavem soupeřovým. S drastickou komikou a burleskním vtípem podává se tu mnoho zajímavých podrobností kulturních o těch vrstvách, čímž skladba nabývá též ceny kulturně historické. (Zachována ve dvou rukopisech, knih. universitní a Pinvičková, a v tisku z r. 1498; vydána častěji, posléze V. Ertlem 1919, rozbor od P. M. Haškovce, jenž ji ve shodě s Hankou přičítá Smilu Flaškovi, v »Proudech« 1921). Z téhož okruhu pochází i studentská satira vagantská »P í s e ň v e s e l e c h u d i n y« (vyd. Jos. Vašica 1932).

Vynikajícím skladatelem v oboru poesie didaktické byl pan Smil Flaška z Pardubic a Rychmburka (1349—1403), synovec arcibiskupa Arnošta z Pardubic, r. 1396 nejvyšší písař, jenž padl v boji proti Kutné Hoře v čele protikrálovské Jednoty panské. Složil podle vzoru západoevropských alegorických »ptačích sněmů« »N o v o u r a d u«, báseň didaktickou a alegorickou, v níž se králi lvovi dostává rad od poddaných jeho zvířat o tom, jak zachovati pokoj a řád v zemi, jak pečovati o čest a blaho vlastní a poddaných. Vše poukazuje k tomu, že skladatel mínil tu krále českého a že celou radou chce představití ideál panovníka a středověkého státu křesťanského, jak si jej přál mítí uskutečněn ve své vlasti. Odtud hojně narážky na poměry současné, z nichž některé i satirou stíhá (vládu zemanskou za Václava IV., turnaje a j.). Při tom zájem náboženský všude vystupuje v popředí. Báseň složena byla r. 1394 nebo 1395. Vyd. tiskem od Jana Gebauera 1876. V latinském zpracování humanistického biskupa olomuckého Jana Dubravia (Jana Skály z Doubravky) vyšla v Norimberce r. 1520.

Od Smila Flašky pochází asi též »R a d a o t c e s y n o v i«, v níž starý šlechtic synovi v život veřejný vstupujícím uděluje rady v tom, jak by si vedl ve svém domě i ve styku s jinými lidmi. Rázem báseň tato dosti se podobá »Nové radě« a složena snad ještě dříve. Vyd. v ČČM. 1892 a v L. filolog. 1892.

Flaškovi z Pardubic bývá přičítána s b í r k a (1236) č e s k ý c h p ř í s l o v í a p o ř e k a d e l, pořízená podle vzoru dvoj-

verší Catonových pomocí starší sbírky Konráda z Halberstadtu; našel ji Fr. Palacký a vydal v ČČM. 1827 (též ve Flajšhansově »Českých příslovích« 1912). Nové badání pochybuje jak o autorství Flaškově, tak i o tom, že běží o skutečná gnomická přísloví; bývá tu shledáván výbor zajímavých úsloví a frází.

Podle »Sporů duše s tělem« v období tomto vznikl »S v á r v o d y s v í n e m«, jež ve vidění spatřuje mistr sv. Písma; někteří učenci skladbičku, silně závislou na předlohách latinských, připisují Smilu Flaškově.

Mnohé tendenční skladby se přimykají k staršímu vkusu. Tak allegorická báseň »P r a v d a«, jak Pravda putuje po světě, ale nikde nenachází útulku, proto se uchyluje do nebe. Tak »A l a n« neboli »O m r a v n é m o b n o v e n í p r v o t n í d o k o n a l o s t i č l o v ě k a« (ze Svatovítského rukopisu) podle Anticlaudiana od mnicha Alana z Rysellu v stol. XIII. Jest to obšírná báseň alegorická, v níž se vypisovala cesta Věhlasnosti do nebe, aby tu žádala vykoupení člověka z hříchu. V ten rámeček skladatel vpletl meteorologické a přírodopisné názory své doby, na čemž se zakládá poučná cena skladby, výrazově charakterné (vyd. Ad. Patera ve Svatovítském rukopise 1886.)

Mnohem větší měrou než jeho předkové z rodu Přemyslova, kteří hlavně podporovali spisovatele německé, zasáhl Karel IV. osobně do vývoje písemnictví. Byl sám slovesně, v jazyce latinském, činný, a v jeho projevech literárních se jeví vedle gotického hroužení do vlastního nitra i rozletu duše k Bohu také renesanční kult osobnosti, vědomé své váhy; jeho tendence státně vlastenecké jsou tu rovněž patrné. Nejudevědoměleji působil Karel IV. do písemnictví tří oborů naukových, dějepisectví, slovníkářství a právnictví; v těchto zájmech vědeckých i ve stupňovaném kriticismu lze shledávati náznaky humanismu, právě tehdy vysílajícího své první apoštoly z Itálie k nám.

D) Hojná je tehdejší literaturá historická, těšíc se nejen přízni a podnětu císařovu, ale majíc v něm samém dobrý vzor. Císař Karel v Paříži dosáhl vzdělanosti vynikající, a to nejen v oboru jazykovém, ale i v jiných vědách a v theologii. Sám o tom svědčí ve své autobiografii, Vlastním životopise, sepsaném pro nástupce, kde vypisuje své osudy životní do r. 1340 (v osobě 1.). K tomu neznámý spisovatel (v osobě 3.) připojil zprávu o některých dějích z let 1344—1346. Překlady obou částí, latinsky složených, zachovaly se dva; starší doslovný, leckde málo srozumitelný, mladší volný, při němž užito

těž překladu staršího (vyd. ve Výboru I., od Jos. Emlera 1882 a od Zd. Tobolky 1910, č. překlad Hrdinův 1911.)

Také prosaickou legendu o sv. Václavu císař Karel sepsal; zařazena do Pasionálu a převzata i Pulkavou.

Hlavními kronikářskými pracemi doby Karlovy byly vedle chatrných latinských letopisů opatovického opata Neplacha (1322—1371), jenž pracoval většinou kompilačně, kroniky Pulkavova a Krabicova.

Na podnět jeho jal se spisovati kroniku českou Přibík Pulkava z Radenína, mistr svob. umění při universitě a v l. 1373—78 správce latinské školy u sv. Jiljí v Praze, mající důchody z fary v Chudenicích († 1380). Asi r. 1374 vybídnut byl císařem ke spisování kroniky české; aby však psal jen, co bylo pravého a jistého, dán mu přístup k archivu královskému, a také jiná podpora mu poskytována. Pulkava pracoval podle Kosmy a Dalimila, podle Petra Žitavského a jiných předloh, počínaje svůj výklad též stavbou věže Babel a konče smrtí králové Elišky (1330). Kroniku svou později stále opravoval, proto lze rozeznávat při ní asi tři recense; podle poslední pak pořízen i český překlad. Ten však je místy nesprávný a také ve jménech vykazuje dosti chyb. (Po populárním vydání od F. F. Procházky 1786 kritické vyd. textu latinského i českého od Emlera a Gebauera v Pram. děj. čes. V., 1893.)

Beneš Krabice z Veitmile, kanovník kostela pražského († 1375), který řídil nějaký čas také stavbu chrámu sv. Víta, ke konci života sepsal latinsky českou kroniku, první dvě knihy od nastoupení Václava II. (1283) po smrt krále Jana (1346), další dvě o událostech za císaře Karla IV. (do r. 1374), opět na podnět císařův, od něhož znal nejednu pro nás významnou podrobnost. (Vyd. Emlerem v Pram. děj. čes. IV., 1884.)

V širším rámci světovém, ale s malou schopností vědeckou pracoval Vlach Jan Marignola. Jako legát papežský patnácte let pobýval v Asii a dostal se až do Číny, povolán byl od císaře do Prahy a vybídnut k sepsání latinské kroniky o Čechách. Stav se biskupem v Kalabrii, jal se skládati světovou kroniku po Karla IV., do níž vkládal nuzné zprávy o politických i církevních dějích Čech a vplétal vzpomínky s cest; v dějinách českých přidrzuje se úplně Kosmy a pokračovatelů. (Vyd. Emlerem v Pram. děj. čes. III. 1882.)

»Římskou kroniku« aneb Martimiani, líčící dějiny čtyř monarchií asijských, pak římských králů a papežů, podle německého zpracování Jakuba Twingra von Königshofen česky přel. Beneš z Hořovic († 1420).

Asi počátkem stol. XV. přeložen byl do češtiny »Milion«, cestopis Marka Pola, znamenitého cestovatele benátského z 2. pol. XIII. stol., jenž ve službách tatarského chána Kublaje procestoval východní Asii a podal o tom zeměděle nejen zprávy zajímavé, ale i spolehlivé. (Český v rukop. vydal Just. V. Prášek s úvodem V. Flajšhanse 1902.)

Z doby Václavovy, kdy byl pohotovým a eklektickým upravovatelem libivých prací cizích, přerostl do časů husitských, jimž se stal vážným historikem a přísným karatelem, M. Vavřinec z Březové. Rodilý byl snad z Březové u Kutné Hory ze stavu vladyckého (nar. r. 1370), stal se mistrem svob. umění, potom studoval práva. Užíval fary v Lounech, potom i v Běcharech, i jinde, ale knězem nebyl, nýbrž dvořanem krále Václava IV. do smrti jeho. Pak žil v Praze jako vážený písař novoměstský a měšťan do r. 1437. Upravil podle Slaidovy latinské předlohy český snář (»Knihy snového vykládání«), jenž později upraven a snad i vydán V. Hájkem z Libočan (nové vyd. Zíbartovo 1908); přeložil z německé úpravy Otty von Diemeringen t. zv. »Cesty Jana Mandevilly«, složené od Jeana de Bourgoigne, belgického lékaře v Lutychu, z jiných cestopisův a zpráv té doby. Cestopis ten nabyl neobyčejné obliby po všech zemích evropských (česky vytištěn již r. 1510, 1513 a potom častěji; nové vydání od Fr. Šimka 1911 i ve Svět. knih. 1913; téhož rozbor ve Sborn. fil. 1910). Na požádání komorníka krále Jana z Riesenberka počal skládati »Kroniku světa« (o římských císařích), ale dospěl jen polovice VII. stol.

Pod dojmem bouřných událostí husitských jal se asi r. 1420 latinsky spisovati nejdůležitější své dílo, kroniku válek husitských, počínaje r. 1414, ale dospěl jen k počátku r. 1422; do vypravování o událostech r. 1420 vložil později významný traktát o vzniku a povaze táborství. Zde jako mírný kališník, věrný odkazu Husovu a politice Pražanů, píše z rozbolněného srdce vlasteneckého nad »mnohonásobnou a ohromnou nešťastnou záhubou šťastného kdysi a slavného království českého« proti Táborům zvláště pro ničení knih a památek kulturních, při tom svůj výklad dokládá listinami, listy, články atd., čímž nabývá velkého významu; kolem r. 1431 Vavřinec své dílo přepracoval. Překlad český je původu pozdějšího. (Vyd. v Pram. děj. č. V., 1893 od Jar. Golla, pronikavé ocenění od Jos. Pekaře v I. sv. »Žižka a jeho doba« 1927.) Složil také satirickou, účinnou latinskou píseň o vítězství Čechův u Doma-

ž l i c r. 1431, vyznívající voláním po smíru mezi křesťanstvem a Čechy.

Rovněž jako historiografie se K a r e l IV. účastnil sám práce slovníkářské, která mohla v Čechách spoléhati již na starší tradici středověkou. Od druhé polovice stol. XIV. vznikaly u nás pomůckou k porozumění textům latinským věcně seřazené slovníčky latinsko-české, namnoze v rýmovaných hexametrech, t. zv. nomenklatory. K nim náleží nejstarší »B o h e m á ř« (ze 3 rkpisů kapitulních vydán Hankou 1883, kriticky Flajšhansem v List. filol. 1892), podávající v 8 oddílech na 2500 slov, i zevrubnější »V o k a b u l á ř« rázu encyklopedického s úmyslem terminologickým (vyd. Flajšhans ve svém Klaretovi); oba, veršované, jsou asi z 60. let XIV. věku. Z obou slovníků čerpal i rozsáhlý slovníkářský podnik, podnícený samým Karlem IV. a těšící se z činné jeho účasti. V čele podniku stál m i s t r K l a r e t (řečený Claretus de Solencia, t. j. Chlumce n. Cidl., jež Fr. M. Bartoš v List. filol. 1933 se pokusil ztotožniti se spolupracovníkem Jana z Jenštejna, roudnickým opatem Petrem zv. Clarifikátorem řádu sv. Augustina, doloženým v l. 1382—1406); spolupracovníky byli vedle panovníka i Arnošt z Pardubic, Jan ze Středy a j. v. Dílo, spoléhající na odborné práce domácí i cizí, chtělo spojití práci věcně encyklopedickou se souhrnem vědecké terminologie a připravilo si látku odbornými glosáři; kromě pomůcek slovníkářských dbali členové redakce i o mluvu živou, ano i církevní slovanštinu a nevyhýbali se ani umělým novotvarům; tradiční formu veršovanou ponechali. Jedním z opisů díla Klaretova z družiny jeho jest »P r e š p u r s k ý s l o v n í k« z konce XIV. stol. (vyd. Ferd. Menčík 1892), výtahem z něho »R a j h r a d s k ý s l o v n í k« asi stejnověký (zván mylně slovníkem Klena Rozkochaného); menší a speciální pomůcky toho druhu jsou biblické, t. zv. m a m m o t r e k t y. Z abecedních slovníků, původem sahajících do tohoto časového úseku, vyniká rozsáhlý slovník V e l e š í n ů v. (Celou látku nově osvětlil a soustavně probral teprve V. Flajšhans, nejprve v článku L. filolog. 1923, pak v monumentálním díle »Klaret a jeho družina« 1926 a 1928, kde vedle výkladů i otisk hlavních textů.)

Účast Karlova v písemnictví p r á v n í c k é m souvisí těsně s jeho politickými snahami o nový právní řád, namnoze lidštější než zákony dotavadní a zřejmě se obracející proti výsadám panstva. Jako již děd jeho Václav II. usiloval o kodifikaci a úpravu obyčejového práva, tak »M a i e s t a s C a r o l i n a« měla býti sborníkem obecně uznaným. Ale šlechta nepřijala toho

návrhu pohoťového, jako dříve odmítla pouhý pokus modifikace práv, proto i ta kniha, panovníkem navržená, zůstala váženým právním zápisem rázu soukromého, jehož obecnou platnost císař sám odvolal r. 1355. Řád práva zemského (Ordo iudicii terrae), asi v té době vzniklý, jenž vykládá vedení pře soukromé i hrdelní na soudě zemském, rovněž směl zůstatí pouhým návodem soukromým. Obě právní památky měly původní znění české (před r. 1348), z něhož pořízen překlad latinský. (Vydány Fr. Palackým v Archivu čes. 1842 a 1845.) Přímo od panovníka pocházel asi »Řád korunování krále českého«, zakládající se na ceremonii králů francouzských (vyd. Emler 1878).

Václavova doba vytvořila velmi pozoruhodnou památku právní poučení o řadě při soudě zemském, »Práva zemská česká«. Pan Ondřej z Dubé, člen rodu Benešovicův, nejvyšší sudí zemský, majitel Zlenic na Sázavě (po první doložený r. 1337, narozený asi r. 1320, zemřelý asi 1413), muž samorostle učený, ale zcestovalý a diplomaticky nadaný i činný, sepsal dílo své v pozdním věku, asi mezi r. 1395—1411 a věnoval králi Václavovi IV., jemuž stále zůstával věren proti Jednotě panské. Mimo o soudu samém vykládá též o vzniku práva českého, o přípravě k soudu, o provádění rozsudku, o povinnostech a právech nejvyšších úředníků zemských, o t. zv. řízení donucovacím a některých jiných věcech práva hmotného se týkajících. Jasnost a soustavnost výkladu stejně jako obsahové bohatství stavějí Ondřejovo »Právo zemské«, založené mimo vlastní zkušenost a studium právních knih také na důkladné znalosti starších právnických spisů domácích, z části i cizích, na nejpřednější místo právní literatury staročeské z doby lucemburské. Po prvním zpracování r. 1395 Ondřej opět zdokonaloval své dílo, že vznikla druhá, před r. 1402, a posléze redakce třetí z konce života Ondřejova. Spis došel velké vážnosti, jak patrně z množství rukopisův, jichž dochováno na 40; nejstarší a nejspolehlivější se chová v městském archivu pražském. (Z něho vyšel v dokonalém kritickém vydání »Práv zemských« 1930 Fr. Čáda, jenž podává i definitivní poučení o autoru a díle v rámci právních poměrů českých kolem r. 1400.)

E) Největšího významu v próse staročeské nabyly spisy náboženské a vzdělávací; v nich se zrcadlí jednak oddané přilnutí českého ducha k středověkému myšlení rázu scholastického a mystického, jednak citově mravní zápal pro království boží na zemi, shodné s požadavky evangelia, jednak i začátky oposice proticírkevní. Počátek vážného na-

zírání náboženského shledáváme již v nejstarších českých pokusech veršovaných, kde se klade důraz na provádění zákona božího také skutkem. Rovněž básně rázu poučného a satirického učí vážněji nazíratí na život. Příchodem řádu františkánského i dominikánského, jehož členové v kázáních obraceli zájem posluchačů do nitra, posílil se život náboženský u nás. Nová Karlova universita poskytovala možnost důkladnějšího bohosloveckého vzdělání, ale Čechové studovali i na vysokých školách zahraničních, kde k nim doléhaly nové směry náboženské. Vůbec náboženské tíhnutí ze země k Bohu, za milostí a spasením, jest z nejvýznamnějších rysů naší gotiky v době lucemburské.

Půda pro čilejší život náboženský byla zkyprěna především úpravou Písma sv. v jazyce českém, která se ze skrovných začátků chystala již od úsvitu nábožensko-církevní kultury na naší půdě. V úsilí o žaltář staročeský, počatém již v období předchozím, bylo horlivě pokračováno, takže máme v písemnictví staročeském čtveru recenzi překladu žalmového. K nejstarší se počítá ještě žaltář Poděbradský (vyd. Ad. Patera 1899), druhou recenzi zastupuje především žaltář Klementinský, v jehož sborníku jsou i modlitby a zpěvy (vyd. Ad. Patera 1890), třetí recenze vykazuje žaltář Kapitulní (vyd. E. Rippl 1928), čtvrtá zlomky žaltáře Pasovského (vyd. J. Truhlář v Čas. Čes. Mus. 1878). Starý zákon překládán znenáhla; napřed, snad již v XIII. stol., překládání větší proroci (Izaiáš, Jeremiáš a Daniel), po nich Genese a Exodus z knih Mojžíšových.

Samostatnou skupinu mezi těmito překlady tvoří staročeské evangeliáře. Evangeliáře byly bohoslužebné příručky pro kazatele, z nichž kněz ve výběru, daném církevní liturgií, předčítal úryvky evangelií a epištol (t. zv. perikopy) před vlastní promluvou v lidové řeči. V staročeském písemnictví se nám zachovaly od první pol. XIV. stol.; od prahu XV. věku se v nich vyskytují vedle evangelií i epištoly. Ve vzorné monografii »Staročeské evangeliáře« r. 1931 vyložil Jos. Vašica na základě srovnání s latinskou předlohou i rozboru jazykového a lexikálního jejich textový poměr takto: Původní překlad perikopní, děděný a samostatně prepisovaný, obsahuje tři recenze, ukazující k prameni společnému. Do recenze první z první pol. XIV. stol., dosti volné, namnoze nesprávné, ale vynikající svéráznými obraty, náleží kromě zlomků evangeliář Seitenstettenský (z tamního klášterního rukopisu, vyd. Ferd. Menčík 1893), evangeliář Vídeňský (z Národ. knih.

vyd. týž 1893) a evangeliář R a j h r a d s k ý, tento s četnými moravismy. Recensi druhou z polov. XIV. stol., původu snad pražského, se stopy novějšího vlivu církevně slovanského, založenou na úřední revisi podle latinského originálu, zastupují: »Čtenie zimního času« (z univ. knih. pražské vyd. Ad. Patera 1905), »Čtenie knězů Benešovy« (z kapit. knih. v Olomouci vyd. Vojt. Měrka 1918) a žaltář universitní (knih. pražské). Třetí recense jest kompilačním zpracováním evangelického textu a vykazuje evangeliář Pražský (nebo Třeboňský, z univ. knih. pražské, vyd. v L. filolog. 1897 Fr. Černý) a moravismy oplývající evangeliář Olomoucký (z tamní knih. studijní, vyd. Fr. Černý 1901). Za poslední recensi, čtvrtou, možno považovati úryvky evangelního textu, pojatého z celkového Nov. zákona a to podle druhé recense biblické; sem mimo některé zlomky patří evangeliář Svato-vítský (z kapitulní knih.), vzniklý kolem r. 1400 a obsahující též epištoly. Snaha XIV. věku, podati pro liturgickou potřebu překlad evangelií, byla zprvu těžkým zápasem o výraz, zároveň však důkazem slovní pohotovosti i odvahy staročeských tlumočnicků, jichž práce se stále zdokonalovala.

Biblická práce překladatelská, již se účastnila řada mužů, vzdělání značně rozdílného, vyplňuje stol. XIV.; v ní se pojí v úctyhodnou jednotu náboženské i jazykové úsilí gotického křesťana českého. Pro všechny účastníky ovšem základem byl text latinský sv. Jeronýma (Vulgata). Rozdílů mezi způsobem překládání následkem nestejného vzdělání účastníkův bylo dosti, proto bylo třeba úplné revise, která provedena byla v stol. XV. Na počátku stol. XV. pořízeny řady skvostných opisů bible, v čemž se pokračuje až do prvního vydání tiskem r. 1488, ale před Husovo vystoupení nemůžeme klásti ani nejstarší t. zv. bibli Leskoveckou neb Drážďanskou.

Od prací biblických energický krok k písemnictví homiletickému učiněn v Evangeliiu sv. Matouše s homiliemi z doby ještě Karlovy. Přejímaje text Matoušův z nejstarší recense biblické, doprovází je autor homiliemi a výklady hl. ze sv. Otců; ve smělosti kompilačního plánu a v správném i jasném podání a rozsáhlé zčetlosti se jeví vynikajícím spisovatelem bohoslovným, stojícím na výši doby. Převzal sem i homilie Karlovy, zařazené do jeho autobiografie. (Z jediného rukopisu univ. knih. pražské, vyd. Josef Holub 1913, všestranný rozbor podal Jos. Straka v Lis. filolog. 1924—1928.)

Dílem k pomůckám studia biblického, dílem k zábavné četbě polobeletristické možno počítati obsah bible, vysvětlený pomocí

knih Josefa Flavia od Petra Comestora čili Manducatora («Historia scholastica»); do češtiny byl přeložen kolem r. 1400. Překlad je slabý, zajímavý puristickými tendencemi. (Vyd. J. V. Novákem r. 1920.)

Nejstarší předštitínské památky vzdělávací prósy náboženské jsou rovněž vsměs překlady. Původce jejich musíme hledati v františkánských, klarisských a dominikánských klášterích na naší půdě, kam s vroucností citu náboženského vnikaly z Itálie i z Německa směry mystické, v těchto řádech od začátku zastoupené a představované mohutnými osobnostmi i spisovatelů života namnoze světeckého. Nejstarším českým sborníkem toho druhu jest svod traktátů stol. XIV., zvaný »R á j d u š e«, podle hlavní části své, překladu spisu Alberta Vel. »Paradisus animae« a zachovaný v 5 rkpsech (tři v Klementině, dva v knih. mus.). Ale sborník obsahuje i jiné mravoučné a mystické traktáty, tak »P o ž á r l á s k y« od sv. Bonaventury, »C e s t a k s p a s e n í« od téhož a j. Autor těžce zápasil s překladem výrazů bohoslovných a filosofických. Nejoblíbenějším kusem, jehož překlad do sborníka pojat, bylo »S p e c u l u m h u m a n a e s a l v a t i o n i s« ve formě veršované; česká úprava prosaická »Z r c a d l o č l o v ě č i e h o s p a s e n í« zachovala se nám v několika versích. Ze sv. Bonaventury přeložena na sklonku tohoto období proslulá jeho legenda Ž i v o t s v. F r a n t i š k a (podle olomouckého rukopisu z r. 1421 vydal E. Rippl 1930).

Ale vedle scholastického zájmu o otázky věroučné, řešené metodou filosofickou i vedle mystického zanícení kontemplativního ozývá se za vrcholné gotiky české mravoučná horlivost; ta nacházela úrodnou půdu v praktické duši české, projevující se etickým úsilím a mravokárnou satirou ve skladbách tendenčních. Ačkoliv se v cizině na př. u vynikajících myslitelů Marsilia z Padovy a Viléma z Occamu ozývaly již opoziční názory protipapežské, má u nás toto mravně náboženské hnutí zprvu ráz pravověrný a bylo podporováno jak císařem Karlem, tak i arcibiskupem Arnoštem z Pardubic; miřilo zprvu hlavně proti úpadku kázně v kněžstvu i pokleslé mravnosti v obci věřících, pokud se obmezovalo na vrstvy mimouniversitní, jež se s horlivostí novotářskou oddávaly radikálním směrům cizím. Velký mělo i do literárního ruchu zasáhlo působení několika slavných kazatelů pražských, jako byl Němec augustinián Konrád z Valdhuby, kazatel v chrámě týnském v Praze († 1369), který také pro studenty napsal Postilu, později do češtiny přeloženou, a Jan Milíč z Kroměříže, dříve notář

v kanceláři královské, potom horlivý a významný kazatel u sv. Mikuláše a sv. Jiljí v Praze, jenž sám, veda život plný odříkání, bezohledně káral vady duchovenstva i stavů vyšších, až byl obžalován od mnichův u papežské stolice a v Avignoně umřel († 1374). Také jeho obě latinské postily (»Gratiae Dei« a »Abortivus«) nejsou dochovány; za to »Libellus de Antichristo« uvádí do samého středu chiliastického myšlení Milíčova). Nadšeného zastance našel již za živa v proslulém učenci, »pařížském mistru« Vojtěchu Raňkovu z Ježova († 1388), který do časových otázek církevních zasáhl několika latinskými traktáty. K nim druží se rovněž slavný theolog a doktor pařížský Matěj z Janova († 1394), který působil především svými promluvami, kde jako kazatel pobádal k častému přijímání svátostí oltářní, horlil proti uctívání obrazů i ostatků svatých a hlásal blízké příchů Antikristovo; ani »ohavnost zpuštění na místě svatém«, jež shledával v církvi současné, neušetřil svého ostrého a kárného slova. Toho všeho se dotýkají jeho drobné traktáty, ale k tomu se vrací i ve svém stěžejním díle latinském »Regulae Veteris et novi Testamenti« (1392, vydal VI. Kybal 1908—1913 a 1927 s pomocí Odložilíkovou; od Kybala i monografie o Matěji z Janova 1905), kde s nadšením pro bibli i pro křesťanství apoštolské podává zdrcující kritiku soudobé církve s jejím formalismem, tradičností i se sociálními křivdami; od chiasmusu se zde Matěj z Janova povznáší k českým zásadám reformačním.

Nikdo z těchto buditelů nezasáhl přímo do českého písemnictví, ale jejich žákem byl přední prosaik staročeský na samém prahu české reformace Tomáš ze Štítného. Byl z rodu, zpřízněného s panským kmenem Benešovicův (nar. asi r. 1331); sám psal se jen »panoše«, t. j. nižší šlechtic, nemaje tolik peněz ani statku, aby žil po panskú; náleželoť mu kromě tvrze na Štítném u Žirovnice pouze něco platů v jiných vseh okolních, celkem majetek neveliký. Byl mezi prvními žáky nově založeného vysokého učení Karlova, na fakultě artistické zjednal si dosti zevrubné poznání středověké scholastiky, mimo to čítal otce církevní a spisy obsahu mravoučného. Gradu nenabyl, nýbrž vrátil se do rodné vsi, oženil se a věnoval se vychování dítek, jichž měl pět. Do Prahy však zajížděl, zvláště když tu působili slavní kazatelé Konrád z Valdhubů a Milíč. Milíče poslouchal velmi horlivě, neboť sám se jmenuje duchovním synem jeho a spisování své odvozuje od jeho působení. Psáti počal v duchu Milíčově brzo po návratu z Prahy a vyložil nejprve svůj křesťansko-filosofický názor na svět

v »Řečech besedních« (nejstarší recenze v rukop. pařížském, kdežto ruk. budišínský obsahuje vzdělání mladší). Spis má ráz hovoru mezi otcem a dětmi: děti táží se otce po Bohu, andělich, po stvoření člověka, po pádu a napravení jeho, otec jim vše vykládá. Okolo r. 1390 dílo to přepracováno k takové dokonalosti, že se pak pokládá za přední spis Štítného, v němž jest podán úplný geocentrický názor světový středověkého myslitele (scholastická noetika a metafysika, etika a psychologie), pro níž skladatel všude dovede nalézati případné výrazy jazykové (z rukop. budišínského text vyd. od Mart. Hatály 1897 a od F. Stejskala r. 1901). V týchž letech Štítný překládal také drobnější traktáty jiných spisovatelů křesťanských, jako Augustinu připisovaný spis »O bojování hřiechov s šlechtnostmi«, Davida Augspurského »O sedmi stavu duchovního stupniech«. Později pokračoval v té práci, vedle původních děl vlastních vzděláváje pro své děti nebo pro křesťanskou obec všelijaké spisy poučné, tehdy oblíbené: slavného mystika Hugona, augustiniána od sv. Viktora, »O připravení srdce« a »Koráb Noe«; Roberta Holkota »Výklad na knihy múdrosti«; Richarda od sv. Viktora »O stavu člověka vnitřního«; sv. Bonaventury »Ostnec svědomie«; Jakuba de Cessolis »Kniežky o šašiech«; pro svou dceru Anežku ke konci života upravil »Zjevení sv. Brigity« a j. Čítáním a překládáním takových spisů zdokonaliv svůj sloh, jímž s plným vědomím chce své děti domácím jazykem seznámiti s nehlubšími pomysly křesťanskými, počal Štítný psáti spisy vlastní, které zároveň sestavoval ve sborníky; z drobných těch spisků vynikají »O trojiem stavu, panenském, vdovském a manželském« a »O hospodáři, hospodyni a čeledi« (vyd. V. Foch 1929). Sborníky nazval »Knížky (šestery) o obecných věcech křesťanských«, t. j. každému křesťanu potřebných, jak je poznal buď z četby nebo z kázání a vyložil obratným způsobem pěkně celkovitě. Prvá úprava toho sborníku připadá již v r. 1374, ale není zachována. O dvě léta později vznikla nová úprava osmi traktátů, zachovaná v ruk. univ. knih. v Praze, (t. zv. sborník klementinský, vyd. od K. J. Erbena 1852). Oba ty sborníky Štítný psal na tvrzi otcovské pro své děti. R. 1380 však měl již jen dvě, syna Jana a dceru Anežku. I pronajal r. 1381 zboží své za stálý plat, jiné platy přenechal sestřám a dětem, sám pak odstěhoval se navždy do Prahy, kde upravoval znovu »Knížky šestery« (zachov. v ruk. jindřichohradeckém). Poměry pražskými a styky s učenci povzbuzen byl ještě k další činnosti. R. 1390 no-

vě zpracoval »Řeči besední«, r. 1392 dokončil »Řeči nedělní a sváteční«, formou kázání, obsahem čerpané z jiných spisů vlastních i cizích (vyd. Jos. Straka 1929). Po smrti Janově Anežka odešla rovněž do Prahy a usadila se při otci v Praze. Pro ni Štítný nově přepracoval a upravil »Knihy naučení křesťanského«, připravené před tím ještě pro lid křesťanský. Úprava obecenstvu určená rozhojněna příklady novými a zdokonalena v rozsáhlý sborník 15 rozprav, t. zv. musejní (vyd. Ant. Jar. Vřtátko 1873). Poslední sborník t. zv. opatovický z r. 1401 nebyl asi již vůbec dokončen. Štítný zemřel r. 1401, neboť toho roku Anežka stala se spolumajetnicí domu vedle kaple Betlémské v Praze a žila tu asi do r. 1409 jako posluchačka výkladů Husových.

Obsah spisů Štítného není původní, bralť jej odjinud, namnoze i z encyklopedických pomůcek středověkých, stojí úplně na stanovisku filosofie středověké, jež chce rozumováním podporovati náboženství zjevené; i velebené kdysi Štítného názory o kráse, ba i některá z jeho obrazných přirovnání jsou původu cizího, ale forma, úprava jest jeho náležením, neboť v »Řečech besedních« podal přehled křesťanské věrouky a mravouky obecné, v »Knížkách« mravouku zvláštní, počínající osobou jednotlivou a zahrnující posléze celou společnost lidskou. K tomu všude připojuje z vlastního pozorování zajímavé zprávy o současných poměrech, čímž dodává svým spisům velké ceny kulturně-historické. Sloh jeho, živý v partiích řečnických a svěží v dialogu nabývá živosti příměry a podobenstvími, průpověďmi a příslovími, sám o sobě však je velmi přesný a dokonalý; v něm rázovitost řeči lidové se pojí s úsilím o český jazyk plastický. Vzorem pro potomstvo se jím nestal, užívaje tvarů jazykových v lidu již neobvyklých.

Štítný, muž přísně pravověrný, jenž se vždy opíral o církevní autority a úzkostlivě se bránil úchylkám od dogmatu, se jeví předchůdcem reformace české v tom, že o věcech theologických, tehdy jen v kruzích učených přetřásaných, píše jazykem českým, což mu ovšem universitní mistři vytýkali, neboť se proti tomu několikrátě brání. Představuje se nám jako první filosof česky píšící, jehož výklady o původu a spořádání světa shodují se s tehdejší naukou scholastickou, k nám zvláště z hlavního sídla svého, z Paříže zanesenou. (Studium Štítného se datuje od dob obrozenských, kde se jím zabývali sami Dobrovský, Jungmann, Palacký, Čelakovský, Erben; nového rozvoje došlo zásluhou Jana Gebauera, jehož úhrnný spis »O životě a spisích Tomáše ze Štítného« vyšel posmrtně 1923. Z Ge-

bauerových žáků přispěli k poznání Štítného a namnoze i vyvrátili starší názory o jeho původnosti a filosofickém i krasovědném významu, zvl. K. I. Černý, St. Souček, V. Lacina, Fr. Ryšánek a Fr. Trávníček.)

Mnohé okolnosti přispěly k tomu, že náboženskomravní hnutí na půdě české nabylo rázu oposice proticírkevní. Schisma papežské a pobyt papežův v Avignoně otrásl autoritou hlavy církve; úporný zápas arcibiskupa pražského s králem Václavem oslabil důvěru v duchovního pastýře domácího; nevázaný život kněžstva světského, nabývajícího důstojenství simonií i hromadění prebend ladily muže mravně založené proti duchovenstvu, hospodářsky i společensky mocnému. Sekta Valdenských, šířící se z Francie k nám, dodávala asketickému horlení patetické opravdovosti, stará mravokárná tradice karatelská se udržovala, ale nejsilnější opory došla proticírkevní oposice z Karlovy university, jejíž učení a odvážní profesori svou kritikou postupovali i proti papeži a podřizovali jeho autoritu koncilu církevnímu. Byli to většinou stoupci Occamova nominalistického směru, kteří po vzoru vysokého učení pařížského byli v nábožensko-veřejné praxi nakloněni snahám reformním, namnoze velice radikálním; mocný vliv na bohoslovce měli zejména dva vynikající profesori původu cizího, Němci Matouš z Krakova a Albert Engelšalk, činní i kazatelsky i literárně. Avšak vlivem směru novoaugustinského opanoval myslí obnovený realismus, který zvolna také přál oposici protipapežské. Velký realista v Anglii Jan Wikleff (1324—1384), profesor universitní v Oxfordě, překladatel bible, muž přísných mravů, stavěje se na stanovisko mravnosti křesťanské, zavrhoval uctívání svatých, církevní formalismus a zkaženost své doby i na příslušnících církve dožadoval se vzorného života. Kněžstvo vinil ze všech hříchův a za příčinu zkázy církve prohlašoval světský majetek duchovenstva; učení své vyvrcholil augustinskou naukou o církvi jako duchovní obci křesťanů, předurčených Bohem ke spasení, proti níž stavěl pokleslou církev viditelnou s nehodným papežem v čele; této odpíral poslušnost.

Knihy Wikleffovy, známé již Stanislavu ze Znojma a samému Husovi před r. 1400, přinesl do Prahy přítel Husův Jeronym Pražský, jenž v Oxfordě studoval, a učení to brzo mělo na universitě pražské dosti přívrženců i odpůrců. Hádky odtud přenesly se dále mezi lid. Nejprve v kapli Betlémské, založené Hanušem z Milheimu r. 1391 na pozemku, darovaném pro česká kázání kramářem Křížem, zaznívalo slovo boží v duchu reform-

ních na základě písma sv. samého. Tam se r. 1402 stal po Štěpánu z Kolína kazatelem M. Jan Hus: směr lidový i učeně universitní se slily v jedno, v mocný reformní proud. Tím se nové období duchovního života v Praze i v Čechách počíná.

II. Střední doba literatury české.

(Od r. 1409 do r. 1774, od Husova vystoupení po první projevy ducha osvícenského i národního proti útisku.)

Veřejné vystoupení M. Jana Husi na sklonku prvního desetiletí XV. věku přivozuje tak pronikavý obrat v českém duševním životě, že se odtud ve všech oborech vzdělanosti — tudíž i v literatuře — datuje období nové. Náboženské hnutí národní, v jehož popředí se postaví vynikající učitel Karlovy university, populární kazatel a znamenitý spisovatel, jest vyvrcholením křesťanského nadšení doby Karlovy, které se v duchu kultury gotické projevovalo nejen scholastickou hloubavostí a ohněm mystickým, ale i účinným zájmem mravním; k těmto rysům přibývá v XV. stol. ještě sociální úsilí o obnovu ve smyslu starokřesťanském. Ale kdežto se za věku Karla IV. náboženské snahy vzdělanců českých poslušně a věrně podřizovaly obecné autoritě církevní, postavil je M. Jan Hus a silněji ještě jeho radikální následovníci do příkré opozice proti svrchovanosti církve a později i proti jejímu dogmatu, takže husitská a pak českobratrská část národa se vymkla z pospolitosti katolické, tvoříc tak předpoklady pro protestantskou reformaci i její předvoj; v pozdějších fásích hledali dědici české reformace politické i náboženské spojení se sousedním protestantstvím německým. Tato smělá odluka náboženská byla provázena i kulturním odtržením většiny národa českého od evropské vzdělanosti západní, procházející právě tehdy přerodem k velkému hnutí renesančnímu: nejprve duchové osamocení české, pak osudné opoždění za evropskou kulturou, později nezcela zdařilá snaha osvojit si alespoň částečně pokroky moderního ducha a smířiti je s myšlenkovým, většinou zastaralým obsahem domácím, vyznačují celou husitskou, českobratrskou a namnoze i pobělohorskou dobu českého vývoje dějinného. Radikální, obrazoborský přelom, způsobený husitstvím a doprovázený revolučním zmarem kulturních památek středověkých, navždy znemožnil pokračování ve světých tradicích lucemburských, kdy česká vzdělanost stála na evropském výsluní a v oboru výtvarném působila namnoze iniciativně, v okruhu literárním pak vyrovnávala krok s písemnictvím světovým a vůbec rozvíjela se nejenom ideově, ale i formálně. Tak draho zaplatil národní duch český za to, že s myšlenkovým zápalem a s mravní opravdovostí stál proti všem

ve službách slova božího, křesťanství evangelického, lepší spravedlnosti společenské.

Tento celkový ráz vzdělanosti národní se zrcadlí i v českém písemnictví střední doby, zaujímající půlčtvrta století. Jeho náplň jest náboženská, ať spisovatelé se hlásí k reformaci domácí neb později cizí, ať v boji proti většině hájí nejprve s nepatrným úspěchem, později vítězně, katolické tradice neb jejich obnovené útvary, ať se pokoušejí užití skrovnou měrou slovesných prvků zprvu renesančních, pak barokních pro potřeby ducha domácího. Na skrovné výjimky, náležející buď k anonymní slovesnosti lidové, nebo k nížinám písemnictví, jest literatura česká střední doby rázu tendenčního, neb naukového, při čemž i vědečtí autoři jsou ovládáni namnoze stranickým duchem náboženským, i když znají metody kritické, i když se snaží o spravedlivou objektivnost. Pro skutečné básnické tvoření umělecké a pro uvědomělé hodnoty formální tu není místa vůbec, a nedospívají k němu ve vyšším stupni ani humanisté, píšící latinsky a nepovznášející se u nás nad učeneckou rétoriku obratných napodobitelů. Národ, jenž se byl výtvarně i slovesně účastnil s živým podílem západoevropské gotiky a jenž její náboženský obsah hájil pérem i mečem ještě v době, když gotické ideály v ostatní Evropě bledly a hasly, neprožil mohutné období renesanční a zůstal navždy odstrčen od jeho uměleckých a básnických hodů, v němž se k takovým výšinám krásy povznesl románský, z části i germánský svět. V soumraku své reformace a hlavně za pobělohorského úpadku svých životních i kulturních sil osvojoval si nejen v rozkvétajícím malířství, sochařství a architektuře, ale i skromném písemnictví leccos ze světového baroka, a ač zde žádná osobnost umělecká nevytvořila význačného díla básnického, přece tato vlna evropské vzdělanosti značně zúrodnila českou půdu, zvláště její vrstvu lidovou, schraňující živnou prst pro další zdárný vývoj národní. Lidový ráz, který vítězně pronikl v husitské i českobratrské reformaci a namnoze se projevil též v pobělohorském baroku, musil ve střední době literatury české sváděti stále boje s humanistickou učeností a s vlivy latinskými a německými; to se obrazilo zvláště také v jazyce spisovném.

S hlediska filologického jest střední doba literatury české periodou pevně ohraničenou. S Husovým vystoupením spadá v jedno a jeho spisy jest namnoze kodifikován zánik jazyka staročeského s jeho tvaroslovným bohatstvím ve skloňování i časování a i s některými jevy hláskoslovnými; zároveň však běře, snad i přímým jeho zakročením, za své rozpor mezi ja-

zykem spisovným a mluvou prostonárodní a řeč lidu pražského se stává i jazykem knižním; toto zlidovění češtiny se ještě stupňuje v husitství, kdy písemnictví vtiskují ráz spisovatelé latiny neznalí, ale ve skladbě vyjadřující se namnoze značně starožitně. To všecko přispívá k přerování jazykově literární tradice slovesně tak vyspělého XIV. věku, jehož plody upadají v zapomenutí, jsouce nesrozumitelné výrazem i obsahem, avšak současně jest to doprovázeno nebývalým zevním rozpětím češtiny. Zasažoval-li humanismus v době pohusitské do českého písemnictví hlavně po stránce formy, jevil se jeho účín v XVI. a XVII. stol. zvláště silně v životě jazykovém a jmenovitě skladba česká byla tehdy silně polatiněna, zároveň však naplněna učeneckou těžkopádností a řečnickou strojeností. Současně vniká do slovního pokladu jazyka českého pravý příval germanismů a to jak v okruhu výrazů praktického života, tak i v oblasti abstraktní, čemuž neušli ani nejdobalší a nejmělejší stylisté, kteří skorem vesměs pozbyli omlazujícího styku s mluvou lidovou. Ale jedno veliké společné dílo ušlechtilé družiny nábožensko-humanistické se nejen dovedlo vyhnouti těmto chybám, nýbrž položilo pevné základy ke zdravé a silné tradici jazyka spisovného, co se ani Husovi nepodařilo: Kralická bible, již vyvrcholila slovesná kultura Jednoty bratrské. Tu nalezena šťastně střední cesta mezi jazykovým odkazem minulosti i živým usem mluvy lidové a svěží srozumitelností i humanistickou snahou o výrazovou zdobnost a důstojnost — od doby Štítného se po prvé podařil pokus o klasičtější prósu českou, jehož úspěch dokazuje trvalý ohlas a vliv této české bibličtiny i mimo okruh Jednoty a to po celá století další. Doba pobělohorská znamenala sice pro český jazyk ztráty i ve veřejném životě i v zevním rozšíření a přes úsilí některých vlasteneckých brusičů smysl pro tvaroslovnou správnost žalostně poklesl, ale právě v tomto období se omladil jazyk spisovný prvky lidovými a místo honosné nepřírozenosti rétorické dbal o živou obraznost, která nás okouzluje zvláště v prostonárodní písni, sahající do této doby svými kořeny.

Střední doba literatury české, třikráte delší období staročeského, bývá někdy dělena podle událostí politických, při čemž nastoupení Habsburků na královský trůn český r. 1526 a bitva na Bílé hoře r. 1620 se považují za periodické mezníky. Kdežto druhý kámen hraniční, porážka reformace české a zároveň konec samostatnosti národní, se výborně hodí pro svůj obecný dosah kulturní a pro svůj význam v dějinách náboženských, určujících obsah také písemnictví, jest první dělidlo nevhodné,

neboť velká událost státně politická nepůsobila valně na národní vzdělanost. Z událostí veřejných by měla spíše smrt husitského krále Jiřího z Poděbrad r. 1471, svým symbolickým významem, jako konec období husitského, hodnotu periodisační; v oblasti kulturní zasáhl vstup knihtisku r. 1468 do Čech mocně také do dění literárního; jeho první rozvoj jest málem současný s počátky kulturní organizace v Jednotě bratrské. Tak možno přibližně rok 1500 označiti jako hranici prvního i druhého období literatury středočeské; jest to též v tradici této knihy. Budeme se však varovati hodnotiti tyto tři periody jako období přípravné, období rozkvětu a období úpadku, v čemž jest obsaženo dávno překonané a vědecky neodůvodněné pojetí XVI. stol. jako »zlaté« doby českého písemnictví; místo hodnocení zavádíme do své periodisace raději označení myšlenkového obsahu tří období, marně se ohlízejíce po žádoucích, stejnorodých dělítkách literárně formálních neb slohově výrazných. I členíme látku svou takto:

- a) období husitské (1409—1500);
- b) období zápasu reformace s humanismem (1500—1620);
- c) období pobělohorského baroka (1620—1774).

a) Období husitské.

(1409—1500.)

Čtvrtstoletí po smrti Karla IV. se slily oba významné proudy náboženského života českého v jedno: universitní kritické úsilí bohoslovců vysokého učení a reformní směr křesťanský rázu lidového; záhy přistoupil i prvek uvědoměle národní. Snažení to sestoupilo s akademické katedry a s kazatelny do života veřejného a vedle slova mluveného si postavilo do svých služeb také písemnictví, které se rychle znárodňuje — toť počátky české reformace.

R. 1402 se stal v kapli Betlémské prvním kazatelem M. Jan Hus, rodilý asi r. 1369, z Husince, snad u Prachatic, mistr svobodného umění a bakalář theologie, profesor universitní, jenž r. 1400 přijal svěcení kněžská. Ten podle vzoru slavných svých předchůdců z doby Karlovy chtěl českému lidu býti především kazatelem a vykladačem Písma, při tom za první povinnost pokládal podle slov svých i žiti. Proto se odřekl všelikého pohodlí životního, ve kterém si před tím liboval, a žil

velmi přísně a opravdově. Svými kázáními brzo došel veliké obliby, že jméno jeho dostalo se až ke dvoru královskému; také u vyššího duchovenstva, ba též u arcibiskupa těšil se značné přízni, býval i synodálním kazatelem. Vedle něho reformní stranu na universitě zastupují ze starších Štěpán z Kolína a Matouš z Krakova, oba vynikající kazatelé, z mladších realisté příklánějící se k Wikleffovi, Stanislav ze Znojma a Štěpán z Pálče; ti všickni nezůstali bez vlivu na Husa, a Stanislav ze Znojma ho asi s Wikleffem seznámil. Němci přidržovali se pařížského nominalismu a také politicky se stavěli proti králi. Vlivu svého Hus použil k návrhu králi Václavovi IV., aby spory mezi národnostmi na universitě rozhodl tak, že národu českému dá tři hlasy proti jednomu hlasu ostatních národů (dekret kutnohorský z 18. ledna 1409). A když cizinci následkem toho většinou opustili Prahu, zvolen Hus prvním rektorem university nově upravené; toto datum, jež posunulo Husa v popředí všeho duchovního života českého, zahajuje dobu novou. Brzo však dostal se ve spor s arcibiskupem Zbyňkem, dotud sympatisujícím se stranou reformní, proto, že veřejně hájil některých odmítnutých vět ze spisů Wikleffových, v klatbu papežskou dán proto, že r. 1412 horlil proti prodeji odpustkův. Uchýlil se pak na radu královi z Prahy na hrad Kozi, kde rovněž kázal zástupům venkovským stále vzrůstajícím, později do Ústí Sezimova, posléze po třetím odchodu z Prahy na hrad Krakovec. Odtud vypravil se r. 1414 na církevní sněm do Kostnice, k němuž zaručen mu bezpečným listem císaře Zikmunda volný příjezd i návrat, ale v Kostnici brzo uvězněn, po několikerém výsledku prohlášen za kacíře a upálen dne 6. července 1415.

Hus svou činností literární znamená v literatuře české novou dobu. Již jako kazatel užíval, ač původem asi Jihočech, mluvy lidu pražského, již pak i ve svých spisech povznesl na nový jazyk spisovný. Jazyk český doznal koncem stol. XIV. pronikavého přerodu. Po stránce hláskové provedeno mnoho významných změn (úžení samohlásek, poklesání ě, rozvádění dlouhých samohlásek ve dvojhlásky, zjednodušení skupin sykavkových, záměna tvrdých a měkkých retnic obojetnými), ale i tvarosloví zvl. slovesné se zjednodušuje, skladba větná je průzračnější, mimo to mizí množství slov málo užívaných a proto již nerosozumitelných. Pro lepší podklad slovesný Hus také zjednodušil pravopis český tím, že starší pokusy upravil v důmyslnou soustavu. Abeceda latinská na označení hlásek českých nestačila, i daly se různé pokusy ji doplniti. Před Husem se užívalo

vesměs t. zv. soustavy spřežkové, t. j. české hlásky, jichž latina neměla, vyjadřovaly se spojením několika písmen latinských (á = aa, č = chz, pozd. cz, š = ss a sz atd.). Teprve před samou činností Husovou vzniklo několik pokusů, znaménky nad písmena kladenými označovati hlásky od latinských odchylné. Pokusy ty Hus uvedl v soustavu, pravopis to diakritický, tím, že učil nad písmena, značící samohlásky dlouhé, klásti čárky, nad písmena, pak jimiž se měly vyjadřovati souhlásky od latinských odlišné (také tvrdé l), klásti tečku. Jinak všechny hlásky (mimo ch) psáti se měly pouze jediným písmenem. Při svém pravopise Hus zároveň učil některé ty hlásky české článkovati, vytýkáje i v kázáních Pražanům četné nesprávnosti ve výslovnosti a cizomluvy z němčiny přejaté. Vše to mohl provést jako vynikající znalec a pozorovatel jazyka českého, přesný a jasný stilista (Husův lat. spis »De orthographia bohémica« vznikl kolem r. 1410, ale autorství Husovo není tu nepochybné). Pravopis diakritický se nerozšířil rázem, a také jeho nový spisovný jazyk nepronikl obecně; opravdu se to zdařilo vykonavatelům odkazu jeho literárního, Českým bratřím.

Spisy Husovy svou střízlivostí jazykovou značně se liší od děl předchůdců. Obrazných rčení mají nemnoho, neboť Hus není duchem básnickým, za to se všude projevuje jeho povolání i nadání řečnické a jeho stálý vztah k lidovému posluchačstvu, jehož jazykem mluví a na jehož cit i představitost působí účinnými, často až drastickými prostředky. Přesnost logická odhaduje myslitele, jenž chce živým slovem vniknouti v přesvědčení posluchačovo. Po obsahové i myšlenkové stránce nepřináší spisy Husovy mnoho nového, ani u srovnání s domácími předchůdci v nábožensky reformním a církevně kritickém hnutí, ani u srovnání s Wikleffem, jehož celý filosoficko-dogmatický základ v duchu scholastického realismu Hus přejímá a nejednou přímo parafrasuje. Starších českých reformátorů nestudoval podrobněji, takže o jejich hlubším vlivu na jeho spisy mluvíti nelze. Kromě Wikleffa, vůči němuž však nejednou zastává stanovisko konservativní, osvojil si tradiční odkaz patristiky i scholastiky a dovolával se ho jako své autority; i tam, kde souhlasil se svými vzory a předlohami, dovedl zachovati kritické stanovisko a vyjadřiti je s rozhodnou živostí, která však ještě silněji se projevuje v jeho horlitém mravoučném.

Dříve než ve spisech českých, formuloval své názory v dílech latinských, rovněž silně závislých na předlohách cizích.

Z nich starší traktáty »De sanguine Christi« (1405) a »De corpore Christi« (1406) učinily velký rozruch polemickým obsahem; hlavním bohoslovným dílem Husovy mladosti jest »Super quattuor Sententiarum« (1409), soustavný výklad scholastické nauky dogmatické, jak jej podal v XII. stol. Petr z Lumellu zv. Lombarský. Mezi pozdějšími díly latinskými, z nichž většina jest obsahu polemického a poutá se k současným sporům náboženskocírkevním, vyniká rozměrné dílo wikleffovské o církvi »De ecclesia« (1413); obdobou k českým kázáním postily nedělní jest. »Postilla de sanctis« (z let 1408—1412).

Činnost českou zahajuje před r. 1407 drobným, tradičně scholastickým traktátem »Výklad na piesničky Šalomúnovy«, ale významnější české práce vznikaly až po r. 1410. Z nich jsou nejdůležitější: »Devět kusuov zlatých« (asi 1410) obsahu mravoučného; »Zrcadlo člověka hříšného větší« (1412), zpracované podle sv. Augustina; »Provázek třípramenný z víry, lásky a naděje« (1412); »Dcerka o poznání cesty pravé k spasení« (1412), nábožensko výchovný traktát, určený posluchačkám v kapli Betlémské; »Výklad viery, desatera božieho prikázanie a páteře« (1412), hlavní wikleffovské dílo Husovy dogmatiky, ale i s hojnými výklady mravoučnými v mistrném podání lidovém; »Kniežky o svatokupectví« (1413), ohnivý projev církevní kritiky a reformního úsilí; »Postilla aneb Vyloženie sv. čtení nedělních« (1413), vrchol kazatelského umění Husova, mezi jeho spisy nejpopulárnější; »Jádro učení křesťanského: (1414), rázu katechismového a polemického »Knížky proti knězi kuchmistrovi« (1414).

Do kaple Betlémské Hus zavedl český zpěv a podle latinských textů složil několik písní českých (na př. »Jesu Kriste, štědrý kněže«, »Navštěv nás, Kriste žádúci« a j.), což dalo podnět k českému zpěvu husitskému, jenž byl pak ve stol. XV. a XVI. tak významný. Listy Husovy jsou rázu přátelského a obranného, vychovávají žáky a posilují přátele, ale zasahují i do veřejných otázek politických; nejvýznamnější z nich jsou dopisy z Kostnice posílané, ve kterých Hus předvádí i své nejniternější myšlení a cítění. Svou vřelostí i jímavostí, rozhodností a naléhavostí, i svým tónem osobnostním, zvláště pak důrazem kladeným na odpovědnost mravní, byly pro národ drahým odkazem, když se ukázalo, že Hus, muž bezúhonný, za své přesvědčení vytrpěl smrt. Psány byly obráncům a o-

chráncům v Kostnici, Janovi z Chlumu a Václavovi z Dubé, pak žáků Petru z Mladenovic, jenž popsal též Husův pobyt v Kostnici a utrpení jeho.

Spisy Husovy zachovaly se v rukopisech velmi četných, které shledal Václav Flajšhans. Souborné vydání spisů latinských pořídil v 8 sv. V. Flajšhans v l. 1903—1908. České spisy Husovy ve 3 dílech vydal K. J. Erben v Praze 1865—1868, znovu V. Flajšhans, připojiv i Svobodovy překlady některých spisů latinských, v 6 sv. 1903—1907; populárně ve 3 díl. Fr. Žilka 1900. Nově v naší době vydány z jednotlivých spisů: »Postilu« novočeský vydal V. Flajšhans 1898, »O svatokupectví« V. Novotný 1907, »Dcerku« A. Kolářová-Císařová 1927. Listy Husovy nejprve sebral a vydal Fr. Palacký (1859), hojněji a s česk. překlady Bohum. Mareš r. 1890; V. Flajšhans r. 1915 (k tomu od téhož »Obrany« 1916), V. Novotný r. 1920, Životopisy od V. Flajšhansa z r. 1901 a 1915; od téhož r. 1900 přehled literárních Husových děl, kterým nahrazen starší, záslužný soupis od K. Nováka, List. filol. 1889, Životopis a odborné ocenění s hlediska katolického s četnými novými objevy podal nejrozsáhleji a nejspolehlivěji Jan Sedlák 1915 a zvl. V. Novotný 1919—1921, se samostatnou součástí Vl. Kybala »Učení M. J. Husa« 1923—1931; od V. Novotného i populární spisek ve Svět. knih. 1913, důležitý něm. spis Loserthův »Hus und Wiclif« vyšel 1925 v 2. vyd. Přehled novějšího badání o Husovi podal K. Krofta v ČČH. 1915.

Mluvčí náboženské strany reformní, kteří dílem ještě spolupracovali s Husem, dílem vypracovali myšlenkové základy dalšího hnutí, dílem však se odvrátili od krajností proticírkevní revoluce, poučení divokými krutostmi tábořskými, působili stejně horlivě perem jako s katedry a kazatelny; mnozí z nich psali výhradně neb částečně latinsky, a slovesné výraznosti, jež u Husa a pak u Chelčického byla podmíněna mohutnou lidovostí, nedosáhl žádný z nich. Proto nemají v dějinách literárních ani zdaleka toho místa, jaké jim náleží v rozvoji náboženském. To platí, nehledíc ani k radikálnímu mysliteli původu německého, Mikuláši z Drážďan, který působil silným vlivem na vznik nauky tábořské, o čtyřech mužích, již se z předáků reformy stali postupně obžalobci praxe tábořské, Ondřeji z Brodu, Šimonu z Tišnova, Janu z Příbramě a zvláště Mikuláši z Pelhřimova, zvaném Biskupec († 1454), autoru pozoruhodné latinské »Kroniky tábořské«. (Živé charakteristiky těchto mužů, o nichž

badali zvl. F. M. Bartoš, J. Sedlák, J. Goll, viz u Pekaře Žilžka a jeho doba, I. 1927.)

I v písemnictví, jehož užívali jako prostředku náboženského výkladu neb církevní polemiky rýsují se však jako výrazné osobnosti Jakoubek ze Stříbra a Jan Rokycana.

Nástupce Husův v kapli Betlémské, M. J a k o u b e k z e S t ř í b r a († 1429), jeho druh v boji za wikleffství i proti odpustkům, dal českému husitství symbol kalicha, poradiv, za datečného souhlasu Husova i reformního křídla na universitě, přijímání pod obojí způsobou. »Radikál zákona božího« a »muž božské paměti a velikého života«, vycházel v lecčems z nauk Matěje z Janova a postoupil nad Husa; ke konci života i on se zhrozil následků a důsledků tábořské revoluce. Byl však spíše mužem učené teorie přese všecek odpor k hodnotem akademickým a dával se občas unášeti doktrinou. Zprvu psal většinou latinsky a sestavil několik postil; z českých jeho spisů jsou nejvýznamnější »V ý k l a d n a z j e v e n i e s v. J a n a« (1420—1422 vyd. Fr. Šimek 1932—1933) a postilla »E p i š t o l y n e d ě l n í, t ě ž v ý k l a d p ř e s c e l ý r o k« (1422—1428), u níž však autorství Jakoubkovo jest sporné. (Sr. F. M. Bartoš, »Literární činnost M. Jakoubka ze Stříbra« 1926 a kritiku Pekařovu v Čes. Čas. hist. 1926.)

M. J a n R o k y c a n a, žák a svěřenec Jakoubka ze Stříbra, volený arcibiskup pražský (1397—1471), byl předním zástupcem církve utrakvistické ve své době, proslul hlavně jako řečník na církevním sněmu Basilejském, vynikaje netoliko plamennou výmluvností, ale také značnou učeností theologickou. Drahně let ztrávil ve vyhnanství mimo Prahu a vrátil se teprve, když Jiří z Poděbrad opanoval hlavní město. Jako farář v Týně a správce církve pod obojí míval na kázáních množství posluchačů, které poutal živým výkladem o zákoně božím a o zkaženosti světa současného. Významné v té příčině jsou oba jeho hlavní spisy: »V ý k l a d n a e v a n g e l i u m s v. J a n a« (asi z r. 1453), kde se učeně a zčtetle, upřímně a věrně líčí společenské poměry své doby, a především »P o s t i l l a n a n e d ě l i a s v á t k y« z kázání r. 1456—1457, zapsaná asi Rokycanovými posluchači (vyd. Fr. Šimek 1928 a 1929), kterou možno považovati za vrchol řečnického umění své doby jak pro živou názornost, tak pro lidové podání. V posledních letech života vystupoval proti Bratřím, ač první přívrženci této náboženské společnosti vznikli z posluchačů jeho. (O Rokycanovi v. Goll ve Spis. drob. II., 1929, Zd. Nejedlý v Ott. Slovn. a v »Děj. hus. zpěvu« II. a F. M. Bartoš, »Lit. činnost Rokycany« 1928.)

Největší myslitelskou osobností a zároveň i nejoriginálnějším spisovatelem českým věku XV. byl Petr Chelčický, (žil asi 1390—1460), zeman, jenž má jméno podle vsi u Vodňan, ve které trávil v klidu věk mužný a stáří. Opravný směr v církvi poznal v mládí na kázáních Husových v kapli Betlémské a v letech následujících; teprve odpor proti násilnému zakročení ve věcech víry a vítězná bitva u Vyšehradu r. 1420 vyhnaly ho z Prahy, aby v ústraní vesnickém uvažoval o reformách v křesťanství. Názoru svého přidržel se do všech důsledků, jak patrně z jeho spisů, skládaných od r. 1421, brzo po návratu na ves (»O boji duchovním«, »O církvi sv.«, O trojím lidu řeč«), i jiných, vzniklých až v pokročilém věku. Vzorem církve byl mustav její v době apoštolské, jímž se má stále řídit, jednotlivci pak povinen jest žítí podle zákona božího, ve který věří. Proto třeba zavrhnouti světský majetek a nepřikladný život kněžstva tehdejšího, odmítati násilí v církvi a násilnou obranu ve věcech víry (také války husitské); členové církve podle slov Kristových mají býti vespolek bratřími a sestrami. Takto se nám jeví Chelčický mnohem bližším názorům tábořským než kališnickým a u Táborů těší se též vážnosti, ač se již v prvních spiscích a i ve svých čelných dílech ostře postavil proti praksi tábořské.

V nauce theologické Chelčický všude je závislý na předchůdcích, zvláště na Husovi, ale i na Štítném, Matěji z Janova, nauce valdenské a hlavně na Wikleffovi, jenž mu opětovně sluje »mistrem Protivou« t. j. odpůrcem Antikristovým. Chelčický postupuje ve vývodech ještě dále, ponechávaje si všude samostatný soud o naukách a provádění jejich. Učení jeho dalo podnět k založení Jednoty bratrské. Chelčický latinsky neuměl, nemohl se tedy v mládí vzdělávati na universitě. Bibli a spisovatele církevní znal jen z překladův a ze zpráv, které mu o nich podávali mistři z Prahy známí. Proto i sloh spisů jeho je původní, jadrný a nehledaný, místy se však povznáší k vroucnosti a patosu řečnickému. Je to sloh selského lidu, přiměřený demokratické době husitské. Působí naň mocné slovo biblické, živá výmluvnost kazatelů, mnohem méně theologické rozpravy učenců. Kde se Chelčický pokouší o rozčlenění periody, často se vyšínuje z původních vazeb. Jinak drsné názory na život i slohem pronikají více než i jiných spisovatelů. Ty se pak přenášejí k prvním zakladatelům Jednoty bratrské.

Přední spisy Chelčického jsou: »Postila čili Kniha v ýkladu ov spasitedlných na čtenie nedělnie celého roku« (psána asi od roku 1434, dokonč. roku 1441)

a »Siet' viery pravé« (mezi l. 1440—43), »Postila« náleží mezi nejpřednější zjevy české reformace svými důslednými výklady zákona božího, přímostí a jadrností slohu. Vydání staročeské (1522 a 1532 v Praze, nově od Em. Smetánky v Praze r. 1900—1903) od rukopisu z poč. XVI. stol. značně se liší (viz ČČH. 1907). »Siet' viery« je ta, kterou sv. Petr na rozkaz Kristův zahrnul veliké množství ryb (Luk. 5, 4—6). Je to zákon Kristův, jímž se lidé poučují a tak vytahují z hlubokosti hříchů. Pokud v ní byli věřící, ve všem sobě rovni, trvala v stavu náležitém, ale když dostaly se do ní roty, které podporuje správa světská, pravým křesťanům odporná, počala se trhati. K těm rotám náleží šlechta, žijící výhradně z práce jiných lidí, a města obchodem se živící; proto pravý křesťan ani správy veřejné ani obchodu se neúčastní. Spis dělí se ve dvě části. V I. Chelčický vykládá význam poddanosti vrchnostem světským a její příčiny, že totiž smír církve se státem po Konstantinovi přivodil nerovnost mezi křesťany. Ve II. části jedná se jednotlivě o rotách, které vnikly v síť víry pravé; kromě šlechty a měst k nim náleží mniši, faráři, mistři kolejní a j. (»Siet' viery pravé«, vyd. r. 1521, nově od Jiř. Annenkova v Petrohradě r. 1893 s úvodem V. Jagiče; roku 1912 a 1929 od Em. Smetánky, fotomechan. vyd. 1926 od Zd. Tobolky). Z menších spisů Chelčického náleží do rané doby traktáty: »O boji duchovním« (1421), »O církvi svaté«, »O trojím lidu řeč, o duchovních a světských«, z nichž první úvaha jest důležitá jako východisko bohoslovné argumentace Chelčického, třetí jako časná formulace nauky o zavržitelnosti krvavého boje o zákon boží. Pak se Chelčický zabýval mnoho polemikou, a v l. 30. vznikají jeho »Replika proti Mikuláši Biskupcovi« i »Replika proti Rokycanovi«. Velká díla jsou doprovázena řadou menších traktátů: »Řeč a zpráva o Těle božím«; »O očistci pravém a jistém a o očistci nejistém«; »Řeč o základu zákonů lidských«; »O šelmě a obrazu jejím«. Většinu těchto »menších spisů« vyd. 1891 a 1892 ve 2 sv. Jos. Karásek. Mimo to zvláště vyšly: »O boji duchovním« a »Trojím lidu« 1911, péčí K. Krofty; »Replika proti Biskupcovi« 1930, péčí J. Straky; »Výklad na 2 epišt. sv. Jana« 1932 péčí E. Smetánky. Hlavní díla Chelčického jsou přeložena do němč. a rušt.; rus. překl. Annenkovův 1893 vzbudil pozornost L. N. Tolstého.

Základním dílem o Chelčickém zůstávají studie Jar. Golla, »Chelčický a Jednota v XV. stol.« (z let 80., shrnuté ve vyd. Kroftově 1916); později se o prozkoumání nauky, díla i význa-

mu jeho zasloužili zvl. A. Lenz, Rus N. V. Jastrebov, Jos. Karásek, K. Krofta, J. Sedlák, F. M. Bartoš a Fr. Ryšánek.

Na straně katolické, která nedovedla rovnocenně čelití bohoslovcům reformačním a namnoze i bezděky podléhala jejich způsobu myšlení, vynikl Rokycanův žák, později však hlavní odpůrce a spoluprotivník krále Jiřího, pisatel bojovných traktátů Hilarius Litoměřický (1412—1468), kanovník u sv. Víta, správce arcibiskupství pražského pod jednou, přední theolog strany katolické, který hlavně v l. 1465—1467 latinsky i český v tónu kazatelském psal proti Rokycanovi i Lupáčovi.

Všecka vyznání, jež nově v Čechách vznikla, dovolávala se bible jako čistého a pravého zákona božího a vkládala celé Písmo sv. v překladech a bez autoritativních komentářů, na rozdíl od zásad i praxe katolické církve, do rukou laiků. Proto také český překlad Písem, dokončený v částech na sklonku stol. XIV., uváděn přívrženci Husovými v první jednotnou recenzi, srovnávající starší, různorodé překlady podle pořádku v latinské Vulgátě a ponechávající chyby i hrubé latinismy původních překladatelů. Mimo to od doby této za půl století rozšířila se první recenze hojnými opisy, z nichž některé vynikají netoliko nádherným písmem, ale i uměleckými drobnomalbami. Po bibli drážďanské (Leskovecké, mezi l. 1400—1410, r. 1915 ve válce světové zhořelé v belgické Luvani), která ještě zcela mechanicky bez vnitřní souvislosti řadila za sebou starší překlady jednotlivých, jest jmenovati jako příklady první recenze především litoměřicko-třeboňskou (Slavatovskou), jež vznikla nákladem příznivce husitství, královského mincristra Petra Zmrzlíka ze Svojšína, v l. 1409—1416 a takřka vybojovala právo na bytí české bible, dále dvojdílnou olomouckou (dokonč. 1417, vydává ji od r. 1933 nákl. Akademie Velehradské v světlotiskové reprodukci Jos. Vašica), emauzskou (psanou písmem hlaholským, dokonč. r. 1416). Původce první této recenze, předhusovské, neznáme; sotva jím byl Matěj z Janova, na nějž pomýšlel Palacký. Nová, dokonalejší revise překladů dříve pořízených, odstraňující hlavně archaismy již nesrozumitelné, bývala někdy prisuzována Husovi, jindy Jakoubkovi ze Stříbra, čehož však nelze dokázati ani odkazem k pravopisu Husovu, v jejích opisech použitému; provedena teprve za krále Jiřího. Tento tekst jednotně upravený podávají jednak rukopisně bible z první polovice XV. stol. jako Boskovská, Tábořská, Duchkova, Padeřovská a o něco později Šafhaufská, jednak první bible tištěné, pražská (z r. 1488), kutnohorská (z r. 1489) a be-

n á t s k á (z r. 1506); Nový zákon, který samostatně opisován od poč. XV. stol., se nám zachoval podle první recenze jako Nový zákon M i k u l o v s k ý, podle druhé jako Nový zákon M u s e j n í a jazykově vzorný Nový zákon K o ř e č k ů v a posléze v třetí recenzi L u p á č o v ě po první vytištěn již r. 1475. (Srvn. vedle základních prací Dobrovského a zvl. Jirečkových — hl. v Rukověti k dějinám lit. čes. 1876, II., str. 116 a násl. — nově F. M. Bartoše, »Počátky nár. bible v Čechách« v Bratislavě VI., 1931, a Ferd. Hrejsů ve sborníku »Bible a český národ« 1935.)

Č e s k ý z p ě v lidový do chrámů zaváděl Hus, jenž k účelu tomu některé latinské písně přeložil. Brzo po smrti jeho vyrojilo se množství duchovních písní českých, že při bohoslužbě za souhlasu Jana Želivského i Jana Rokycany úplně zatlačily zpěvy latinské, ba že za nedlouho český zpěv se stal podstatnou částí obřadů, jako tábořská mše byla vůbec česká. Současně zaniká na naší půdě duchovní píseň latinská skoro úplně, v české pak se na rozdíl od dřívějších poměrů stává hudba principem rozhodujícím, jemuž se podřizuje stránka rytmická. Předmětem písní věroučných i liturgických bylo přijímání Těla božího, uctívání Matky boží Marie, ze slavností výročních především hod boží vánoční a velikonoční. Písně vánoční vynikají jako svátky dětské dojemnou prostotou; radostné jsou též písně o přijímání těla Kristova ústy dítek, jež se poutají k tábořskému knězi J a n u Č a p k o v i, dogmaticky i mravoučně výraznému, ale básnicky suchopárnému skladateli slov i nápěvů písní tábořských. Písně husitské literárně nevyznačují se ani vzletem ani názorností, ani konečně originalitou: jsou zprvu otrockým překladem z latiny, zachovávají středověkou formu strofickou, namnoze třídlílnou, nejsou prodšeny lidovostí, tak příznačnou pro husitství, později se odpoutávají od tradice a podrobují principu hudebnímu. Z nich vedle písní, skládaných pro hromady »na horách«, osobitě jsou písně válečné, z nichž nejslavnější, vedle radikální agitátorské skladby z okolí Jana Želivského »P o v s t a ň, p o v s t a ň, v e l k é m ě s t o p r a ž s k é«, jest mohutná a strašná píseň z nejbližšího okolí Žižkova a zcela v duchu jeho svaté války i snahy brannou mocí vykořeniti všecky hříchy smrtelné v táboře Antikristově, »K t o ž j s ů b o ž í b o j o v n í c i; b r z y p o s v ě m v z n i k u z a p s á n a d o k a n c i o n á l u J i s t e b n í c k ě h o, a l e p ů v o d n í j e s t i j e j í p o v ě s t n ý v e ř š »b i j t e, z a b i j t e, ž á d n ě h o n e ž i v t e«, stejně jako spojení náboženského zanícení a přísné kázně vojenské. (O ní v Nejedlého, »Děj. hus. zpěvu« II. 241, v Tomanových »Liter. památkách, duchu i povaze Žižkově« 1893 a v Pekařově Žižkovi II. 174.) Nej-

starší sbírka českých písní strany Jana Zelivského i Táborů zachovala se v rukopisném kancionálu Jistebnickém (chov. v Č. Museu), který pochází s počátku let 20. XV. stol. (Srvn.: Zd. Nejedlý, »Počátky husitského zpěvu v Čechách do r. 1415«, r. 1907 a týž, »Dějiny husitského zpěvu za válek husitských« 1913.)

Zpěvy historické z té doby vztahují se k významným vítězstvím českým; patrně je z nich veliké nadšení národní z úspěchů vzniklé, ale veršovnické umění a celá básnická forma je nevalná a podání zastaralé. »Zpěv o bitvě před Ústím« (16. června 1426) složen byl za čerstvých zpráv z toho boje (»Slyšief Čechuom zpomínati.«) Píseň o zajetí Zikmunda Korybuta v Praze (17. dubna 1427) počíná se též apostroficky »Z dobrého jména Čechové, všudy slovuťní rekové.«

Neobyčejně bohaté jest časové veršování satirické a v něm mnohem hojnější měrou, než v bohaté duchovní lyrice a skrovnické epice, promlouvá k nám duch doby s celým napětím náboženské revoluce a náboženské války. Formy myšlení i sloh skladeb jsou leckdy vyváženy z hlubin slovesnosti středověké, ale při nadvládě obsahu nad formou rozbíjejí starší vázanost a spokojují se někdy i verši bez pevného rozměru. Za to náplň jest zcela plodem XV. věku v Čechách a možno ji označiti jako veršovanou paralelu k bohoslovnému, jmenovitě polemickému písemnictví doby Jakoubkovy, Rokycanovy i Chelčického. Jest to úplné zprosaisování básnictví, s čímž souvisí skoro naprosté potlačení žvlu metaforického, který stejně jako alegoričnost se přičil racionalismu a utilitářství doby, horující sice o věčnosti království božího, ale kotvící zcela v časných zájmech a potřebách. Nejprve se ozvala satira se strany katolické, dílem mnišské, dílem z řad světského kněžstva. Drobnějšího rozsahu i skrovného významu jsou skladby: »Píseň o Viklefici«, »Bydžovští ševci« a »Zbarvení mnichové«; rozměrnější a závažnější jsou t. zv. žaloby na husity a to: »Všichni poslušajte!«, »Slyšte Čechové« a »Slyšte všichni, staří a vy děti«, vesměs z l. 1419 a 1420. Památnými a místy až úchvatnými dokumenty čes. rozháraného ducha na vrcholu revoluce jsou tři skladby, pocházející z husit. tábora a naplněné vlastenectvím dalimilovským, starostí o český stát, ale již i uvědoměním měšťanským. Jsou asi dílem jednoho a téhož autora, za něhož byl někdy pokládán Vavřinec z Březové, a poutají i obratností výrazovou; klademe je k r. 1420. Jsou to politické letáky ve formě veršové:

»Žaloba koruny české«, »Porok české koruny« a nejzdařilejší »Hádání Prahy s Kutnou Horou«, památné jako soustavná obrana praxe tábořské, ač ne ve všech jejích krajnostech. K nim se druží i »Rozmlouvání člověka se smrtí«, v němž obratně použito oblíbeného eschatologického motivu středověkého k propagaci zásad husitských. Těmto skladbám se dostalo odpovědi se strany katolické a to jmenovitě v disputaci »Václav, Havel a Tábor, čili rozmlouvání o Čechách r. 1424«, v němž osvícený a vzdělaný bohoslovec kritizuje s povýšeného stanoviska program i postup jak Pražanů, tak Tábořů. (Na význam těchto skladeb, zvl. obou posledních, upozornil Arnošt Kraus v »Husitství v literatuře prvních dvou století svých« 1917, 32—60 a pronikavěji Pekař v Žižkovi I, 71—95.)

Středověký původ i ráz proniká v obou rozsáhlých alegorických básních tendenčních, v »Radě všelikých zvířat« a v »Hádání Pravdy a Lži«.

»Rada všelikých zvířat« jest do jisté míry podobna »Nové radě« Flaškově a zakládá se namnoze na fysiologiích středověkých. Zvířata radí tu pouze člověku prostému, nikoli králi, povaha jejich vystupuje přirozeněji, mimo to napřed uvedena bývá charakteristika zvířete z veršované části čerpaná, leckde i člověk vtipně za udělenou radu děkuje. Báseň rozdělena jest ve tři knihy: v 1. radí čtvernožci (mezi nimi také žába), ve 2. kn. ptáci (těž noh a netopýr), ve 3. kn. některá zvířata drobnější (hmyz a ryby). Skladatelé, z nichž byl veršovec starší, prosaik pozdější a učenější, oba stavu duchovního, původem rodovým zřejmě patřili k obecnému lidu. (Vyd. I. z r. 1528, IV. vyd. z r. 1814 od K. Ign. Tháma s předml. Jos. Dobrovského, rozbor od J. Gebauera v »Úvahách o Nové Radě« 1873.)

Významnou skladbou tendenční jest alegorie Ctibora Tovačovského z Cimburka »Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jejich«, kterou skladatel věnoval králi Jiřímu r. 1467. Spisovatel, slavný pán a hejtman moravský (1437—1494), jehož hlavní význam tkví v oboru právnickém, syn zemsk. hejtmana Jana z Cimburka, hájí tu pérem vlády Jiřího z Poděbrad, jako činil právě tehdy také mečem. Pravda je zarmoucena, že Lež vládne nad světem, a podává Bohu žalobu na Lež, dožadujíc se pohnání jejího na nebeský soud. Bůh obsílá je do Antiochie a za předsedu soudu stanoví Ducha sv. Soudci jsou apoštolové a proroci, kancléřem Jan Ev. Vjezd Lži a pomocnic jejich do Antiochie náleží k nej-

skvělejším částem celé skladby, rovněž jako řeči soudní, vedené s jedné i druhé strany. Lež marně se hájí proti žalobě, žádá odkladů a ohlašuje protest. Pravda vítězí nad ní přesvědčivými výklady o zřízení a určení světa; Lež i s průvodkyněmi ustanovuje se k věčnému zahynutí. Podobnost skladby s pekelnými romány »Belialem« a »Solfernem« jest patrna, v podrobnostech předvádí se jednání na zemském soudě moravském, hájí pak tu politického a církevního řádu českého za krále Jiřího; stav ten jest mu ideálem věcí lidských. Lidstvo rozděluje podle běžného tehdy názoru, v stav rytířský, kněžský a robotný; žádá, by kněžstvo hájilo stavu vyššího a zároveň sloužilo Bohu, rytířstvo aby nejen panovalo, ale i ochraňovalo stavy ostatní, robotníci aby za tu ochranu odváděli rytířství poplatky a také živili ostatní stavy. Jako Chelčický, tvrdí též pan Ctibor, že příčinou poklesnutí církve je zkáza mravů v stavu duchovním, proto souhlasí s požadavkem krále Jiřího, aby kněžstvo nemělo statkův pozemských a vedlo vzorný život. Mravoličná stránka té skladby, jakož i nadšená mluva, oživená lidovými průpovědmi a příslovími, bajkami a figurami řečnickými, dodává celku rázu biblického, ale celá koncepce ulpěla na středověkém alegorickém pojetí a forma na schematickým útvaru disputačním, jenž ostatně hověl vynikajícímu právníku moravskému. Vyd. (s rytinami) z r. 1539.

Po válkách husitských města skoro vesměs nabyla českého rázu, česká jest správa jejich i správa zemská, soudy, válečnictví. Sebevědomí národní velice se povzneslo; jazyk český zní jadrně a určitě, sousedé s Čechy jednají jen česky. Čechové hlásí se také za příslušníky kmene slovanského. Tyto prospěchy národní nemohou však zastíniti sociálních neúspěchů husitské revoluce ani kulturních ztrát, které přinesl výbuch radikalismu tábořského. Společensky rovnost se neprovedla, spíše utužila se poroba lidu selského, majetek nemovitý z hojných rodin vladyckých a svobodnických přešel na nečetné rodiny panské, země popleněná ukazovala úpadek v polním hospodářství, pokles živností a obchodu v městech a ztráty styku s cizinou. Kulturně se svým odpadem od katolické spolitosti Češi, považovaní za kacíře, vyloučili z jednoty evropské, v níž za věku lucemburského měli hlavně ve výtvarném umění místo čelné; úpadek university byl dokladem této izolace a nezdravé provinciálnosti, která se projevila též nesnázemi, s jakými do našich zemí pronikala renesance a humanismus. Ve válkách husitských vzaly za své vedle nesčíslných pokladů gotického umění výtvarného také hojné památky slo-

vesné, a tím tradiční souvislost s písemnictvím staročeským přetržena, naopak však z nedostatku skutečné tvořivosti literární obnovovány motivy a formy již zastaralé a pohřešující jakéhokoliv daru vývojového. V písemnictví, které mělo rozvětvenou teologii a stále se stupňující kulturu biblickou a jež také v oboru právnickém značně vynikalo, neležela ladem jenom skutečná poesie, jíž se v dobách revolučních nedařívá a již husitský rigorismus z mravních důvodů zavrhoval, ale i práce nauková; tu rozhodovaly skoro výhradně ohledy praktické. Tak o válečnictví českém, které vítězstvími nad voji křižáků vzbudilo pozornost celé Evropy, teorisuje se tím, že se o něm podává slovesný výklad. Zůstává sporno, zda již před válkami husitskými vznikl pokus o teorii vojenskou J a n a H á j k a z H o d ě t í n a, purkrabího na Zvíkově, »Č e s k é z ř í z e n í v o j e n s k é«; jeho datování k r. 1413 jest mylné, rovněž jako dovolávání se rozkazu krále Václava IV. Snad to byl řád Zikmundův, ne-li Jiřího z Poděbrad. J a n Ž i ž k a vydal r. 1423 »Ř á d v o j e n s k ý b r a t r s t v a m e n š í h o T á b o r a«, usilující především, aby byly v jediné těleso válečné slity všechny prvky, které pod praporem jeho s takovým nadšením se sbíhaly. Je pozoruhodna tu důvěra v Boha a upřímná zbožnost vedle fanatismu, s nímž se hlásá vyhlazení odpůrců a vedle chiliasmu »božích bojovníků«. (V. o tom H. Tomana, »Husitské válečnictví« 1898.) Ke konci stol. XV. vynikající válečník český, který se osvědčil zvláště v bojích proti králi Matyášovi, V á c l a v V l č e k z Č e n o v a, podal asi r. 1490 králi Vladislavovi II. »P o u č e n í, k t e r a k s e m a j í š i k o v a t i j í z d n í, p ě š í i v o z y«; tu na základě důkladných zkušeností odborných vyložil prakticky celou tehdejší soustavu válčení s vojsky různých druhů.

V ě d y p ř í r o d n í, pokud o nich tehdy mluvíti lze, pěstovaly se na universitě i v literatuře latinsky. Ve stol. XV. již několik vynikajících Čechův se jimi obíralo, na př. matematik a hvězdář J a n Š i n d e l a K ř i š ť a n z P r a c h a t i c, farář u sv. Michala v Praze († 1439), bohoslovec, matematik, hvězdář, botanik, lékař. Tento vydal pro potřebu lékařskou latinský herbář, ale přidal k němu již i názvy rostlin v jazyku českém, patrně z důvodu praktického; totéž činil i vrstevník jeho Š i n d e l, jehož spisy se, bohužel, nezachovaly. »L é k a ř s k é k n i e h y« pro potřebu v tehdejších hojných válkách složil Křišťan úplně česky. Praktickým účelům sloužily české překlady »R a n n é h o l é k a ř s t v í«, arabského lékaře Rhasesa a G. Salicettiho; omylem bývaly připisovány Křišťanu z Prachatic.

Krajiny kolem země české ve válkách husitských předkové naši poznali zevrubně, ale také země vzdálenější toužili se znati; umožnily jim to cesty diplomatické a pouti náboženské. I tam, kde slovesné zprávy o tom zůstávají naivně primitivními, zajímají nás jako doklady o úsilí českého ducha, prolomiti izolaci, uvalenou na národ husitskými válkami a orientovati se v širém světě. Cesty diplomatické a rytířské, konané do západní Evropy, také již v té době měly své popisovatele. Již V á c l a v K o r a n d a ml. vypsál »Poselstvie krále Jiříeho do Říma k papeži r. 1462« o uznání kompaktát. Pouhé zápisky činil panoše J a r o s l a v o cestě pana Albrechta Kostky z Postupic a jeho družiny ke králi francouzskému Ludvíkovi XI. r. 1464. Účelem bylo získati přízeň západních dvorů královských Jiřímu z Poděbrad a jeho záměrům o společném boji proti Turkům. R. 1465 se vydal do zemí západních pan L e v z R o ž m i t á l a, bratr králové Johanny. Jeli přes Německo, Nizozemí, Anglii, Francii do Španěl a Portugalska, vrátili se jižní Francií a zeměmi alpskými. Českému jménu hleděli zjednat slávy nákladným vystupováním a dvorným chováním, odvahou a udatenstvím v zápasech. Německý popis dvouleté cesty podal Gabriel Tetzal z Norimberka, česky rytíř (Václav) Š a š e k z B í ř k o v a, jehož vyličení nad německé vynikalo zajímavostí pozorování. Český ten cestopis se zachoval jen v latinském zpracování biskupa olomouckého Stanislava Pavlovského (vyd. 1577), jež do češtiny přeložil Fr. A. Slavík (1890).

Nemalý v národě silného ducha náboženského byl zájem o místa, na nichž Kristus žil, proto i z Čech stále bylo dosti poutníků do Svaté země, z nichž někteří také své putování popsali. Tak podal o něm zprávu kněz M a r t i n B a k a l á ř (z r. 1490), násl. roku vydal se na východ s jinými členy Jednoty bratrské (mezi nimi byl též br. Lukáš) M a r t i n K a b á t n í k, obchodník litomyšlský. Šli tam hledat cirkve, která prý někde v horách udržovala prvotní ráz cirkve Kristovy, aby na ní Bratři získali vhodný vzor. Dostali se společně až do Cařihradu, kde se teprve rozešli. Kabátník vydal se dále až do Jerusalema, doptávat se po stopách pověstí o takové cirkvi v horách libánských, ba došel až do Egypta, kde město Kairo popisuje nejzevrubněji. Jinak všímal si ovšem zvláště toho, co jej jako praktického obchodníka zajímalo. Vrátiv se v listopadu r. 1492, diktoval své zkušenosti bakaláři Adamovi, z jehož zápisů vyd. tiskem r. 1539. (Nové vyd. od Just. V. Práška r. 1894).

R. 1493 se vydal do Palestiny J a n H a s i š t e j n s k ý z L o b k o v i c, zakladatel st. linie pánů Hasištejnských z Lob-

kovic (1450—1517), bratr humanisty Bohuslava. Cestou činil si denní zápisky, z nichž v l. 1505—1509 vypsál svou cestu (»Putování l. P. 1493 k božímu hrobu vykonané«). Cestoval z Benátek přes Rhodos a Kypr. Na místech posvátných konal i měření. Horlivým katolíkem ukazuje se na mnohých stránkách tohoto díla. (Vyd. r. 1902 Ferd. Strejček a populárně Fr. Maleček v Svět. knih. 1906.)

O rozšafnosti Jana z Lobkovic také svědčí pedagogický spis z r. 1504 »Zpráva a naučení synu Jaroslavovi o tom, co činiti a čeho nechati«, kde synovi svému dává upřímné a praktické pokyny o správě domu a rodiny, jakož i o udržování rodinného majetku (vyd. v Praze 1796, 1851 a 1876). Napomenutí to se obsahově druzí k četným soudobým verš. skladbám mravoučným a výchovným, (v. níže).

O dějiny své doby Čechové, jakož v době rozruchu politického bývá, se nemnoho starali, zaznamenávání událostí bylo spíše náhodné. Pro literární povahu husitského věku jest příznačno, že se v rýmovaných svých kronikách stále přidržuje tradice dalimilovské a to jak formálně, tak i v státně národním zanícení. Sem hledí vedle veršování »O počátcích husitských a sektě tábořské« a »Krátkého sebranie z kronik českých« (přisuzovaného též Vavřinci z Březové), zlomky Rýmované kroniky české z r. 1419 a 1492, za jejichž autora bývá považován novoměstský písař Prokop (1390—1482), jenž napsal s hlediska katolického a vlasteneckého »Novou kroniku«, ale zbyly z ní jen nepatrné zlomky. Za to máme od něho, profesora rétoriky na pražské universitě, nauku o skládání listů a listin, první českou »ars dictandi«; vedle Vavřince z Březové byla to zvláště vynikající osobnost mezi českými historiky doby husitské.

Prosaická vypsání událostí této doby se dějí neumělým způsobem, dílem latinsky, dílem česky. Drobné kroniky latinské navazují zpravidla na starší annalistický přehled českých dějin rázu kompilačního, letopisy české, většinou anonymní, nestarají se vůbec o širší pojetí látky. Z latinských kronikářů podle jména znám podřízený vojin Zikmundův, Bartošek z Drahnice, pozorovatel objektivní, ale úzkoprsý, katolický voják skrovného rozhledu a nevalného umění stylistického. Zprávy kronik místních Fr. Palacký vybral, chronologicky sestavil (od smrti Karla IV., l. 1378 po r. 1527) a zahrnul společným názvem »Staří letopisové čeští« (vyd. r. 1829). Zachováno jest celkem 35 rukopisů z různé doby i různé ceny ale doba poděbradská a jagellonská mají na nich podíl hlavní; leccos

pochází z latinských pramenů soudobých; ani v kritice událostí a zpráv ani v podání slovesném nevynikají.

Takto též dějepiscectví české podává svědectví o kulturní izolaci i opoždění našeho života duchového, když se pro vyličení velkých historických událostí naprosto nedostává jen poněkud sourodých a stejně cenných prostředků slovesných a to v době, kdy v Evropě, zvláště za vlivu humanistického, historiografie po stránce kritické i umělecké nebývale rozkvétala. Tím si vysvětlujeme, proč se v Čechách takové pozornosti těšila kronika mistra nového podání historického, Eneáše Sylvia, který české věci poznal nejprve jako sekretář na koncilu basilejském, pak v kanceláři papežské i císařské. Svou kroniku českou, »Historia Bohemica«, napsal Eneáš Sylvius Piccolomini, posláze papež Pius II. (1405—1464), jako kardinál r. 1458 (od příchodu Čechova do země po smrt Ladislava Pohrobka 1457). Kroniku, v jednotlivostech chvatnou a chybnou a v celkovém pojetí příkře protihusitskou, zdobí vedle snahy po kritice a pragmatičnosti elegance podání a silný smysl pro charakteristiku; mnohým dějům a zvláště postavám, na př. i Žižkovi, dal teprve Eneáš Sylvius podobu výraznou, jež se pak v historickém podání opětovně vracela. I není divu, že kronika záhy našla české překladatele a vydavatele (v Janu Húskovi r. 1487, v Mik. Konáčovi r. 1510; v úpravě Veleslavínově r. 1585).

Pro dobu husitskou a kralování Jiřího je dosti jiných pramenů historických. Jsou to listiny českých králův a pánův a hojně zachované listy, z nichž mnohé nebyly určeny veřejnosti a výmluvně svědčí o vlastenectví pisatelův, a jejich pečlivosti o blaho veřejné. Ježto však listy byly namnoze dílem kanceláří a jejich úředníků, u nichž do formulářů velice časně vnikaly nové prvky humanistické, třeba jen opatrně z dopisů usuzovati na osobnosti jejich podepsaných pisatelů. To platí zvl. o listech Žižkových, jež vedle rozsáhlého listáře Husova budí hlavní pozornost individualitou autora. Pět nepochybných jeho listů z l. 1420—1423 (vydal H. Toman 1924 a F. M. Bartoš 1924 a 1935, tu s Žižkovým řádem vojenským) uchvacuje hlavně tam, kde se vůdce Táborů sám prohlašuje za vykonavatele vůle boží. Z pánů politicky činných jako horlivé korespondenty jest uvéstí kancléře Prokopa z Rabštejna, Ctibora z Cimburka, komorníka Alše Holického ze Šternberka, nejvyššího purkrabího Zdenka a Lva z Rožmitála, pány Kostky z Postupic, Albrechta a Zdeňka, zvláště pak nejvyššího hofmistra pana Viléma z Pernštejna, jenž byl nejen

skvělý národní hospodář mocných hmotných úspěchů, ale i prozíravý a starostlivý vlastenec, dbající prospěchu českého státu; toto vše se obráží v jeho listech, znamenajících vrchol české panské korespondence, od dob Palackého (1840), shrnuté v »Archivu Českém«. Příčiněním těch mužů také jazyk český zaveden v zápisy desk zemských, nejprv ve Slezsku r. 1426, pak na Moravě k návrhu Ctibora z Cimburka r. 1480, v Čechách příčiněním Alše z Riesenburku r. 1495.

Ctibor Tovačovský z Cimburka byl v l. 1464—1469 také dvorským sudím, potom zemským hejtmanem a kancléřem, mimo to již od otce nabyt znamenité znalosti práv, jaké tehdy mezi šlechtou moravskou nebývalo, proto sepsal »Knihu Tovačovskou neboli Paměť obyčejů, řádů, zvyklostí starodávních a řízení práva v markrabství Moravském« (seps. mezi l. 1481—1490). Mínil dílem tím zároveň povznésti pokleslou vážnost soudního jednání stavovského na Moravě, což se mu i značnou měrou povedlo; některé odstavce doslovně přejaty v zemské zřízení moravské z r. 1545. Kniha jest dvojdílná, díl první z r. 1482 jest věnován státnímu právu moravskému, díl druhý, z let 1486—1490, řízení soudnímu, deskám zemským a některým partiím práva soukromého. Jazyk ve spise je prostý a jadrný (vyd. r. 1858 K. Demuth, r. 1868 s kritickým aparátem a rozbořem Vinc. Brandl). Z ní v XVI. stol. péčí Ctibora Drnovského z Drnovic vznikla »Kniha Drnovská« (vyd. V. Brandl 1868).

Nového rázu písemnictví české nabývá koncem stol. XV. Po uklidnění myslí náčelnictví v literatuře přejímá humanismus, jenž k nám počínal pronikat již za Karla IV., ale jehož postup byl husitstvím na dlouho zaražen. I v této době zasahuje Čechy především humanismus vlašský, vůbec na sever vítězně pronikající; to je neklamným svědectvím, že odboj proti Římu poněkud utuchl, a že se ani mezi stoupenci reformace nezamítá již tak přímo, co přichází z katolické Itálie.

Ve své podstatě jest humanismus učeným křídlem hnutí renesančního, které usilovalo obroditi člověka a rozvíti jeho celou osobnost za pomoci obnovené kultury klasických národů, Řeků a Římanů. Proti pochmurnosti středověké, spatřující v životě posmrtném pravý cíl života, postaviti chtěla renesance radostný život pozemský. Proti církevnímu spoléhání na zjevení a na onu část filosofie, která dogma podpírá a vykládá, mínila se renesance opřít o poznání čistě rozumové a důvěřovala i smyslové stránce bytosti lidské. Proti katolické universalitě, zapí-

nající jednotlivce do společenské pospolitosti křesťanské, osvozovala renesance individualitu i s jejími právy celistvého rozvoje. Hnutí renesanční, vycházející z Itálie a rozšířené zvláště bohatě také ve Francii a v Anglii, zabíralo filosofii, politiku, umění a zvláště i básnictví; humanismem však rozumíme hlavně filologické a historické odvětví hnutí, působící také na rozvoj řečnictví i literatury stále za studia a nápodoby děl starověkých spisovatelů. Raný humanismus vlašský má však také ráz národně politický, jakož vůbec v humanismu můžeme shledávat prakořeny novodobého uvědomění národního. Nejlepším mužům italským zzelelo se v XIII. a XIV. stol. politického úpadku vlasti vnitřními spory nanejvýš rozhárané, jakož i úpadku národa v starověku tak vynikajícího, čehož skvělé důkazy v celé zemi podávaly zbytky památek vzdělanosti a ducha starořímského. Ty shledávány nejenom ve výtvorech uměleckých, ale i v slovesnosti starořímské, a obrození celé této kultury ve vědách, v umění, v literatuře považováno za vzkříšení slavné minulosti národní. Staré písemnictví římské oceňováno po stránce obsahové jako zdroj pravé světské moudrosti i po stránce formální jako vzor dokonalé laické výmluvnosti; toto poznání však znamenalo zároveň kritický a často i polemický odvrát od hodnot středověku, který po svém provedl syntésu křesťanství a antiky. Obsahově zavrhována scholastika i se svou formulovitostí a se svými oficiálními sídly, universitami; trvalo však dosti dlouho, než proti eklekticismu, hlavně ciceronskému, postavena do čela myšlení skutečná filosofie antická: Platon proti Aristotelovi a aristotelikům. Formálně odmítnuta barbarská latina, jež se stala ve středověku živým jazykem, povolným pro všechny odstíny myšlení i pro potřeby konverzační; místo ní nastolena čistá latinita ciceronská a zároveň probuzen smysl pro slohovou osobitost jednotlivých autorů. Jazyk, jehož užíváno, se řídil zásadou zdobnosti a výmluvnosti a nejednou, hlavně ve slohu dopisovém a v poesii chvalořečnické, upadal do nové bombastičnosti, nahrazující vytouženou eleganci. Individualismus humanistický vedl jednak k nadnesení aristokratičnosti, opovrhující okolím a lidem, jednak k ješitnému přeceňování osobnosti básníkovy i jeho přátel a příznivců; zde bylo východisko úžasného pochlebnictví, kterému v patách šlo i jízlivé pamfletářství; touha po nesmrtelnosti a slávě, přímo protilehlá pokoře křesťanské, opájela nejen duchy geniální, ale i jejich nohsledy, ničím neoprávněné k těmto nárokům. Nově inspiroval humanismus básnictví ke kultu přírody, oduševnělé samoty, samotářského smutku, jindy pak k pocitu životní ra-

dosti a hrdosti z osobnosti lidské; myšlenkově učil hlubšímu pojetí pravého lidství a nenesl tedy své jméno nadarmo.

Mezi muži o humanismus usilujícími na předním místě jsou nikoliv ti, kdo napodobili v jazyce latinském spisovatele antické, nýbrž naopak ti, kteří také literaturu domácí nejvíce povznesli. Předchůdcem jest již Dante, jehož průvodcem po Pekle je Vergilius; Dante svým politickým úsilím i svými učenými spisy latinskými jest humanistou, kdežto jeho čelné dílo, Božská komedie, vyvrcholuje středověk jak v jeho scholastickém vědění, tak v jeho mystickém zanícení o Bohu. Vědoměji o humanismus usiluje Francesco Petrarca, korunovaný básník a virtuos vlašského sonetu, jenž starořímské rukopisy shledával, chatrně opisoval a o zachránění některých spisů starověkých značně má zásluhy; slohová elegance stává se u něho symbolem nového směru myšlení, v čemž došel následovníků teprv o století později. Vedle něho původce umělé belletrie vlašské, Giovanni Boccaccio, počal se již pokoušeti také o uvedení studia řečtiny do Itálie, zvláště Homera.

Snahy ty v počátcích svých dostaly se i do Čech, neboť Petrarca sám vydal se i do Prahy r. 1356, aby politické myšlenky své získal císaře Karla IV. Účelu návštěva ta nedosáhla, za to však slavný básník získal si v Praze dosti ctitelův, zvláště v císařské kanceláři, důležité v této době také pro vznik novohornoněmeckého jazyka spisovného. Členové kanceláře čítali vedle Petrarcy i Cicerona a Senecu a učili se u nich nové květnaté latině i pokročilému umění rétorickému, ba i renesanční praktické moudrosti, jak to poznáváme z t. zv. »zrcadla knížecího«, dvou latinských listů, obratně připsaných samému Karlu IV. Mezi těmito petrarcovcy v císařské kanceláři nejpřednější byl kancléř královský, J a n z e S t ř e d y, později biskup olomoucký, rodem německý Slezan. Neměly však tyto začátky významných úspěchů, neboť styky Čech s Itálií přerušeny byly na dlouhou dobu válkami husitskými. Větší důležitosti humanismus nabyl teprve koncem stol. XV., když v Čechách nastalo delší uklidnění, tak že čeští žáci katoličtí opět počali studovati na universitách vlašských a snahy o poznání starověkých spisovatelů přinášeli také do vlasti.

Mezi první náležel vedle olomouckého biskupa Tasa z Černé Hory a Boskovic, J a n m l a d š í z R a b š t e j n a († 1473), probošt vyšehradský a diplomat ve službách krále Jiřího, jenž v Bononii vedle práv všímal si též hnutí humanistického; k němu se hlásil i jeho starší bratr Prokop Pflug z Rabštejna, kancléř krále Jiřího. O ušlechtilém Janově smýšlení humanistic-

kém a zároveň humanitním, sloučeném s láskou k vlasti i národu, svědčí slavný petrarcovský »Dialogus sive disputatio baronum Bohemorum de bello contra regem Georgium de Poděbrad« (1469), rozhovor čtyř osob o nábožensko-politických poměrech za krále Jiřího, namířený v duchu loyality proti občanské válce (vyd. A. Bachmann v Arch. für österr. Geschichte 1876, čes. překlad od Fr. Palackého při Dějinách IV., 2).

Domácí směry náboženské obnově ducha pohanského nepřály; mnohem více jim šlo o obnovu křesťanství z doby apoštolské, kdy stálo proti pohanstvu ještě v příkrém odporu. Do lidu se humanismus nedostal, zůstáváje pouze svátečním studiem několika duchů vynikajících, kteří mohli hloub vniknouti v povahu toho hnutí a věrou se shodovali také s hlavními jeho zástupci. Byli to především katolíci, žijící ve spojení s okolními zeměmi, Německem, Uhrami a hlavně s Itálií, kde většina našich humanistů, zv. v Bologni a Padově, konala svá studia. Mezi nimi největší slávy dosáhl Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic (1461—1510), probošt vysehradský a na čas také dvořan krále Vladislava II., proslulý cestovatel po zemích antických i dějištích biblických a sběratel rukopisů děl staroklasických, řeckých i římských. Spisy Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, z nichž za jeho života vyšla souborně jenom »Opuscula« (1509) a o jehož posmrtná vydání se zasloužili zvláště Jiří Fabricius a Tomáš Mitis, původce dvou svazečků »Farragines«, jsou povahy trojí: básně, filosofická prósa a listy. Básně obsahují ódy, elegie, epigramy, veršovaná posláná i satiry; z těchto žaloba na mravy Čechů »Ad sanctum Venceslaum satira, in qua mores procerum et popularium patriae suae reprehendit« (1489) došla proslulosti. Ač Bohuslav Hasištejnský značně napodobil římské básníky, zvl. Horatia, Vergilia a elegiky i jejich humanistické nohsledy, nacházíme v jeho veršování kus prožitku a patrnou osobnost básnickou a to tam, kde svou zádumčivost léčí idylou české přírody, kde se z úpadku mravního a sporů náboženských utíká do rozjímavé samoty, kde do svých obrazů vkládá vzpomínky cestovní a do antického bájesloví živou představivost; jeho češství, zahrocené polemicky proti nekatolíkům, jest opravdové a horoucí. Filosofická jeho prósa, rázu silně rétorického a v myšlení eklektického, vykazuje traktáty »De miseria humana« (1495), »De avaritia« (1497—1499), »De felicitate«, »De veterum philosophis«; vedle Petrarcy a písem-

nictví patricistického působil na ni Cicero, Juvenalis a z druhé ruky Platon. Z jiné prósy Bohuslavovy má dokumenární cenu úvaha v listové formě »*De situ Pragae et incolentium moribus*« (1489). Hojné, ale jen částečně zachované listy Bohuslavovy přátelům, jsou slohově vybroušeny, nasyceny velkou učeností; byly zřejmě určovány nejen adresátům, ale veřejnosti vůbec; politické listy králi Vladislavu a Petru z Rožmberka, oba z r. 1497, jsou traktáty humanistického vlastence a obzíravého státníka, jenž však zůstával hluch k potřebám národního jazyka a nenapsal po česku pranic. (Sláva Bohuslavova se přenesla z dob českého humanismu až do osvícenství, kdy o něm Cornova napsal monografii 1808 a zakládala se na skutečné básnické osobitosti českého petrarcovce. Obrození mu zazlívalo jeho nedostatek jazykového češství, ale K. Vinařícký 1836 zčeštil jeho díla a vyložil jeho život. Vlastními badateli o Bohuslavovi jsou Josef Truhlář, monografický znalec českého raného humanismu [»Počátky humanismu v Čechách« 1892, »Humanismus a humanisté v Čechách za Vladislava II.«, 1894 a »Dva listáře humanistické« 1897] a Bohumil Ryba [»Filosofická prósa Boh. Hasištejnského«, L. filolog. 1931 a vydání »Spisů« 1933. Lat. soubor básní pořídil Ot. Jiráni 1922.])

K družině humanistů kolem Bohuslava Hasištejnského náleželi J. Šlechta, Racek Doubravský a Augustin Olomoucký. Jan Šlechta ze Všehrd (1466—1525), sekretář královský, napsal formou dialogickou filosofické dílo, snad směru platonského, o poměru ducha k tělu, názvu »*Mikrokosmus*« (dopsáno 1500, vydáno 1520, ale úplně ztraceno), ve spojení listovém žil i s Erasmem Rotterdamským. Racek Doubravský z Doubravy pobyl dlouhá léta na studiích v Itálii, byl nejprve vychovatelem v urozených rodinách, pak řečníkem při soudech, posléze malým úředníkem v Praze († 1548); napsal stylistiku »*Libellus de componendis litteris*« (1501), kterou doprovodil praktickými vzory, a liviovskou prosou podal obraz dívčí války »*Vlastae bohemicae historia*« (asi z 1501, vydáno až 1574). Doktor Augustin Olomoucký (vl. jm. Kaesenbrod 1467—1513), probošt kapituly olomoucké a příkrý odpůrce Jednoty, proslul i za hranicemi vlasti kritickou teorií básnictví »*Dialogus in defensionem poetices*« (1493), vydanou za významného pobytu v Itálii.

Vedle těchto mužů, kochajících se krásnou formou spisů zbožňovaných a ji napodobujících, vznikl ještě jiný směr humanismu. Zastupují jej spisovatelé, kteří kromě latiny hle-

děli si také literatury domácí a vzdělali se doma. Písemnictví starořímské bylo jim pouhou látkou vzdělávací, na níž se učili vytríbenějšímu vkusu literárnímu. Ten pak snažili se uplatňovati také ve vlastním jazyku a písemnictví. Mužové ti náleželi vesměs k náboženství pod obojí, tedy k většině národa. Proto záleželo jim více na povznesení jazyka i písemnictví domácího nežli straně římské, národu z pobytu v Itálii dosti odcizené, které stačilo kochati se v krásách světa dávno minulého.

K mužům těmto na prvním místě náleží Viktorin Kornel ze Všehrd, Chrudiman, jenž, narozen mezi r. 1450—1460, záhy dostal se na universitu, kde brzy vynikl mezi ostatními žáky a s velikou slávou povýšen byl na mistra r. 1483, potom četl na universitě, ale r. 1488 vstoupil do služeb při soudě zemském. Tehdy přátelstvím byl spojen s Bohuslavem z Lobkovic. Přídomku šlechtického dostalo se mu asi r. 1492. Následujícího roku byl mu svěřen důležitý úřad místopísaře desk zemských, ale po několika letech ho zbaven; již r. 1493 rozešel se pro náboženství s Bohuslavem, jsa věrným přívržencem víry pod obojí. R. 1495 jal se skládati slavné dílo právnické, jež dokončil r. 1499 a věnoval pánům Kostkům z Postupic k laskavému posouzení. Popudem jejich, aby sepsal proti »Zřízení zemskému«, právě tehdy sestavenému od Albrechta Rendla z Aušavy, místopurkrabí pražského a prokurátora královského, které bylo výrazem zmohutnělé mocí šlechty, znovu opravil svou knihu v l. 1502—1508 a věnoval ji králi Vladislavovi. Jméno dal jí v té úpravě: »O práviech, o súdiech i dskách země české knihy devaterý«. Látka k tomu dílu čerpaná je především z desk zemských, jakkoli spisovatel zná též starší spisy právnické, ale práce jeho vyznačuje se neobyčejným na tu dobu rázem vědeckým a původností. První část díla obsahuje soudní řád zvl. u soudů zemských, druhá soukromé právo hmotné i trestní. Práv staročeských je Všehrd vřelým citelem, jakkoli dobře zná i právo římské, všude ukazuje s vyvinutým citem právním na spravedlnost ke všem lidem a ušlechtilost smýšlení, kterou všechny právní instituce v Čechách mají. Ušlechtilý sloh díla jeho, v němž k jasnosti druží se přesnost a určitost výrazu, poukazuje k tomu, že Všehrd značnou měrou pochopil ducha starých klasiků. Tiskem vydán spis Hankou r. 1841 a zvl. r. 1874 s rozsáhlým úvodem o životě a významu Všehrdově od H. Jirečka. (O významu jeho kulturním Jar. Čelakovský v časop. »Právniku« r. 1901, K. Kadlec ve Sborn. věd. právn. 1921 a řada statí ve sborníku spolku Všehrdů 1918.)

Také překládáním spisů náboženských se obíral Všehrd, zvl. sv. Jana Zlatoušého (»Knihy o napravení padlého« 1495) a sv. Cypriána (»List k Donátovi o potupení světa« 1501); dbal tedy spíše náboženské stránky obsahu nežli vzorného, klasičtějšího slohu; přes to však sloužila mu i ta činnost za přípravu k spisování původnímu. Konec života ztrávil mimo úřad, od r. 1506 byl v Praze prokurátorem, t. j. obhájcem ve věcech právních. Zemřel tam 1520.

Universita hnutím humanistickým dlouho zůstávala nedotčena, poněvadž od válek husitských byla poklesla na pouhou fakultu svobodných umění a neustávala býti dějištěm sporů náboženských. Teprve koncem století počali tu jednotlivci vykládati klasiky; počátkem stol. XVI. pak vysoké učení pražské mělo již nadšeného ctitele humanismu, který dosti dobře znal i řečtinu, mladistvého V á c l a v a P í s e c k é h o (1483—1511), již v 25 letech děkana artistické fakulty. Ten povzbuzen byl k studiím humanistickým Janem Šlechtou ze Všehrd a zvláště měšťanem pražským Ř e h o ř e m H r u b ý m z J e l e n í († 1514), horlivým překladatelem nejen sv. Otců a Cicerona, ale i Petrarcy a Erasma Rotterdamského; rozjímavé spisy mravoučné a úvahy politické zajímaly Řehoře Hrubého, nadšeného vyznavače víry pod obojí, nejvíce a opětovně jejich překlady shromažďoval ve sborníky. Ze spisků těch »N a p o m e n u t í P r a ž a n ů m« (1512), založené na Ciceronově »Zákonu Manliově«, došlo zvláště obliby jako ukázka, jak národní humanismus český dovedl výtěžků studia antiky používat i pro vlastenecké potřeby své doby. Když pak svěřeno bylo Václavu Píseckému vychování mladistvého Zikmunda z Jelení, syna Řehořova, odebral se s ním na další studia do Padovy a Bononie, kde se sám chtěl ještě zdokonaliti v řečtině, zvláště v znalosti Homera, ale v Benátkách zemřel morem ve věku 29 let. Důkazem snah jeho humanistických jest překlad Isokratovy řeči k Demoni k o v i, který provázel vřelým přípisem k Řehoři Hrubému o vzácnosti a vzdělanosti jazyka českého; mimo to se od něho zachovaly některé listy latinské. K těmto překladatelům se druží ještě Oldřich Velenský z Mnichova, bakalář a tiskař v Bělé, stoupenec Jednoty a muž smýšlení příkře protipapežského a protikněžského. Prokázal to překlady z Lukiana, Marsilia Ficina, Erasma Rotterdamského, ale pak i z Luthera. Z našich humanistů se nikdo nepřidržel opatrné skepse, kterou Erasmus z Rotterdamu, učitel i vzor humanistů na rozhraní XV. a XVI. stol. v Německu i u nás, zachoval k protiřímskému hnutí reformačnímu; jedni zůstali věrni ka-

tolictví, druzí se přiklonili k lutherství — zájmy náboženské převyšovaly na české půdě kritickou orientaci naukovou.

Žák a chovanec V. Píseckého a syn Řehořův, Z i k m u n d z J e l e n í (Gelenius, 1497—1554), znalostí literatury staro-klasické náležel mezi přední humanisty své doby. Od roku 1523 bydlel v Basileji a při proslulé tiskárně Frobeniově pracoval jako redaktor a překladatel řeckých klasiků do latiny. Vydal také srovnávací slovník řečtiny, latiny, němčiny a češtiny («Lexicon symphonum», 1537), jakýsi pokus o srovnávací jazykozpyt ve formě slovníka.

Mnohem hloub, než filologický obsah humanismu zapustila u nás kořeny jeho náplň mravoučná, zvláště pokud jí bylo lze použití také k politickému vychování; při tom se do rámce humanistického často vkrádaly prvky středověké. Tak středověká kompilace anglického filosofa Waltera Burleye »De vita et moribus philosophorum et poetarum« ze stol. XIV. byla u nás třikrát, posléze Konáčem z Hodištkova, zpracována jako »Ž i v o t o v é i m r a v n á n a u č e n i e m u d r c u o v, p ř i r o z e n ý c h« ve volné a zkracující úpravě látky anekdotické a mravoučné. Samostatně nejprve latinsky, opíraje se rozsáhlou četbu hlavně Petrarcy a o slušné vzdělání humanistické, sestavil kolem r. 1500 podobný spisek kališnický kněz J a n Č e š k a, posléze zámecký kněz v Pardubicích († 1551); určil jej pro syny Viléma z Pernštejna a po létech zpracoval po česku a vydal několikrát tiskem jako »Ř e č i a n a u č e n í h l u b o k ý c h m u d r c u o v«, projevuje se při tom obratným stylistou i dobrým znalcem mateřského jazyka. Spíše do oblasti středověké se obrací veršovaná skladbička, podle jména souvisící s rodinou pernštejnskou, L u d v í k a z P e r n š t e j n a »N a u č e n í r o d i č ů m«, utěšená to příručka dětské výchovy s hlediska křesťanského pána českého (vyd. 1928 Josef Vašica). Vznikla kolem r. 1500 a náleží mezi »plody básnické školy, která se zdarem pokoušela zachytiti vázanou řečí rodinný a společenský život venkovského šlechtice«. Sem se řadí zdařilá a názorná satira »Z r e a d l o m a r n o t r a t n ý c h n e b o l i T r a k t á t o m l á d e n c i m a r n o t r a t n é m«, alegorie »C t n o s t, r y t í ř a m o u d r o s t« a jmenovitě »M á j o v ý s e n« a »V e r š e o m i l o v n í k u«, »S k l á d á n í o m a n ž e l s t v í«, »O š t ě s t í« a j., tvořící podstatný obsah t. zv. sborníku Neuberského, vzniklého kolem r. 1500 a souvisícího s ním. sborníkem Kláry Hätzlerové (srv. monografii Viléma Pražáka, »Neuberkův sborník a Májový sen« 1924). Ačkoliv leccos z tohoto rozmarného dialogického veršování dýše renesanční

radostí ze života a chutná humanistickým ironickým vtipem, přece běží o skladby podstatou středověké, blízké pozdním poměštlým plodům německého minnesangu. Mnozí literární dějepisci, kteří s kárným rozhorlením vytýkali »frivolnost« těchto básní zdravě smyslných, přisuzovali je, povzbuzeni upozorněním Lupáčovým, synu krále Jiřího, Hynkovi z Poděbrad, vévodovi minsterberskému (1452—1492), ale přesvědčující výklad doposud chybí.

Těž veliký vynález kulturní, knihtisk, přinášející smělé výboje novodobé, vstoupil na české půdě nejprve do služeb názorů a zájmů středověkých a jenom pozvolna nabízel své propagační umění také hnutí humanistickému a kultuře renesanční. Asi patnáct let po mohučském vynálezu Gutenbergově buď z Mohuče neb z Kolína nad Rýnem, přichází knihtiskařství do Čech a to nejprve do Plzně, pak ještě před r. 1500 do Prahy a Kutné Hory; na Moravě, kde byly tiskárny již v stol. XV., vyšla první česká kniha až v třetině věku následujícího. Od r. 1468, když v Plzni vydán první tisk český, »Kronika trojanská«, vyšlo do r. 1500 u pěti tiskařů na 30 prvotisků, z nichž 25 dochováno. Mezi nimi mají spisy náboženské převahu: r. 1475 vychází po prvé Nový zákon, r. 1488 první tištěná bible, t. zv. pražská, vedle toho žaltáře, pasionály, traktáty eucharistické a »Následování Krista Pána«. Středověkého rázu jsou i lucidáře, traktáty o Sv. zemi, spisky prakticky lékařské; duch minulosti mluví také ze »Světové kroniky« i z Ezopa, ale též z »Podkoního a žáka« a z »Kroniky trojanské«, které mezi prvotisky zastupují beletrii. (Nejstaršími dějinami knihtisku v Čechách se po iniciativních pracích Dobrovského a Hankových zabývá odborně Zdeněk Tobolka »České prvotisky« 1910 a »Knihopis čsl. tisků od doby nejstarší do konce XVIII. stol.« 1925; vydává i sbírku fotochemických reprodukcí »Monumenta Bohemiae typographica« od r. 1926, mimo něj Josef Volf »Dějiny českého knihtisku do r. 1848« 1926.)

K humanistům počítati jest však již knihtiskaře Mikuláše Konáče z Hodišкова, zvaného též Konáček neb Finitor, jenž byl písařem hor viničných, posléze i místosudím dvorským a měšťanem značně zámožným († 1546). Od r. 1507 měl v Praze, u Matky Boží na Louži, tiskárnu, do r. 1512 s Janem Volfem a tu působil horlivě nejen jako impresor, ale i jako korektor, překladatel, upravovatel, spisovatel. Z jeho ruky vyšly mimo hojné spisy praktické, historické, náboženské v duchu kališním, satirické i překlady klasiků, jako Lukiana, autorů humanistických jako Petrarcy, Aeneáše Sylvia (přel.

i jeho kroniku), Beroalda a zvláště knihy mravně poučné: nové zpracování Burleyových »Životů a mravných naučení«, »Sv. Crhy, biskupa (Quidenonského) Zrcadlo múdrosti čili Čtverohranáč« v rámci alegorických rad zvířat; latinské zpracování Bidpaje »Pravidlo lidského života, jinak podobenství starých mudrcův«. Na konec života napsal (vyšla až posmrtně 1547) »Knihu o hořekování a naříkání Spravedlnosti, královny a paní všech ctností«, která obchází všechny stavy, duchovní i světské, všude cítí se zklamána, že jí nezbyvá nežli hořekovati nad pokleslostí lidstva. Je to humanisticky rozvedená »píseň o Pravdě«, řízná v satíře, obratná v slovním výraze, humanistická ve zdobné učenosti; obraz všech stavů, zachvácených vadami a pošetilostí ukazuje zdálí ke Komenského Labyrintu. V úvodech ke svým publikacím se jeví Konáč rozhodným, uvědomělým Slovanem, smířlivým křesťanem. Také překlad německé Greffovy divadelní hry »Judit« pochází od Konáče. Poslední překlady jeho jsou již mnohem zdařilejší nežli první pokusy. (O Konáčovi nově V. Měrka v Čas. mod. filol. 1915 a zvl. Zd. Tobolka ve IV. a V. sv. Monumenta Bohemiae typographica, kde vydal 5 nejstarších drobných tisků Konáčových, objevených a popsaných v Královci 1925 R. Trautmannem.)

Prvky humanistické pronikají vydatně i do beletristického písemnictví pololidového; povídky, šířené časně knihtiskem, vykazují vedle obsahu středověkého, již v XV. stol. živly renesanční. Mnohá z látek jest zpracována velkými mistry renesanční prósy italské, ale čeští upravovatelé nesáhli k těmto vybroušeným originálům, nýbrž buď ke zhrubujícím překladům německým, nebo k latinskému podání, jež slovesní umělci vlastí přetvořili. Při tom vzala za své nejen koncisní forma novelistická, nýbrž i svobodný duch renesanční, a celek zhrubl v rukách řemeslných popularisátorů. Povídky ty se otiskovaly od XV. do XVIII. věku a mocně zasáhly do vývoje lidové tradice. Jsou to příběhy o Valtrovi a Kryseldě (Griseldis), o Bryzeldě, kroniky o Peritonovi i Floriovi a Blancefloře, původu románského, dále německé sentimentální rozprávky o krásné Mageloně, o Genovefě a Melusině a ze starověkých látek kronika o Pyramovi a Thisbe i o šlechtné Lucretii. Velice oblíbená byla eschatologická látka z okruhu »očistce sv. Patrika«, Jiříkovo vidění, mísící prvky historické se starou křesťanskou tradicí záhrobní v působivý celek, motivicky zpřízněný s Božskou komedií Dantovu (vyd. 1935 Fr. Tichý).

V těchto povídkách pozorujeme, kterak látky, příznačné pro stav rytířský, pozvolně sestupují do vrstev měšťanských. Jiný okruh lidové literatury jest čistým výtvozem živlu měšťanského a to jeho nižších vrstev; mravokárci a satirikové berou si na mušku obhroublost způsobů i výrazů samolibé a požívací buržoasie. Tato větev písemnictví vyrůstá na kmeni německém, a její plody se k nám mechanicky přenáší. Jsou to pijanské řády a průpovědi grobiánské, jež u nás shrnuty jako »Frantova práva« (významný rozbor díla, vydaného 1904 Č. Zibrtem, podala 1909 něm. monografie Frant. Spiny), vypravování o Markoltovi a Nevím (vyd. 1909 Č. Zíbrt) a cyklická »Historie o Tyll Eulenspiegelovi«; jeho hrdina vnikl do lidových povídek, stejně jako kouzelník Faust, přiblížený překladem Martina Krause z Krausenthalu, zv. Carchesia, zdomácněl v prstonárodních hrách loutkových. Domácího původu a historických kořenů jest »Historie o bratru Janu Palečkovi«, připínající se k postavě »moudrého blázna« z družiny Jiřího krále. (Otisk z r. 1904, s úvodem Herbenovým.)

V této době rozvoje a významu pro celou budoucnost literatury nabývá knižní činnost Jednoty bratrské. Náboženská ta společnost vznikla z horlivých posluchačů Rokycanových, kteří chtěli na sobě provésti, co slyšeli kázati, obroditi se v duchu pravé lásky a prostoty křesťanské, tím pak vrátiti království boží na zemi. Proto čítali spisy Chelčického, který obnovu církve hlásal nejdůsledněji, zaváděli přísnou kázeň církevní a k založení nové osady opravdu křesťanské rozhodli se odejiti ze společnosti světské. K nim připojily se rozmanité hloučky náboženských blouznivců, kteří stále ještě usilovali o dokonalý život náboženský. Úmysly své provedli r. 1458 v Kunvaldě u Žamberka, kde Rokycana vyjednal jim pobyt u krále Jiřího, tehdy ještě správce zemského. Náčelníkem jejich v té době byl Řehoř (1420—1474), synovec Rokycanův, někdejší řeholník kališnického kláštera na Slovanech v Praze, který společnost »bratří a sester« založil zcela v přísném duchu apoštolském. Nedbali vzdělanosti, nepřijímali mezi sebe stavů vyšších ani úředníků panských, odmítali rychtářství a krčmářství, nekonali přísah atd. Pronásledování jejich se začalo ještě dříve, nežli se obec ustavila v samostatnou církev, r. 1461, a to pro některé odchylky v obřadech, v nichž dbali největší prostoty; nebylo však stíhání to v celku příliš kruté. Teprve r. 1467 zvolili si své vlastní kněze, kteří se měli vyznačovati nejvíce příkladným životem, nikoli nějakým zvláštním vzdělá-

ním, mimo to horlivostí náboženskou. Ani první biskup Jednoty, Matěj kunvaldský, neměl vyššího vzdělání knižního. V tom stavu se Jednota udržela po svém ustavení dobu nedlouhou, neboť při svém zasmušilém rázu málo se hodila pro svět, a nepadno jí bylo odmítati mocné osoby ze šlechty a lidí vzdělané.

Literární činnost jejich zakladatele, bratra Řehoře, se omezovala na obranné dopisy (zvl. Rokycanovi), na traktáty dogmatické, organizační, i mravoučné, v nichž jadernému a prostému stylistovi šlo vždy jen o věc a nikdy o slovesné podání. Jednota bratrská zesílila a otužila se značně i v časných bojích s odpůrci utrakvistickými, zachovávajícími přísně tradici Husovu, Jakoubkovu, Rokycanovu. Vedl ji jako hlava kališníků universitní rektor a kazatel v Betlémě, neúnavný polemik a apologeta, mistr Václav Koranda mladší z Plzně (1425—1519), který svá čelná díla bohoslovná shrnul do sborníku, zvaného »M a n u á l n í k«.

Již kol r. 1490, když počal v Jednotě nabývati váhy bratr Lukáš, učený bakalář z Prahy, smířila se poněkud se světem, slevila se své přísně kázně: přijímala obránce ze šlechty, hájila se i písemně proti nařčením, k účelu tomu počala si všímati vzdělání, čímž jala se prospěšně působiti také v literaturu. Brzo potom strana Lukášova převzala i vedení v Jednotě a hned pečovala o to, aby zmírněny byly důsledky učení staršího, a nové vymoženosti kulturní, jako bylo spisování knih pro věřící a tisk jejich, aby se uplatnily. Z věcí literárních bylo to zvláště kázání a písně duchovní, které v bohoslužbě měly značný význam, pro mládež pečovalo se o stručnou nauku křesťanskou (katechismy t. zv. »Dětinskými otázkami«), a tak vidíme, že počátkem stol. XVI. Jednota při dvou předních sídlech v Čechách, v Ml. Boleslavi (in Monte Carmel) a v Litomyšli (in Monte Oliveti), zakládá tiskárny, odkud vycházejí katechismy, kancionály a jiné spisy náboženské pro příslušníky její. Tato literární činnost Jednoty dodává nového rázu literatuře české stol. XVI. a přispívá značnou měrou k ustálení českého jazyka spisovného.

b) Období zápasu reformace s humanismem.

(1500—1620.)

Do stol. XVI. vstoupily země české za slabé vlády Vladislava Jagellonského, která se, stejně jako krátké panování jeho

syna, namnoze podobala bezvládní za silného a násilného vědomí stavů zemských. Ale již na začátku 2. třetiny století dosedají na český trůn Habsburkové, kteří vedle zesílení moci panovnické usilují o pořádek v zemi a o klid ve sporech náboženských. Jest v duchu vzdělanosti renesanční, že se zvyšuje význam panstva a to nejen krále, nýbrž i stavů šlechtických na úkor poddaného lidu a že zjednocená správa zemská umenšuje výsady stavů nižších a svobodných měst; konečným výsledkem jest absolutismus panovnický, provedený však až po Bílé hoře, na straně jedné a rozkvět šlechtického hospodářství na straně druhé. Byly to podmínky vhodné pro rozkvět hmotné civilizace, v jaké se líbilo věku renesančnímu a byly podporovány i klidem v zemích, které sice nesly náklad na války, zvl. turecké, ale samy ve svých hranicích jimi nebyly zasaženy. Národnostní poměry se od dob husitských, kdy se země vydatně počestila, i od věku vladislavského, kdy čeština doma upevněná pronikala i za hranice, se za vlády habsburské značně zhoršily: panovníci, přivádějíce s sebou Vlchy i Španěly, přispěli k romanisaci ducha, lutherská reformace, nadšeně přijímaná, přispěla k poněmčování nejen kulturnímu, ale i veřejnému a to ve šlechtě, v městech a zvl. přistěhováním německých poddaných. Tyto národnostní poměry se odrážejí i v písemnictví, ale tu vnitřní germanisace jest daleko patrnější, než zrománštění, souvisící nejprve s hnutím renesančním, později s vítěznou protireformací; jest vysoce příznačno, že humanismus, který v předchozím období čerpal přímo ze zdrojů italských, vzdělává se nyní hlavně na universitách německých. Ojedinelé a skrovné jsou české styky se vzdělaností francouzskou, zejména v jejím úseku kalvínském. I jsou Čechy po stránce duchové v této době provincií německé kultury, s níž těsně souvisí i přední osobnosti literární, od Blahoslava po Komenského.

Ale veškeré poměry, hospodářské, politické a kulturní, byly v zemích koruny svatováclavské nerozlučně spjaté s projevem života náboženského, dílem zápasem náboženských církví a stran mezi sebou, dílem prudkým bojem protireformace katolické s českým protestantismem, který domácí tradici náboženskou ochotně obětoval novým, z Německa přicházejícím útvarům evangelického křesťanství. Protireformace, která se dovedla povznést k promyšlené renesanci katolické, zvítězila, pokořila nejen české kališnictví a německé lutherství, ale i Jednotu českých bratří a ujala se neobmezené vlády nad národem, pokud setrval v zemi — tento výsledek Bílé hory tvoří však již obsah následujícího období. První z panovníků habsburských,

Ferdinand I., odpůrce lutherského protestantství, podlomil ve dle moci odbojných měst i rozmach Jednoty bratrské a počal do Čech uváděti protireformaci jezuitskou, což všecko utužilo i jeho postavení panovnické v duchu renesance, která si přála silné vlády nad tělem i duchem poddaných. Za jeho syna Maxmiliána II. se šířilo nezadržitelně lutherství, Čeští bratři se zvláště na Moravě značně zotavili, a v České konfesi r. 1575 učiněn pokus sloučiti se zásadami husitů i Bratří zásady lutherské. Ten však dovedli čeští stavové uzákoniti až za Maxmiliánova syna Rudolfa II., na němž vymohli r. 1609 t. zv. majestát, zaručující svobodné vyznávání kalvinictví, lutherství i bratrství a to nejen stavům, ale i poddaným. Ale současně, za panovníka slabého, bylo patrné, jak protireformace katolická, chráněná urozeným panstvem, a vedená vysoce vzdělaným duchovenstvem světským i jezuitským, postupuje a jak čerpá stále nové síly ze vzdělanosti italsko-španělské za hranicemi. Za katolicky naladěného, avšak lhostejného císaře Matyáše se napětí vyvrcholilo, a za spolupůsobení politických poměrů německých došlo v českém povstání k osudné srážce.

Zcela nové poměry v české vzdělanosti a tím i v písemnictví vznikly tím, že z ciziny zasáhli s výbojnou účinností dva činitelé: německá reformace lutherská a španělská protireformace katolická. Stavěly se sice chvílemi na oko, jakoby pokračovaly v domácích náboženských tradicích, ona v husitství, tato v předhusovském katolictví, ale spíše působily na ně rozkladně, jsouce výrazem nového a cizího života duševního.

Reformace německá, vítězně vedená M. Lutherem, zapouštěla v Čechách kořeny velice brzy, a sám Luther, stav se nadšeným obdivovatelem Husovým, se snažil literárně i diplomaticky jednak získati Čechy pro svou věc, jednak utvrditi odpor radikálnějších živlů mezi nimi proti dohodě s papežstvím. Jeho posláni a traktáty překládány; stanovisko protestantských knížat, chránících Luthera proti císaři, schvalováno; misionáři a agitátoři nového učení, hlásajícího rozhodnou rozlučku od jednoty církevní, měli úspěch nejen mezi německým, rychle se množícím obyvatelstvem pohraničním, ale i mezi Čechy urozenými a poddanými, takže postup lutherství znamenal zároveň zřetelnou germanisaci. V první třetině XVI. věku sice nápor lutheránů v Praze zlomen, ale za půl století přiznávaly se dvě třetiny zemského obyvatelstva k nové víře. Tím ve své samostatnosti bylo ohroženo jak staré kališnictví, tak i Jednota bratrská; četné polemické přestřelky, zachycené také slovesně, se staly výrazem tohoto napětí. Kdežto však kališníci (zvaní

nověji též novoutrakvisty), pozvolna splývali s německým protestantstvím, dovedli předáci českobratrští ubrániti proti Lutherovi samému i jeho českým nohsledům svou tradici a svou nezávislost, což je stavělo v popředí náboženského nekatolického života ve vlasti. Vedle silného uvědomění národního nejučinnější zbraní proti lutherství bylo zásadní poznání rozporu mezi protestantstvím německým a reformačním křesťanstvím českým: příkrý racionalismus Lutherův, zdůrazňující výhradní hodnotu víry, se přičil Čechům, kteří od dob předhusitských hledali jádro křesťanství v mravním životě a v dobrých skutcích podle zákona evangelia. Duch lutherský pronikal do Čech zvláště také z německých universit, kde mladé vzdělání studovalo a kde ssálo do sebe syntésu humanismu a protestantství. V literatuře české se lutherství neprojevalo ani významným dílem, ani výraznou osobností; dalo podnět leda k pracím polemickým a to z valné části nepůvodním.

Také katolická protireformace působila za prvního svého období v literatuře spíše jen negativně a to tím více, že hlavními jejími nositeli byli cizinci. Její hlavní ochránce a podporovatel, císař Ferdinand I., uvedl do Prahy již r. 1556 čelné nositele protireformace, Tovaryšstvo Ježíšovo, pouhých 16 let po založení jeho Ignácem z Loyoly, a brzy se jesuité šířili po zemích českého státu, dobývajíce úspěchů nejen jako učitelé na středních a vysokých, výborně zorganizovaných školách, nýbrž také jako kazatelé, obracející nekatolíky, zvláště tam, kde pán se přiznával k Římu a mohl nutiti své poddané ke svému náboženství. Vedle jesuitů vedli akci protireformační také nunciové papežští a biskupové, podporováni katolickou aristokracií. Náčelníci protireformace, zvláště v Tovaryšstvu, byli zprvu Románi a Němci, ale netrvalo dlouho, a jesuitské koleje se počestily, ba, naplnily horlivým českým vlastenectvím. Literatura byla jednou z působivých zbraní restaurace katolické, ale ze začátku se omezovala na polemiku a apologetiku; o něco později soutěžili katolíci s ostatními církvemi v postilách a kancionálech. Rozkvět české literatury katolické, namnoze za vlivu slovesného baroka, spadá až do doby pobělohorské.

Všecky skupiny náboženské podléhaly vědomě i bezděky humanismu, jenž však nabýval podoby nové. Z Italie humanismus šířil se na sever zvláště ve stol. XV. V době církevních sněmů Kostnického a Basilejského do jižních krajín německých dostala se řada mužův o tu věc horlivých, kteří také v německých klášteřích hledali staré památky, a to se značným zdarem. I mezi Němci vzbuzena již tehdy pozornost o díla, která

formální stránkou latiny nad způsob současný tak vynikala, počátkem stol. XVI. pak humanismus vstoupil ve služby německé reformace a naplnil se sebevědomým duchem vlasteneckým. Studium řečtiny a hebrejštiny stává se prostředkem k náležitému pochopení textu písem sv., přední zástupci reformace, Filip Melanchthon, jako profesor university vitemberské je vynikajícím humanistou, jenž horlivě pečuje o zvelebení škol městských a zavádí tam čítání spisů staroklasických. Spisy ty považovány za vhodnou četbu pro mládež, již sluší použití spíše, nežli starých učebních knih středověkých, dvojverší Catonových a fabulí ezopských. Melanchthon svou horlivou péčí o latinské školy zasloužil si čestný název »učitele Německa« (praeceptor Germaniae) a dodal nového rázu humanismu, zvláště školskému, zvaného »litterata pietas« (zbožnost vzdělaná v kultuře klasické). Vedle něho působilo na německých universitách ještě několik znamenitých učitelů směru humanistického. I obracel se proud žáků nekatolických, dychtících po vyšším vzdělání, již v 30. letech XVI. století směrem severním a západním, do Vitemberka, později též do krajin porýnských. Mezi žáky Melanchthonovými a ostatních humanistů pak vynikla dlouhá řada nadšených přívrženců staroklasicismu, kteří následující slavného učitele, pečovali ve vlasti o novou stránku učení na školách a tím znalost latiny a starých spisovatelů latinských rozšířili znenáhla do vrstev městských.

Na začátku století působili v zemích našich ještě humanisté průpravy vlašské a smýšlení katolického. Nesoustředila jich universita pražská, nýbrž někteří mecenáši moravští, po stopách Tasa Černoorského z Boskovic, Ladislava z Boskovic, Stanislava Thurzy. Nástupce tohoto v biskupství olomouckém, Jan Skála z Doubravky, zvaný Dubravius (1486—1553), politik a diplomat, vzdělaný v Itálii, zpracoval obratně latinskými verši Smilovu Novou radu, jako »Theribolia sive de regiis praeceptis« (1520) a prósou českou kroniku, částečně s příklonou k Hájkovi, »Historia regni Bohemiae« (1552).

Na Karlově universitě pražské, které se pak dostalo vážné soutěže ve vysokém učení jesuitském, rozmohly se snahy humanistické plněji po r. 1530 a to již zásluhou učenců, vychovaných v protestantském Německu. Studium zanedbávalo povážlivě obory filosofické a ulpívalo jako středověk na Aristotelovi, za to hojně pěstováno studium jazykové se stálou snahou nahraditi latinu středověkou latinou klasickou, rovněž poetice a výmluvnosti věnována soustavná péče. Profesori uni-

versitní vydávali, hlavně jen pro potřebu školskou a způsobem patisků, spisy klasické, komentáře k nim, školské mluvnice latiny a řečtiny, sbírky frází a prűpovědí, návody retorické a stylistické, pokoušeli se o překlady řeckých autorů, ale nejvíce se zabývali historií vlasteneckou, pokoušejíce se i o řešení některých sporných otázek vlastivědných. Za přední svůj úkol považovali skládání spisů latinských, dílem řeckých a to ozdobných řečí příležitostných, deklamací historických a politických, listů ciceroniánských, nejhojnější měrou pak básní latinských, někdy a to se zdarem daleko menším též řeckých, při tom pěstovali časomíru (někdy své časoměrné verše rýmovali) a tím zasáhli také do vývoje verše českého. Vedle několika dramat latinských (zvl. her Aquilových a Campanových), menších skladeb výpravných převládala lyrika příležitostná, popisná a satirická formy dbalé, obsahu chabého, skoro vesměs bez originality a zhusta otrockou napodobou předloh antických: rétorika v ní převládala jako v tomto celém období humanistickém, a živly dekorativně obrazné se tu dělily o nadvládu s nadnesenou patetičností.

Přední z těchto humanistů university Kariovy byl Melancthonův žák, Matouš Kolín z Chotěřiny (1516—1566), první ustanovený profesor Homera na universitě pražské, jenž počal čísti slavného básníka řeckého v Praze roku 1541, následujícího roku i klasiky latinské. Posluchačů měl dosti, ale Ferdinandem I. místa svého zbaven. Vědecky se zasloužil jako vydavatel i komentátor klasiků, autor mluvnic, slovníků, dialogických učebnic; literárně vedle duchovních písní a běžné rétorické lyriky napsal »Vera narratio de statu regionis in bohemica gente« (1574), stránici lutheránům. Také Kolínovi žáci skládali naučenou latinou listy a verše, vybírajíce si ze svých vzorů příhodná slova i úsloví. A v čem cvičení bývali jako žáci, v tom libovali si později také jako učitelé, ba, nevzdávali se toho ani tehdy, když opustili školu a zaujali jiné postavení po městech českých. Bývaloť prvním povoláním vychovanců školy vysoké, že působili jako správci na latinských školách městských, než si opatřili vhodné povolání jiné. Jako měšťané pak tito učitelé někdejší dozírali na školy, účastnili se latinského zpěvu na kůru a tak udržovali se v povědomosti toho, čemu se byli naučili. Tím se stalo, že koncem stol. XVI. všude po městech českých byli mužové znalí latiny a částečně i řečtiny, kteří čítali spisy klasické v originále, skládali v prázdných chvílích latinské verše, řeč svou rádi ozdobovali výroky a prűpovědmi ze spisů těch.

Mezi humanistickými druhy Kolínovými na pražské univerzitě došli jména zvláště filologové a vydavatelé Š e b e s t i á n A e r i c h a l c u s (Měděný, 1515—1555), mistr v rozboru a komentování klasiků a oblíbený autor dramát, a T r o j a n N i g e l l u s z O s k o ř i n a (1537—1604), jenž pracoval ve školském mluvnictví a v mravoučné didaktice. V družině Jana Hodějovského se ke Kolínovi přimyká učitel a knihtiskař T o m á š M i t i s L e m u z s k ý (1523—1591), plodný básník duchov., autor sbírek »H y m n o d i a e i n M e s s i a m l i b r i V I I.« (1576—1581) a »N e n i a e« (1567), i pořadatel 4 sv. latinských básní družiny »F a r r a g i n e s« (1561—1562), kam počal také mnoho ze skladeb Bohuslava Hasištejnského. Moravský knihtiskař a učitel P a v e l V o r l i č n ý - A q u i l i n a s († 1567), rodák z Hradce Králové, kromě jazykových cvičebnic a překladů distichů Katonových vydal podle latinského překladu F l a v i a J o s e f a spis »O v á l c e ž i d o v s k é« (1553), který se mu zdál časovým a výstražným dílem pro soudobé poměry české.

Básníci latinští těšili se přízni místosudiho království Českého, Jana st. Hodějovského z Hodějova, který na svém zámku Řepici rád vídal učené přátele a všemožně je podporoval nejen zjednáváním titulů a úřadů, ale i dárky a příspěvky na studie. Sám byl katolíkem, ale u svých chráněnců málo se staral o vyznání náboženské.

Za doby Maxmiliánovy a Rudolfovy vzkvétalo humanistické básnictví na půdě české; přízeň obou panovníků, kteří veršovce latinské podporovali, do stavu šlechtického povyšovali a titulem »poeta laureatus« vyznamenávali, byla humanistům nemenší vzpruhou, než štědrá ochrana šlechty, k níž se družili i patriciové v Praze a na venkově. Ale vnitřní cena této poesie nenabývala hloubky, a namnoze jen mechanické veršování, pracující reminiscencemi i citáty, nahrazovalo skutečnou činnost tvůrčí v básních z valné části příležitostných a lichotnických, zřídka jen odvažujících se na náměty biblické a látky náboženské neb předměty vlastivědné. Z těchto pozdějších latinských básníků humanistických, jichž jsou legie a mezi nimiž není ani snadno rozeznati Čechy rodilé a uvědomělé, buďte uvedeni jen pro dobu Maxmiliánovu K a š p a r C r o p a c i u s vl. K r o p á č (1530—1580) z Plzně, jenž se vedle křesťanské lyriky pokusil též o epiku z dějin domácích a pro dobu Rudolfovu J i ř í C a r o l i d e s z K a r l s p e r k a (1569—1612), pražský rodák a veřejný notář. K latinským epigramům, elegiím, satirám, epickým skladbám biblickým a veršovaným pracím pedagogickým

druží se u něho také práce české, z části to překlady latinských spisů vlastních; vědomí národní, zahrocené proti cizincům, bylo u tohoto korunovaného básníka rozhodné. Na Jiřím Bartholdovi Pontanu z Braitenberka poznáme, kterak pozdní humanismus s úspěchem nabídl své služby restauraci katolické.

(Pro dějiny tohoto období českého humanismu vedle starších prací Fr. F. Procházky a Rukověti Jirečkovy v. zvl. Ant. Truhlář a K. Hrdina »Rukověť k písemnictví humanistickému, zvl. básnickému«, 1918 a Truhlářovo vyličení v Ottově Slovníku VII. 295 násl., článek Jos. Krále, »Liter. činnost humanistických profesorů v l. 1409—1622«, v List. filolog. 1909.)

Původní písemnictví české stol. XVI. bývalo v dobách dřívějších označováno jako »zlatý věk« naší literatury; to byl však hrubý omyl, nepřihlížíme-li výhradně k jazykové vytríbenosti doby, kdy vznikla Kralická bible a spisy Veleslavínovy. Jako v období předchozím převládá v české slovesnosti věku XVI. duch náboženský a to ve zúžení konfesijním, aniž se křesťanská myšlenka česká dopíná tak smělých výšek jako u Chelčického: církevní a praktické zájmy skupin pronikají ve spisích polemických a apologetických, dogmaticčnost a mravoučné horlení vyplňují i duchovní píseň, naprostý nedostatek vzletu vyznačuje i projevy předních spisovatelů náboženských. Skutečný duch renesanční v tomto písemnictví skoro nikde neproniká, i v přírodovědeckých knihách, mluvících o renesanční snaze poznati a pochopiti svět, převažují ohledy jen praktické. Z humanismu převzat vedle filologického zájmu hlavně jen sklon rétorický, vedoucí k důrazné patetice, často převyšující skrovný obsah; v historii, jež vydatně pěstována, zůstávají zcela výjimečnými jak pokusy o kritičnost, tak o náběhy k uměleckému zvládnutí látky. Děj, v nichž by se projevoval tvůrčí básnický dar pozorovatelský, obrazový a výrazový, není vůbec; doba, v níž se u nás rozvíjí výtvarné umění renesanční a kdy se rodí i baroko, slovesných umělců nemá, a ti z autorů, kteří nám zanechali práce beletristické, náleží vesměs do nížin literárních. Vrcholným dílem umění jazykového jest nové ztlumčení bible Jednotou bratrskou, při němž badatelská cena stojí daleko za výtvořem formálním; velká zásluha o ustálení spisovného jazyka Kralické bible stojí nade všemi pochybnostmi. Vůbec Čeští bratři jsou v popředí života slovesného.

Literární činnost v Jednotě bratrské se počíná koncem stol. XV. Dva učení mužové, humanismem však nezasažení, pracovali tehdy v ní přem a vzbudili nový život. Byli to

bratr Vavřinec Krasnický (1460—1528) v Litomyšli a bratr Lukáš Pražský (1450—1531) v Mladé Boleslavi. Kdežto však činnost Vavřincova je hlavně obranná, hájíc oprávněnosti nového učení, Lukáš představuje se nám jako vlastní zákonodárce své církve. Znameníť muž ten byl rodem Pražan, na učení pražském stal se bakalářem r. 1481 a zabýval se již tehdy četbou starých učitelů církevních i novějších spisů theologických. Ale víra pod obojí, v niž byl vychován, čilému duchu jeho nestačila, proto přestoupil k Bratřím asi r. 1482 a došel mezi nimi brzy značné vážnosti. Potom dosáhl záhy předních hodností ve své církvi. Když však s přívrženci svými usiloval o reformy, nedosáhl na ráz obecného souhlasu a proto nucen byl na čas ustoupiti v soukromí. Tehdy se vypravil (r. 1491) s Martinem Kabátníkem z Litomyšle a jinými dvěma Bratřimi na východ hledat zbytků starých církví apoštolských. Z Cařihradu, kde se rozešli, Lukáš ubíral se na západ k moři Egejskému, prohlédl pravoslavné církve řecké a bulharské, snad pobyl i na sv. hoře Athonské. Ale zprávy o té cestě nezůstavil; později se vypravil z náboženských důvodů do jižní Francie a Italie. Vrátiv se do vlasti, došel opět svých hodností duchovních, a brzo Jednota ve své většině přičiněním jeho přijala všechny opravy navrhované, kdežto staromilci oddělili se v t. zv. Menší stránku (r. 1490). Zvolen byv biskupem r. 1500, Lukáš usadil se trvale v Mladé Boleslavi, kde hned založil tiskárnu a vytiskl první k a n c i o n á l bratrský (1501, pozdější vyd. z r. 1519 slula »Kniha zpěvuov, chvalbožských« 1505), k a t e c h i s m u s («O t á z k y d ě t i n s k é») a překlad Nového zákona. Obě tyto práce byly však jen počátkem veliké řady dalších prací podobného rázu, v nichž se literární činnost bratrská nejvíce soustřeďovala. Také s Lutherem navázán styk, ač nebyl tak trvalý, jak bylo lze očekávati. Spisů Lukášových je dlouhá řada, bylť nejpilnějším spisovatelem své doby, ale ve formě patrný je chvat a zběžnost koncepce, velmi mnoho z nich jest obsahu polemického a apologetického a míří proti lutherství, zwingliánství, sektě bratří Habrovanských, katolíkům i odpůrcům humanistickým. Nejpřednějším však spisem zákonodárným jsou »Z p r á v y k n ě ž s k é« (1527), kde jsou přesně určeny povinnosti členů Jednoty podle stavů jejich, aby tvořili úplnou obec. Ve věku pokročilém bratr Lukáš složil také mnoho písní. (O br. Lukášovi Ant. Gindely v Č. Č. Mus. 1861 a Jar. Goll, »Chelčický a Jednota v XV. stol.« 1916.)

Z nástupců v úřadě biskupském pamětihodný jest J a n A u g u s t a (1500—1572) osudy životními. Vynikající řečník skrov-

ného vzdělání, postavil se nejprve proti bratru Lukášovi a stav se biskupem Jednoty, hledal dorozumění jednak s Lutherem, jednak i u samého císaře; proti kališníkům se obracel nepřátelsky. Jat byv r. 1548 nedaleko svého sídla Litomyšle, vězněn byl 16 let na Křivoklátě; byv pak propuštěn, brojil proti vyššímu vzdělání ve své církvi; při tuto vášnivý muž prohrál úplně proti Blahoslavovi. Byl by rád útočného ducha svého vštípil hlavním zástupcům bratrské církve, ovšem marně. Z činnosti jeho literární zmínky vedle spisů polemických, kázání a pokusu o bratrskou dogmatiku »S u m o v n í k«, zasluhují p í s n ě, jež značně přepracovány, pojaty jsou od Blahoslava do kancionálu bratrského.

Vrstevníkem Augustovým a soudruhem v hodnosti biskupské byl M a t ě j Č e r v e n k a (zv. Erythraeus 1521—1569), rodilý z Čelakovic, usedlý jako biskup v sev. Moravě, který má zásluhu hlavně o nové upravení a r c h i v u J e d n o t y, když r. 1546 v Litomyšli požárem byl poškozen. Sám psal dějiny své doby, pokud se dotýkaly jeho církve (1530—1546), pojednání o původu Jednoty a polemický spis proti Vojtěchovi z Pernštejna. Také p ř í s l o v í sbíral, jež potom Blahoslav přijal do své Gramatiky. Sloh jeho nepotkal se u Blahoslava s pochvalou, poněvadž připouštěl úchytky dialektické i archaismy.

Jiným biskupem byl tehdy vynikající kazatel J a n Č e r n ý, lat. Nigranus (žil asi 1500—1565), jenž svou sběratelskou činností dobyt si zásluh o bratrský archiv. Od něho třeba lišiti J a n a Č e r n é h o z v. N i g e r (1450—1530), bratra Br. Lukáše; i on zasáhl do polemik náboženských, zvl. také s Augustinem Olomouckým. Vlastní význam tohoto vynikajícího lékaře litomyšlského a prostějovského, jemuž se svěřovali páni z Pernštejna, záleží v lékařství, kde vedle »S p i s u o n e m o c e c h m o r n í c h« 1506 napsal »H e r b á ř n e b z e l i n á ř« 1517; proslul jako lékařská autorita své doby. (O něm v. G. Gellner, »J. Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellonské«, ve Věstníku čes. spol. nauk 1934.)

Pomocníkem Červenkovým i Černého kdysi v Mladé Boleslavi byl J a n B l a h o s l a v (1523—1571). Pocházel z vážené rodiny měšťanské v Přerově na Moravě (nar. dne 20. února 1523). V mládí vychováván byl br. Wolfem, pak dán do Prostějova v péči bystrého kněze, Mart. Michalce. Od něho poslán na doučení latiny do Goldberka ve Slezsku k slavnému filologu Trotzendorfovi, pak na universitu vitemberskou; přiučil se tu řečtině a teorii hudební. Po vypuknutí války šmalkaldské vrá-

tiv se do vlasti, stal se pomocníkem Matouše Strejce a pak Matěje Červenky v Mladé Boleslavi, ale odtud poslán ještě na další studie do Královce a do Basileje. Navrátil se do vlasti, učil krátký čas na škole v Prostějově. Jáhenství přijal r. 1553 a brzo potom i kněžství. Přidělen jsa v letech následujících biskupu a písaři své církve, Janu Černému v Boleslavi, pracoval o obnově archivu v Litomyšli shořelého a povzbuzoval k té práci také jiné pomocníky. V cizině osvojil si netoliko znalost jazyků, nýbrž i uhlazený mrav společenský, tak že ho Bratři užívali za posla ke vznešeným osobnostem. Biskupem stal se Blahoslav r. 1557 a usadiv se v Ivančicích, kde založil také tiskárnu, později velmi proslavenou. Následujícího roku převzal též písařství Jednoty, tu pak mu bylo uloženo, aby zkoumal, co se kde o Bratřích píše a čeho církvi té ještě je potřebí. Byv sám v mládí učitelem, pečoval též o povznesení školy při svém sídle. Mimo to usiloval, aby vysílání nadaných jinochů na učení do ciziny nebylo náhodné, ale pravidelné. Blahoslav zesnul předčasně na poslední své cestě z Vídně v Mor. Krumlově dne 24. listopadu 1571 a pochován v Ivančicích.

Blahoslav je prvním spisovatelem z Bratří, který plně oceňuje vyšší vzdělání a váží si také mužův učených a učenosti. Péči o jazyk mateřský, jímž se hlásalo slovo boží, nemalou, teprve Blahoslav povznesl ji k soustavnému a uvědomělému pěstování.

Archiv bratrský po požáru litomyšlském, J. Černým a M. Červenkou nově založený, Blahoslavovým působením vzrostl o nejvýznamnějších osm svazkův (II.—IX.); Blahoslav je sám nazývá »Acta Unitatis Fratrum t. j. Acta Jednoty bratrské« a sám zpracoval sv. VI.—IX. i dal podnět ke svazkům pro starší dějiny. Jeho pokračovatelé, zvl. br. Ondřej Štefan, rozšířili dílo na 14 sv., které přes Ivančice přešly do Lešna a odtud do Herrnhutu, kde se podnes chovají jako archiv »herrnhutský« či »ochranovský«. (Od r. 1915 vyd. Jar. Bidlo, posud 2 sv.) Sporná jest Blahoslavova účast na jiné pramenné snůšce »Historia Fratrum Bohemicorum«, velmi pravděpodobná na »Nekrologiustarších a kněží bratrských«, kde pomáhal br. Vavřinci Orlíkovi. Z původních pramenů archivních a z vypravování starších lidí Blahoslav pořídil první zevrubnou a spolehlivou zprávu o počátcích své církve, dílo značné ceny historické i v kritice i v podání. »Opůvodu Jednoty bratrské a řádu v ní«, z r. 1551—2, vyd. N. V. Jastrebov r. 1902 a Ot. Odložilík 1928; po vzoru jiných historiků evangelických Blahoslav ve spisku tom doka-

zuje božský původ své cirkve. Také latinsky vydal krátkou její historii »*S u m m a q u a e d a m b r e v i s s i m a*«, 1556; otiskl Jar. Goll v *Quellen und Untersuchungen I.* 1878.)

Slovesnou svou činnost zahájil r. 1550 nábožensko-vzdělavatelem traktátem silně humanistického zbarvení »*S p i s o z r a k u*« (vyd. Fr. Chudoba 1928).

Podle teorie ve Vitemberce poznané vydal pro čtenáře latiny neznalé knížku o základech teoretických hudby. Nazval ji »*M u s i k o u*, t. j. knížkou zpěvákům náležitě zprávy v sobě zavírající« (vyd. 1558); opřel se v ní značně o latinský teoretický spisek hudební českého humanisty *V á c l a v a P h i l o m a t a* »*M u s i c o r u m l i b r i* IV.« (1512). K vyd. 2. (z r. 1569) Blahoslav připojil dva přídavky zcela původní, na tu dobu nemálo důležité, jednak návod pro zpěváky chrámové, jak si vésti při sborovém zpěvu, jednak poučení pro skladatele písní, pokus o poetiku písně duchovní i náběhy k časoměrné prosodii, kterou k nám také sám prakticky uváděl. (Nové vyd. s rozbohem od O. Hostinského 1896, »Jan Blahoslav a Jan Josquin«.)

»Musika« Blahoslavova souvisela částečně s jinou rozsáhlou prací, již se tehdy ujal. Při pokročilém rozvoji zpěvu chrámového, do něhož přibývalo neustále nových a nových písní duchovních, bylo potřebí upravit vše v celek, dodati mu zároveň rázu obsahem správného a formálně uměleckého. Od prvních pokusů Lukášových vykonal v té příčině pozoruhodnější úpravu znamenitý znalec češtiny *J a n R o h* »*P í s n ě m i c h v a l b o ž s k ý c h*« (1541); ale z nedostatku odborníka s definitivní revisí odkládáno, a církve zakazovala pak jen nové písně neschválené zaváděti při bohoslužbě. Úprava celku svěřena teprve biskupům Janu Černému a Adamu Šturmovi, hlavně však Blahoslavovi, jenž starší písně opravil po stránce slovesné i v nápěvech a přijal vhodné z nových. Nejvíce písní jest od br. Lukáše, Martina Michalce, Jana Augusty, Adama Šturma Hranického. R. 1561 vyšel nový tento kancionál po prvé v Šamotulech (tiskem slavného tiskaře Alexandra Aujezdského); další vydání, stále nově a nádherněji typograficky upravovaná, jsou Ivančické z r. 1564 a 1576, Kralické z r. 1581 a opět několikrát (z r. 1615 slavné vyd. foliové, ve výrazech i rozsahu nově opět upravené »*P í s n ě d u c h o v n í e v a n g e l i t s k é*«. Připojeny jsou též překlady žalmův od br. Jiříka Strejce). Nová ta sbírka, opatřená notami, obsahuje přes 750 písní a vzbudila u všech vyznání nemalou pozornost, obsahem svým však zaváděla též k literárním sporům, a to především u řádu jezuitského. Blahoslavových vlastních písní jest na 70; jsou

obsahu věroučného i mravovědného a dotýkají se i příběhů biblických i osudů Jednoty. Ale reflexe a citové zanícení v nich převyšují prvky dogmatické, a shoda slov i melodie jim dodává ceny zvláštní, vyšší než většině jiných písní bratrských, přes tyto přednosti se jeví spíše dílem zbožného bohoslovce a odaného křesťana než skutečného básníka.

Ještě významnější pro literaturu českou byla jiná práce Blahoslavova, již se oddával od samého počátku činnosti kněžské, totiž překlad Nového zákona, vyd. r. 1564. Ve Vitemberce měl příležitost poznati, jakou důležitost Němci přikládali Lutherovu překladu Nového zákona z řeckého originálu, překladu dalších částí, rovněž z jazyka původního. Roku 1555 též Blahoslav navštívil slavného theologa lutherského, Mat. Vlašiče (Flacia), zasloužilého později o vědeckou interpretaci písem sv. Sám chválí latinský překlad Šeb. Castalia, Theod. Bezy a Erasma Rotterdamského, zajisté znal i Lutherův překlad německý. Prozkoumal a osvojil si také starší české překlady biblické, pořízené podle latinské Vulgaty. Provedl to nejen u tisků, nýbrž i v rukopisech, jichž se mohl dopátrati. Seznal pak dobrý a pravý způsob překládání, aby se neublížilo jazyku mateřskému a vystihl se náležitě i smysl originálu, dal se sám do díla na základě Bezova latinského překladu, přihlédaje i k jeho řeckému textu a k překladům staročeským. Ač neuskutečnil plně humanistickou zásadu »ad fontes«, ani se neosvobodil zcela od Vulgaty, přece osvědčil v té práci hlubokou znalost jazyka, slohovou tvořivost a pochopení jazykové individuality. Příklad tento znovu vydaný r. 1568 (fotochemická reprodukce tohoto vydání od Jar. Konopáska z r. 1931, »Prolegomena«, k ní omezují kriticky Blahoslavovy znalosti řeckého jazyka i řeckého textu biblického) nabyl neobyčejného významu tím, že dal podnět k slavné bibli Kralické. Tam byl převzat s revisemi podle Bezy i Vulgaty.

Co Blahoslav při překládě Nového zákona seznal z vlastní zkušenosti, jakož i ze zkoumání překladů starších, to bylo hlavním obsahem jeho »Gramatiky«, o níž pracoval až do konce života. Podnět k ní dala mluvnice novokališnických učenců Beneše Optáta z Telče a Petra Gzela z Prahy, kteří překládajíce r. 1530 v Náměšti Nový zákon podle textu Erasma Rotterdamského, řídili se v pravopise některými novými pravidly, o kterých též podali zprávu ve zvláštní knížce (Orthografii); k ní za doplněk připojena byla mluvnice »Etymologia«, vlastně brus jazyka českého od kněze Václava Philomata, jenž byl Blahoslavovi vzorem již

v jeho »Musice«; celek pak vydán po prvé r. 1533. Blahoslav si při četbě připisoval ke knížce své vlastní kritické poznámky, někde obsažnější a hojnější. Později připojoval vlastní pozorování o tom, jak třeba z jazyka do jazyka překládati, a rozdělil všecku získanou látku v sedmero knih: 1. o vlastnosti jazyka českého, t. o rázovitých jeho zvláštlostech; 2. o metaforách; 3. o přejímání slov cizích do jazyka českého; 4. o enallage, t. záměně vlastního výrazu slovního jiným, který by podle pravidla nebo analogie náležel někam jinam; 5. o figurách menších; 6. výběr pěkných úsloví a přísloví českých; 7. o některých jiných zvláštlostech jazyka českého (tu také přehled a posudek nářečí slovanských). Ve svých výkladech Blahoslav zahrnuje všude archaismy již přežilé a hájí nářečí středočeského jako přirozeného základu spisovného jazyka; jeť prý nářečí to »nejvypulerovanější«, kdežto moravská jsou neustálená; potřebí jen v češtině dbáti též výslovnosti spisovné. Brus tento je tedy původci svému nejlepšímu svědectvím netoliko svrchovaného pochopení správnosti jazykové, ale i hlubokého smyslu pro krásu jazyka spisovného v duchu humanistickém; láska k jazyku mateřskému, zanícené vlastenectví, ano, i smysl pro slovanskou vzájemnost činí spis stejně vzácným jako sloučení vytríbeného zájmu filologického s jemným citem estetickým. Na mnohých místech patrné, že kniha určena byla především mladým kazatelům latiny neznalým. Do kn. 6. zařadil také sbírku přísloví českých, získanou od Mat. Červenky, již doplnil a opatřil vysvětlivkami. (Jinou cennou sbírku českých přísloví »Dicteria seu proverbialia bohemia« [1582 a 1599, vyd. Dobrovského 1804] máme od Jakuba Srnce z Varvažova.) Rukopis díla, označeného jako »Deklarací, to jest vysvětlení na Gramatiku českou«, zachoval se v knihovně tereziánské akademie ve Vídni, odkud r. 1856 vydán Jos. Jirečkem.

Když biskup Jan Augusta počal vystupovati proti přívržencům vyššího vzdělání v Jednotě, dokazuje, že od nich vyšla zkáza mravů bratrských, Blahoslav vystoupil proti němu zvláštní mistrnou »Filipikou proti misomusům« (1567), t. j. obrannou řečí, složenou ve třech dnech, v níž odmítá nařčení Augustovo, naopak ukazuje, že br. Lukáš, jenž vydal pro církve zákony, sám byl mužem učeným a vzdělaným, který písmem a spisy svými nejvíce povznesl náboženskou společnost, pro níž pracoval; při tom se Blahoslav přiznává, že si váží učenosti a lidí učených, odmítá ty, kteří chtěli, aby pouhé nadání nepěstěné všude rozhodovalo (vyd. při »Vadách« od Fr. A. Slavíka 1906).

Jako výborný řečník Blahoslav bedlivě si všímal také toho, co při jiných kazatelích shledával vadného a co dobrého; i vznikla z toho pozorování významná kniha, nám, bohužel, nedochovaná, o přednostech kazatelů, a doplněk její, »V a d y k a z a t e l ů v«, 1571, první to zachovaný český pokus o teorii řečnictví (vyd. Fr. A. Slavík 1876 a 1906).

Spisovný jazyk český ve spisech Blahoslavových jest přesný a jadrný; Blahoslav přičinil též poslední péči k ustálení pravopisu Bratřimi po Husovi přejatého a částečně pozměněného (po s, z, c psali y, též ve spojce, místo i psali j, m. j. psali g).

Ve všech oborech literárních, do nichž Blahoslav zasáhl, osvědčil se mistrem; pro svou církev, Jednotu bratrskou, byl nad to velkým organisátorem, závažnou autoritou, ukazovatelem nových kulturních cest a přece strážcem dobré tradice. I označil ho právem br. Vavřinec Orlík po jeho předčasné smrti, bolestně želené, v bratrském nekrologu jako »otce a vozataje lidu Páně v Jednotě, muže velikého a znamenitého, pracovitého od mladosti, ke všem velice přívětivého, jehož pověst široce mezi jinými národy roznesena vynikla, veliký a drahý klenot Jednoty«. Avšak právě obory, v kterých Blahoslav vynikl, zasahují jenom střední polohy ducha lidského. Neměl vůbec filosofického vzletu ani náboženské hloubavosti a proto se soustředil hlavně na praktické křesťanství v tradici Jednoty a reformace české vůbec a za silného vlivu protestantství německého, zvláště Melancthonova. V duchu humanismu, který poznal za studií v cizině, pěstoval hlavně filologii a církevní historii, osvědčuje netoliko smysl prakticky učebný, ale i cit a vkus estetický. Tvůrčí jiskry umělecké v něm však vůbec nebylo a skutečnou tvořivost projevil jenom v oblasti jazykové. V tom všem byl věrným ztělesnitelem zájmů, snah i schopností českého písemnictví XVI. věku, které žádným svým zjevem nedosáhlo úrovně světové, ať šlo o myšlenkový obsah, ať o výraz umělecký.

(Po R. Ungarovi osvětlil činnost i význam Blahoslavův teprve Ant. Gindely v Č. Č. Mus. 1856 a ve svých »Dějninách Českých bratří« a literárně historicky vyčerpal látku Jakubec 1929 v I. d. Dějin. Jubilejní literatura z r. 1923, kriticky posouzena v Čas. Mat. mor. t. r., z ní nejvýznamnější »Sborník Blahoslavův«, red. V. Novotný a R. Urbánek, v něm zvl. články Chudobův o vědomostech dnešních, Hrejsův o náboženském stanovisku Bl., Vl. Helfertův o jeho Musice, Urbánkův o Filipice; srv. i essay Arna Nováka v »Krajanech a sousedech« 1924.)

Již šest let po smrti jeho Bratři jali se pokračovati v překládání Písem sv. R. 1577 církev jeho rozhodla se o další práci: určujíc k vedení žáka Blahoslavova, Ondř. Štefana, po smrti jeho pak Isaiáše Cibulku, zvolila několika pracovníků, aby podnikli překlad a výklad Starého zákona. Mezi nimi byli dva znalci hebrejštiny, někdejší israelité a pak členové Jednoty, Mikuláš Albrecht z Kaménka a Lukáš Helic. Ti usadili se na statku Jana star. z Žerotína v Kralicích u Náměště, při tiskárně z Ivančic tam přenesené, a jali se pracovati s nemalým úsilím. Řídíce se vzorem slavného předchůdce, přehlédli tištěné dotavadní texty české bible, založené na Vulgatě. Mimo to si opatřili při své práci též starý překlad řecký (Septuaginta) i nejstarší známé výklady obou Zákonů. Studium řeckého i latinského překladu prohlubovali zřetelem k hebrejskému a aramejskému originálu, aniž přece, stejně jako Blahoslav, zcela opustili Vulgatu. Tato stránka jejich překladu, srovnávaného s tlumočnickým dílem Lutherovým, čeká teprve na přesný rozbor filologický. Základem měli text v polyglottě antorfské, t. zv. královské, z l. 1569—1572. Pět dílů Starého zákona vyšlo v l. 1579—1588, k tomu přidán jako díl VI. Nový zákon v překladě Blahoslavově, s výklady pozměněnými (r. 1593). Jaké účastenství který z překladatelů měl na které části svých předloh, nám není patrnó. Úprava typografická slavného tohoto díla (šestidílné bible Kralické) pořizena tím způsobem, že text všude položen do středu tiskových stran, vůkol něho pak sestaveny byly poznámky. Pouhý text bible bez poznámek vytištěn byl r. 1596 (slavná biblička jednodílná), pro starší lidi velikým tiskem r. 1613. Práce těchto překladatelů nezůstává pozadu za Blahoslavovou. Předností Blahoslavova překladu totiž byla konkrétnost výrazů, zjednodušení a rozvádění složitých period, přesnost ve významech slov, zvl. v synonymech, oživování textu úslovími z lidu vzatými; tím byl nový překlad lidovému citění blízký, ale jako posvátná kniha povýšen nad jakoukoli všednost. Také následovníci jeho dbali náležitou měrou nejen přesnosti převodu, ale i správnosti a samostatnosti jazyka českého. Svědčí o tom hojně poznámky, v nichž dotýkají se smyslu originálu a odůvodňují svůj způsob překládání; poznámky ty jsou též svědectvím značných vědomostí zeměpisných a historických, a též dávají nahlédnouti v bratrskou věrouku a mravouku. Odtud již vrstevníci v díle tom shledávali vrchol literární činnosti Jednoty, k němuž se obraceli také jinověrci jako k auktoritativní práci jazykové. Již Veleslavín vážil si přesné češtiny bible Kralické, po-

zdější překlady Písem sv. namnoze spoléhají na tento překlad, který oceněn byl na prahu vzkříšené literatury české jako nejlepší základ, na němž nový jazyk spisovný může dále stavěti. (O významu bible Kralické v Jos. Šmaha v ČČM. 1878 a 1879 a St. Souček ve zvl. brožuře z r. 1916.)

Vedle bible Kralické užíváno, hlavně mimo Jednotu, i biblí jiných; v nich se neprojevuje sice pokrok jazykový a filologický, za to však neobyčejný vzestup umění knihtiskařského; to platí o biblích pražského tiskaře Pavla Severýna z K a p í H o r y (1529, 1537), o bibli N o r i m b e r s k é (1540) a o pateru (1549—1575) vydání bible Jiřího Melantricha z A v e n t i n a, mistra »černého umění« v Praze, pro něhož Sixt z Ottersdorfu pracoval o revisi textu biblického (t. zv. M e l a n t r i š k a).

Ze soustavné starosti Jednoty o píseň duchovní plynul živý zájem o českobratrský ž a l t á ř. Žalmy, které dotud recitovány, uváděly se v rytmus veršovaný, aby se hodily skutečnému zpívání. Starší žaltář, opětovně (od r. 1579) v Kralicích otiskovaný, pochází od Mat. Červenky, později sestavil duchovní zpěvy z žalmů br. Jiřík Strejc († 1599), vynikající spolupracovník Kralické bible, jehož úprava dosáhla u všech vyznání veliké obliby, ba dostala se též do kancionálů katolických. Pokusy o zveršování žalmů však souvisí ještě s jinou důležitou snahou, totiž ustáliti v jazyce českém verš časoměrný. Počátek učinil Blahoslav v přídávku k Musice; po něm pokusili se o to ještě veršovci jiní, podávající k teorii i praktické příklady. Tak autor cenné »G r a m a t i k y č e s k é« (1577) a etymologické »K n í ž k y s l o v č e s k ý c h« (1587), M a t o u š B e n e š o v s k ý, zvaný Philonomus (1550—1595), opat v utrakvistickém klášteře emauzském v Praze, u něhož nacházíme i zajímavé projevy jazykového povědomí slovanského, převedl několik žalmů časoměrně, počátkem stol. XVII. Pak skladatel jiné české mluvnice, vědecky vynikající »G r a m m a t i c a e B o h e m i c a e l i b r i d u o« (1603), Slovák, působící jako profesor klasické filologie na pražské universitě, M. V a v ř i n e c B e n e d i k t z N u d o ž e r (1555—1615), vydal mistrovsky v časomíře přeložené »Ž a l m y n ě k t e r é v p í s n ě č e s k é n a z p ů s o b v e r š ů l a t i n s k ý c h u v e d e n é a v y d a n é« (1606); Benedikt z Nudožer jest první důsledný a důmyslný theoretik časomíry u nás. Celý žaltář v rozměrech antických převedl do češtiny teprve Komenský. (Časoměrné překlady žalmů vyd. Jos. Jireček ve Vídni 1861.)

Vedle kancionálů bratrských brzo také jiná vyznání mohou se honositi podobnými sbírkami. Skladateli kališnických písní po horlivém iniciátoru ze stol. ještě XV., plodném a výrazně mnohotvárném V á c l a v u M í ř i n s k é m († 1492), autoru »Písní na čtení a epištoly po celý rok« (1551) a »Písní starých gruntovních« (1567), posmrtně vydaných, byli Kliment Bosák, Jan Musophilus; bedlivým vydavatelem písní těch byl Jan Táborský z Klokotské Hory (1500—1572), mistrovský pisař a iluminátor velkých graduálů. Hojně jsou písně protestantské, z nichž nejrozsáhlejší jest Tobiáše Zázvorky Lipenského »Písně chval božských« (r. 1606) sebrané synkreticky z různých pramenů. Katolické se počínají Šimona Lomnického z Budče »Písněmi novými na evangelia sv. nedělní« (1580) a »Kancionálem« (1595). Následoval obšírný soubor brněnského a šternberského augustiniána Jana Rosenpluta ze Švarzenbachu († 1602), »Kancionál, t. j. Sebrání zpěvův pobožných« 1601, sestavený na podnět Dietrichsteinův, Loheliův i Šturmův. V něm se vedle horlivé snahy rekatolisační a obranné, vedle přísného dogmatického odporu ke kacírství projevuje také živé uvědomění, české a slovanské, zvláště pak citové a obrazové baroko, příznačné pro další vývoj duchovní písně katolické u něho. O deset let později vydal jezuita Šebestián Berlička Scipio svůj »Kancionál katolický«. Žádná z těch sbírek neměla všech písní zcela původních, ale znamenají dohromady veliké bohatství poesie duchovní, jak sebráno a roztříděno jest od Jos. Jirečka (»Hymnologia bohémica«, 1881). Bratrstva literácká mimo to pořizovala si v té době pro svou potřebu nádherně vypravené graduály, české i latinské, ozdobené drahocennými malbami, jejichž pisaři a malíři (na př. Matouš Radouš neb Jan Táborský z Klokotské Hory) dosáhli v oboru svém nemalé dokonalosti; i po hudební stránce, prozrazující již vlivy renesanční, jsou důležité. Nyní jsou knihy ty přední ozdobou museí domácích i zahraničních (na př. kancionál Žlutický, Litoměřický, Chrudimský, Čáslavský).

Ani literatura postil v této době neutuchla, ač nemá spíšu takové důležitosti, jako ve věku XV. Kališníci nevydali tu díla závažného. Z lutherských po kulturní stránce nejdůležitější je rozsáhlá »Postila evangelitská« (1592) Martina Philadelpa Zámrského (1550—1592), kazatele v Opavě, z katol. postila Tomáše Bavorovského. Ten, pozván na Krumlov, kázal tu před mladým vladařem domu

rožmberského, Vilémem, a tato kázání vydal pak nákladem jeho v Olomouci r. 1557. Jinou »Postilu katolickou jako kostelní tak domácí« (1618) vydal Šeb. Berlička. Názory bratrské o světě a mravech tehdejších tlumočil postila Kapitova (1586).

K těmto náboženským spisům můžeme přiřaditi několik děl obsahu mravokárného a rozjímavého, které mají zvláštní hodnotu kulturně historických dokumentů. Katolický farář Tomáš Rešl, zv. Rešelius (1520—1562) zpracoval podle němčiny »Knihu Jezusa Siracha neboli Zrcadlo pobožnosti, cnosti, kázně i počestnosti« (1561) a vložil do mravokárných úvah mnoho původní gnomické moudrosti lidové. Lutherský kněz a městský písař z Kutné Hory Jan Štelcar Želetavský (1530—1596), příkrý moralista a nesnášenlivý polemik, zachoval ve svých spisech o eucharistii, o pravé a falešné církvi a j. vedle hojných knihopisných záznamů názorné zprávy o pověrách své doby, zachvácené děsivou věrou v moc d'ábelskou.

Katolické písemnictví náboženské obrací se ještě před uvedením jezuitského řádu do Čech k činnosti protireformační a vyčerpává se spisy polemickými i apologetickými. Tak zahajuje obrannou činnost literární, namířenou proti Jednotě, salcburský inkvizitor, dominikán Henricus Institoris hned ze začátku XVI. stol., ale po latinsky. V jeho stopách kráčí františkán Jan Vodňanský zv. Aquensis (nar. 1460, rok smrti neznám), užívající již a to se značnou obratností, jazyka českého: fantasie, alegoričnost, vtipná hyperbola jsou jeho zbraněmi v boji proti Jednotě a lutherství. I jeho latinsko-český slovník »Lactifer« (1511), obsahující také věcné poučení, vznikl z potřeb praxe řádové. Ze světského duchovenstva ušlechtilý farář plzeňský Tomáš Bavorovský († 1562) vynikl jako kazatel; byl chráněn mocnou rodinou Rožmberků, ale dovedl promluvití jadrně k duši a svědomí lidu, o čemž svědčí jeho zdařilá postila, šťastně pokračující v starší tradici kazatelské. Děkan kouřimský Blažej Nožička z Votína († kolem 1570) předjímal v traktátě protibratrském již polemickou metodu jezuitů.

Těm od polovice XVI. stol. připadlo velitelské místo v zá-pase protireformačním, sotva Ferdinandem uvedeni do Prahy, kde založili gymnasium a universitu o dvou fakultách, filosofické a bohoslovné; brzy přibýly, hlavně přízní katolické šlechty, koleje venkovské v Jindř. Hradci, Krumlově, Olomouci. Vedle kazatelství, v němž se projevíli mistry, jakmile si osvojili český

jazyk, vedle úspěšné výchovy školské metodami hlavně v oborech jazykových pokročilými, užívali jesuité hned v prvních dobách svého českého působení literatury za nástroj propagační. V čele tu stál tuhý a nebezpečný odpůrce věrouky i literární činnosti Jednoty, V á c l a v Š t u r m (1533—1601), přímý římský odchovanec Ignáce z Loyoly a doktor bohosloví; jako kazatel i jako zpovědník došel velkých úspěchů, zvláště také v rodině pernštejnské, kterou uvedl v Litomyšli zpět do církve katolické. Učený dialektik a pronikavý vyhledavatel rozporů v dogmatech odpůrců rozebral nauku Jednoty v několika účinných polemických spisech, zvl. ve »Srovnání víry v učení Bratří starších« (1583) a v »Rozsouzení a bedlivé uvážení velikého Kancionálu od bratří Valdenských, jinak Boleslavských« (1588). Jemu blízko stojí děkan litomyšlský a probošt jindřichohradecký, rovněž z Tovaryšstva Ježíšova, V á c l a v B r o ž z v a n ý B r o s i u s († 1613), pamfletista protibratrský. Netoliko název jeho hlavní práce »Koule Danielova, kterou podává draku pikartskému jinak valdenskému Vitolid Poskok« (1589), ale i obsah její ukazuje, kterak vníká do jesuitské literatury barokní vkus: směle metaforická obraznost volí ráda prostředky řečnické, pracuje paradoxem a vtipem a neváhá od vznešeného přeskakovati k burlesce.

V prvních letech XVII. věku se katolické baroko české nese v náboženském písemnictví dvěma proudy, jež se pak mísí a slévají: lidovým a učeným. Prostonárodní směr jsme poznali v písňovém souboru augustiniána J. Rozenpluta a v kancionále i postile jesuity Šebestiána Berličky Scipiona (nar. r. 1565, rok smrti neznám). Hlavním zástupcem učeného pozdního humanismu katolického byl vychovanec pražských jesuitů a kapitulní probošt u sv. Víta, Jiří Barthold z Braitenberka zv. Pontanus († 1614), rodič z Mostu. České literatuře náleží z přečetných a formálně vybroušených spisů jeho »Život sv. Ivana« (1591), a »Duchovní obveselení koruny české« (1599), přehled to životopisů patronů zemských. Mezi jeho latinskými spisy básnickými, jež objímají hymny církevní, příležitostné panegyriky, alegorie, burleskní enkómia, jest nejvýznamnější hexametrem psaná »Vita Hroznatae, fundatoris monasterii Toepensis« (1581); prósou se mimo hojná kázání a řeči pokusil i o církevní dějiny Čech, ale ukázal, že není historikem, nýbrž rétorem. Slohově i vlasteneckým kultem národních patronů

z doby gotické razil Pontanus, svou dobou velebený jako velký básník a stylista, směr pozdější literatury katolické v Čechách.

Náboženské ideály posvěcovaly životní úsilí dvou velkých politických osobností z rozhraní XVI. a XVII. stol., do jejichž osudů tragicky zasáhla již Bílá hora; jsou to oba předáci Jednoty, Václav Budovec z Budova a Karel ze Žerotína. Postavy jejich vynikají hlavně v dějinách politických a náboženských, což občas svádí k přeceňování i jejich významu slovesného; Denis pověděl o nich trefně: »Žerotín a Budovec jsou především politikové, proto ušlechtilá jejich prostřednost uráží méně a oni svými skutky poskytují náhrady za myšlenky.«

Již v době Lukášově Jednota bratrská měla mezi členy svými osoby stavů vyšších, na př. z rodů Krajířů a Kostků z Postupic. Na Moravě příslušeli k ní Žerotínové, kteří zvláště po r. 1547, kdy hlavní sídlo Bratří přeloženo bylo na Moravu, prokázali jim nejplatnější služby, v Čechách nejvýznamnější byl slavný řečník na sněmech a původce majestátu Rudolfova, V á c l a v B u d o v e c z B u d o v a (1551—1621), syn Adama z Budova. Vzdělával se nejprve v Praze, potom vypraven byl od rodičů na dvanácte let do ciziny. Tehdy procestoval skoro celou Evropu západní a seznal nejen university, ale také slavné dvory evropské. R. 1577 vrátiv se přidružil se k poselství Jáchyma Sinzendorfa do Cařihradu, i pobyl tam několik let v hlavním městě tureckém. Naučiv se ještě jazyku arabskému a tureckému, míval s Turky hádání o náboženství. Vrátiv se do vlasti, jmenován byl radou nad apelacemi. Jednoty bratrské ujal se veřejně na sněmě po prvé r. 1602, a r. 1608 byl předním řečníkem těch, kdož se zasazovali o provedení rozsáhlé svobody náboženské. Již rok před tím přijat byl v stav panský. Slavná listina majestátu Rudolfova také z největší části pochází od Budovce. První jeho spisek (z r. 1584) má název »O z l a t é m v ě k u«. R. 1614 vydal A n t i a l k o r a n, spis polemický proti nauce Mohamedově, jenž skládá se ze tří částí: 1. stručného obsahu Koranu, 2. vyvrácení hlavních stránek učení Mohamedova (obě částky podle překladu a přídavku Bibliandrova z r. 1543), 3. rozpravy Budovcovy o vzrůstu víry Kristovy a poměru Starého zákona k ní, o vítězstvích jejích. V té době Budovec měl účastenství také při jiných spisech politických, jež tehdejší šlechta pod obojí vydávala. Připisuje se mu též rukopisná z p r á v a o v y d á n í m a j e s t á t u a jeho provádění (»Akta a příběhové, kteří se dáli ode tří stavů království Českého tělo a krev pod obojí přijímajících od r. 1608 do 23. února 1610«), R. 1618 Budovec náležel mezi direktory, volil Bedřicha

Falckého za krále českého a přijal od něho úřad presidenta apelací. Po bitvě bělohorské zůstal v Praze, spoléhaje na svůj vysoký věk a zásluhy, ale brzy byl uvězněn a popraven dne 21. června 1621. (Korespondenci jeho vyd. 1908 Jul. Glücklich z l. 1579—1619; od něho i rozbor Anti-Alkoranu ve Sborn. Gollově, 1908 a ocenění historických děl v monografii 1911.)

Politická byla také z valné části činnost předního šlechtice moravského, Karla st. z Žerotína (1564—1636). Jsa synem slavného ochránce Jednoty bratrské, Jana z Žerotína (nar. 14. září 1564 v Brandýse n. Orl.), učil se nejprve na škole v Přerově a v Ivančicích, potom studoval na universitách západoevropských, kde si osvojil znalost několika živých jazykův a seznámil se s muži učenými a šlechtou Evropy západní, zvl. směru kalvinského. Vrátil se do vlasti, oženil se, ale záhy opět ovdověl, a tu vydal se ještě jednou do Francie (1591—1593), aby se při udatném králi Jindřichovi IV. přiučil umění válečnickému. Vrátil se však úplně zklamán. Co poznal ve Francii, toho užil v táboře před Ostřihomí proti Turkům. Tu ho došlo r. 1594 povolání císaře Rudolfa za člena zemského soudu na Moravě. Ale neblahá rozervanost náboženská přinesla mu v úřadě tom řadu nesnází, ba, pro hájení dávno platných a obecně prospěšných zásad pohnán posléze jako velezrádce na zemský soud pražský, kde se ovšem skvěle obhájil; také zbaven byl postavení svého na zemském soudě (r. 1602). Proto pro r. 1604 ustoupil na nějaký čas úplně v soukromí. Vzácné vědomosti a zkušenosti jeho však nemohly dlouho zůstatí utajeny. Když vznikl spor mezi císařem Rudolfem a arciknížetem Matyášem, Žerotín přidal se k straně arciknížete, a byl také řečníkem Matyášovým na sněmě pražském. Když pak dostalo se arciknížeti Moravy, Žerotín stal se zemským hejtmanem (1608—1615). Znaje dobře smýšlení a poměry šlechty české, zůstal v odboji stavovském r. 1618 věren rodu císařskému, pročež vzbouřenými šlechtici v Brně byl i vězněn. Po bitvě bělohorské horlivě se přimlouval za příbuzné rody na Moravě a dosáhl pro ně značných úlev. Také chránil kněží bratrské, jesuity velmi stíhané. Po r. 1627 vystěhoval se do Vratislavě, nechtě v stáří býti bez útěchy náboženské, zajížděl však na své statky do Čech a na Moravu. Tu také postižen smrtí v Přerově dne 9. října 1636 a pochován v Brandýse n. Orl.; ostatky jeho nyní odpočívají v Bludově na Moravě.

Maje výborné učitele a vnímavost pro vše dobré a šlechtivé, Žerotín vníkl v podstatu vzdělanosti starověké, jejímiž půvaby ozdobil také jazyk mateřský. Jazykový cit vštípen mu byl již

v bratrských školách a nevymizel ani tehdy, když poznal několik jazyků cizích, naopak lze říci, že vládl češtinou tak, že se mu v té příčině málokdo vyrovnal.

Stylistické umění jeho dostupuje vrcholu v »Apologii neb obraně ku panu Jiříkovi z Hodic«, vůdci moravských vojsk, (r. 1606). Jiří z Hodic mu totiž vytkl, jak »zle dělá, když dary boží v sobě udušuje«. Žerotín ukazuje, že v časech tak smutných a nebezpečných, kdy za vše dobré snahy dostalo se mu jen pohany, jinak jednati mu nelze (Obrana vyd. r. 1834 Fr. Palackým, r. 1891 V. Markalousem, 1915 v Svět. knih. B. Vyskočillem, 1928 Fr. Krčmou.) Pro poznání soudního řádu jsou důležité »Zápisové o soudě panském« (z let 1594—1614) a popisy několika sněmů, z nichž poznati lze postup jednání sněmovního. Mimo to zachovalo se v pozůstalosti Žerotínově značné množství listů nejen českých, ale též i jinojazyčných, jež jsou pro dějiny té doby velmi důležité. (České listy a zápisy o sněmech vydal archivář Vinc. Brandl v Brně r. 1864—1872. Listy všechny chronologicky počal vydávati Frant. Dvorský v Archivě českém, vyd. r. 1904; obšírná něm. monografie od Petra Chlumeckého v Brně 1862 a 1879.) —

Náboženskými zájmy a namnoze i církevním stranictvím nesená jest většina českého dějepisectví v XVI. věku; jen zvolna se překonával mechanický způsob středověké memorialistiky, který se za naprostého úpadku české historiografie jeví ve Starých letopisech. Z cizích proudů, přinášejících pokrok v pojetí i v podání, méně působilo vyzralé dějepisecké umění humanismu italského, jehož příklad Čechové poznali u Eneáše Sylvia, než církevní historiografie německé reformace. S ní se dějepisci čeští srovnávali stanoviskem přísně konfesijním, měnícím občas obraz minulosti neb nedávné přítomnosti v náboženský traktát. Dokladem toho jest pokus o české církevní dějiny kališnického kněze Bohuslava Bílejovského (1480—1555), »Česká kronika« (1537), řízený výhradní snahou podati dějinný důkaz o starobylosti a trvalosti přijímání pod obojí v naší vlasti, již od doby metodějské. Soustavně pečovala o své dějiny Jednota bratrská; o vzniku archivu, zásluhách Mat. Červenky, Jana Černého-Nigrana a zvl. o historických pracích Blahoslavových viz svrchu. I čelné spisy Budovcovy a Karla ze Žerotína, za jejich života tiskem nepřístupné, se řadí do řetězce bratrského dějepisectví. K němu náležel také Jakub Bílek, druh Augustův ve vězení křivoklátském (1516—1581), posléze duchovní správce v Napajedlicích. V pozdějších letech životních vypsals podrobně život Au-

gustův, (dokončen 1579, vyd. 1837 Jos. Frantou Šumavským a 1881 L. B. Kašparem; spor, zda autorem jest J. Bílek a nikoliv Blahoslav, zdá se rozhodnut ve prospěch Bílkův.)

Jan Jaffet († 1614), dal ráz polemický dějepisným pracím »Historii o původu Jednoty« a »Meči Goliášovu«, výkladu to posloupnosti kněžstva bratrského.

Ve škole bratrské vycvičen byl Václav Břežan (1550—asi 1618), archivář a knihovník rodu rožmberského od r. 1593 ve službách Petra Voka. Archivářem ustanoven byl r. 1596 a uloženo mu, aby spořádal rodové listiny a uchystal je pro sepsání dějin domu Rožmberského. Když Krumlov r. 1600 prodán byl císaři Rudolfovi, Břežan přestěhoval archiv do Třeboně a spořádal jej způsobem vzorným. Zároveň Břežan sám pracoval o historii rožmberské (Monumenta Rosenbergica), již rozdělil ve tři díly a dokončil r. 1609; z díla toho zachoval se jen stručný výtah a německé cizí zpracování. V letech 1610—1615 Břežan vypsál jako poslední dva díly dějin rodu suše a důkladně Život p. Viléma a p. Petra Voka z Rožmberka (onen vyd. r. 1848 Palackým, tento r. 1880 Fr. Marešem). Po vymření Rožmberků přešel ve služby švaberské a spořádal rovněž jejich archiv.

Z historiků mimo Jednotu vynikl vrstevník a účastník bouřlivých pražských událostí z let 1524—1530. Byl to Bartoš Písař (1470—1535). Rodák z Prahy, studoval na universitě, ale hodnosti akademické nenabyl, potom asi byl kantorem, r. 1512 stal se písařem malostranským, r. 1516 písařem viničných hor staroměstských, ale po dvou letech vzdal se tohoto úřadu. Přidal se k luterské straně M. Jana Hlavsy z Liboslavě; ta r. 1524 nabyvši v Praze převahy, ujala úřady městské, ale brzy byla od strany konservativní, podporované administrátorem Havlem Caherou, násilím potlačena, přívrženci její pak vyháněni z města. I Bartoš nucen byl čtyři léta dlíti mimo Prahu. Vrátiv se roku 1529, vylíčil události těch let na očištění své strany ve spise »Knihy o pozdvižení jedněch proti druhým« čili »Kronika o bouři pražské r. 1524«. Rozdělil ji nejprve ve čtyři knihy a pak připojil k nim za doslov ještě knihu pátou. Látku k dílu svému Bartoš nesbírá samostatně, nýbrž čerpá ji po většině hotovu odjinud, proto vkládá do své práce cizí spisy, listy a listiny, k nimž na ospravedlnění své strany připojuje vlastní úvahy. Historikem vyššího slohu stává se teprve ke konci své práce (v kn. V.), kdy proniká zvláště jeho vzácný dar povahokresebný, povznášející ho nad letopisné paměti středověké. Sloh svůj Bartoš rád oži-

vuje průpovědmi a příslovími. (Vyd. od K. J. Erbena r. 1851, 1907 od J. V. Šimáka, od něho i rozbor ve Věstníku Č. Akademie 1903, i životopis spisovatelův v ČČH. 1901.)

Zprávu historickou o válce šmalkaldské podal znamenitý právník a kancléř staroměstský, Sixt z Ottersdorfu (1500—1583). Po studiích na učení pražském odešel na university cizí a tu se zdokonalil především v řečtině a znalosti práv. Přijat byv r. 1538 za písaře Starého města pražského, postoupil r. 1546 za kancléře. Tehdy účastnil se jako právník jednání o pomoc nekatolickým stavům v říši. Proto po vítězství Ferdinandově zbaven byl kancelářství a na čas i vězněn. Odsouzen k politické nečinnosti, oddal se obchodu a přilnul ke spisovatelství, revidoval biblický text, překládal romány i spisy historické. Tehdy také sepsal »Akta aneb knihy památné čili historii oněch dvou nepokojných let v Čechách« (l. 1546—1547, vyd. ve výtahu Jos. Teige v Svět. knih. 1919). V něm doklady listinnými všude dotvrzuje své výklady o chabosti osob ve hnutí zúčastněných; spis jest cennější snesením pramenné látky než zpracováním. Po smrti Ferdinanda I. Sixt stal se radou při soudě purkrabském, jako městský posel na památném sněmě roku 1575 zastával se starých řádů náboženských, sepsal o sněmě tom důležité »Diarium« (vyd. 1886 ve IV. sv. »Sněmů čes.«).

První český pokus o celkové sepsání českých dějin ve způsobu humanistickém učinil na italských universitách vzdělaný Kutnohořan, učitel panských synů, Martin Kuthen ze Šprinsberka († 1564), jenž byl dosti zčetlý i v historických latinských. Jeho »Kronika o založení země české a prvních obyvatelích jejích« (1539), založená hlavně na Pulkavovi a Eneáši Sylviovi a psaná v umírněném duchu kališnickém, jest však prací nesamostatnou, zběžnou a nezdařilou s pouhými humanistickými cetkami. (Vyd. znovu Veleslavín 1585, facsimile 1. vyd. od Zd. Tobolky 1929, rozbor od J. V. Šimáka v Č. Č. Mus. 1914.) Proti Kuthenovi bylo namířeno vlastně dílo Václava Hájka z Libočan, nejoblíbenějšího v lidu kronikáře českého z doby předbělohorské, jenž dovedl obratně spojití živly lidové s prvkem humanistickým a vlasteneckou oslavu národních dějin s umírněnou tendencí katolickou. Václav Hájek z Libočan († 1553) pocházel z rodiny kališné, ale přestoupil na katolictví. Stav se knězem před r. 1521, býval kazatelem u augustiniánů v Praze. R. 1527 stal se děkanem karlštejnským, ale pro nesprávné ucházení o ten úřad sesazen r. 1533. Brzo potom katoličtí páni ho vybidli, aby

sepsal kroniku českou proti chystanému dílu Kuthenovu. I dány Hájkovi nejen různé kroniky, jež byly po ruce, ale opatřeny mu též výpisy z desk a jiné pomůcky. Práci svou Hájek ukončil r. 1539 a předložil ji ke schválení komisi. Dostalo se jí aprobaice od stavů katolických po vynechání některých zpráv rázu politického. Vydána byla kronika jeho však teprve r. 1541 s názvem »K r o n i k a č e s k á«. Hájek si pro své dílo shromáždil z listin, z dějepisné literatury, ale i z ústního podání látku velice rozsáhlou a cennou, nedovedl ji však zvládnouti kriticky. Dílem aby vyplnil mezery, vadící jeho humanistické snaze o rovnoměrný rozvrh, dílem aby národní minulost podal co nejbohatěji a nejrozmanitěji, vymýšlel sám, kde jeho prameny a pomůcky mlčely, a hromadil vedle postav, událostí zcela fantastických i genealogické, etymologické a lokálně historické výklady, jimiž se mnil zavděčiti svým příznivcům. Hlavní váhu položil na dávnověkost, z níž zachoval řadu starobylých pověstí, namnoze původních; dobu husitskou probral stručně a se stanoviska katolického; pro svou dobu, kterou sleduje do r. 1526, nepřináší ani cenných ani hojných zpráv. Jeho podání v jazyce lahodném a bohatém a se zřejmým darem vypravovatelským, získalo mu popularity a to také u Němců, pro něž přeložil kroniku Hájkovu protestant ze Žlutic Jan Sandel (po prvé 1596 a častěji). Lid v ní čítal také jako v knize katolické i po válce třicetileté, pro kronikáře Beckovského byla autoritou a východiskem. Osvícenství se ostře proti Hájkovi postavilo, nejprve skrze Gel. Dobnera, jenž (v poznámkách k lat. překl. Jevinovu, sahajících do r. 1198) dokázal v l. 1762—1786 nekritičnost její. Úplného odsouzení pak dostalo se Hájkovi Dobrovským a zvl. Fr. Palackým.

Úsudky Palackého, vyznívající velice příkře, oslabili v poslední době ve prospěch Hájkův J. V. Šimák a V. Flajšhans. Kladně se k dílu Hájkovu postavila jak po stránce obsahové, tak s hlediska jazykového česká romantika, již se hlavně jeho líčení českého pravěku stalo bohatou studnicí látkovou; v tom se s Lindou shodovali Mácha i Zeyer. Po populárním nově-českém vydání Schönfeldově z r. 1819 přistoupil 1918 V. Flajšhans k otisku v Staročeské knihovně (posud IV sv. do r. 1347, úvod vydavatelův jest důležitou monografií o Hájkovi). Odměnou za kroniku se dostalo Hájkovi staroboleslavského probošství, poslední však léta ztrávil v Praze, oddán drobným pracím historickým a úpravami starších textů pro tisk.

Z původního písemnictví dějepisného, které bylo namnoze zastíněno úpravami zastaralých spisů a překlady po-

pulárních děl nevalné ceny, mají hodnotu alespoň věčnou, když podáním nevynikají, práce Paprockého a Bydžovského, i některé paměti. Polák, emigrant, na Moravě usazený, Bartoloměj Paprocký z Hlohov (1540—1614), sepsal tu statistická a rodopisná díla o všech třech zemích, jež náležely ke koruně české. Moravy týkalo se »Zrcadlo slavného markrabství Moravského« (1593), Čech »Diadochus, t. j. successi, jinak posloupnost knížat a králův českých« (1602), vévodství slezských »Štambuch slezský« (1609), s velkou zčtetlostí a sběratelskou horlivostí zachoval tu i jinou látku než genealogickou. V rukopise uvázly historické monografie dlouholetého universitního profesora pražského, hvězdáře a matematika Marka Bydžovského z Florentina (1540—1612) o císařích Maxmilianu a Rudolfovi, obsahující hojnost zpráv.

Paměti své doby, zvláště vzhledem k Hoře Kutné, svému rodišti, podle soustavně uspořádaných zápisků předkův a svých vlastních zůstavil pro dobu 1575—1616 Mikuláš Dačický z Heslova (1555—1626), muž vzdělaný a vlastnilovný, burleskní zástupce požívačného měšťanstva s mnohými romaneskními rysy, pro něž si Dačického oblíbilo drama (Stroupežnický) i román (Humberger). Pro poznání poměrů v naší vlasti před bitvou bělohorskou posud jsou tyto paměti živě vypravované a názorně v charakteristice osob i poměrů zdrojem důležitým (vyd. od Ant. Rezka r. 1878 a 1880). Také sepsal satirické a mravokárné verše, dýšící vlastenectvím místním i obecným, přichylností k tradici husitské i řádům měšťanským, ale zarámované často do barokního žertu, »Prostou pravdu« (vyd. ve Svět. kn. r. 1902).

Paměti plzeňské ze XVI. stol. zachovaly se od M. Šimona Plachého z Březnice.

Skutečnou práci dějepisnou, vedenou zájmem alespoň částečně vědeckým, zastíraly snahy historicky-popularisační, v nichž se překladatelství pojilo s pouhým kompilátorstvím. Za předlohy a pomůcky nevolena však díla, psaná v duchu renesančním a humanistickým, nýbrž spisy rázu namnoze středověkého, obnovovaného pravověrným humanismem protestantským. Takto vzdělal sám Melanchthon německého astrologa Jana Kariona »Kroniku světa«, jež podávala jakýsi přehled dějin všeobecných a již se užívalo i ve školách latinských; z Melanchthonovy úpravy ji přeložil suchopárně jako »Kniehy kronik Jana Kariona« (1541) horlivý luterán Burian Sobek z Kornic. Obecné dějiny s národopisem a ze-

měpisem podávati měla širšímu čtenářstvu českému Kosmografie basilejského učence Šeb. Münstera, kterou pro Čechy na podnět krále Ferdinanda I. upravil Zikmund z Púchova († 1584). Část zeměpisnou přejal z originálu a připojil k ní hlavně dějiny podle středověkého způsobu o čtyřech monarchiích a rozsáhlejší popis Čech a Prahy. Nákladný ten spis, největší kniha česká v době starší, vydán od administrátora konsistoře Jana z Púchova, s četnými rytinami r. 1554.

Z populárně vzdělatelných spisů o dějinách a zemích cizích národů, vycházejících namnoze za ochrany a pomoci Veleslavínovy, jest uvésti Matouše Hozia Vysokomýtského překlad Guagninova »Vypsání krajin země ruské« (1590), Václava Plácela z Elbinku českou úpravu kompilace »Historie židovské« (1592), zakládající se hlavně na díle Josefa Flavia a zvláště Jana Kocína z Kocinetu, překlad Löwenklauovy »Kroniky nové o národu tureckém« (1594), na němž účastenství Veleslavínovo bylo vydatné. Jan Kocín z Kocinetu (1543—1610), posléze písař Menšího města pražského, byl mezi spolupracovníky Veleslavínovými osobností vynikající. Studia v Německu a v Itálii (onde i u proslulého pedagoga Jana Sturma štrasburského), učinila z něho předního humanistu zájmů rozsáhlých, u něhož zájem věcný, na rozdíl od humanistických současníků, převažoval nad pouhou zběhlostí, ano i virtuositou formální, ať veršovnickou, tak rétorickou. Humanistické jeho práce, psané latinsky, jsou dílem filologické, dílem právnické. Ve filologii vydal Aristotelovu Rhetoriku s latinským překladem Sturmovým (1570), řečnické spisy Hermogenovy a napsal »Isagoge ad Ciceronis sermones De oratore« (1578, vyd. 1908 R. Schmertosch). I v těchto pracích proniká snaha vytěžit z kultury klasické pro potřeby doby nové; stejně v partii z Plutarcha, kterou přeložil pro Veleslavínovu »Politii«. Z právnických jeho podniků jest nejvýznamnější francouzského slavného právo- a státovědce Jana Bodina »Nova distributio iuris universi« (1581), samostatný to výklad v úpravě dialogické; kromě metodické a didaktické ceny má tento spis význam pro recepci procesu římsko-kanonického u nás. Oba směry Kocínova humanismu se setkávají v programním spise »Prolusio scholastica politicae exercitationis« (1578), hájícím potřebu vědeckého vzdělání pro politiky. České práce Kocínovy vznikly namnoze z podnětu Veleslavínova. Vedle drobnějších mravoučných spisů o ženách a manželství a zmíněné »Kro-

niky turecké« jest to především překlad dvou »Historií církevních«, Eusebiovy a Kassiodorovy (1594), ne z originálu, nýbrž podle humanistického textu latinského. (O Kocínovi v. stati B. V. Spiesse v Č. Č. Mus. 1876 i v Osvětě 1876 a 1877 a Ant. Truhláře v Č. Mus. filol. 1898 a v Ottově Slovn.)

S populární literaturou historickou a zeměpisnou souvisí i náběhy k novinářství, opakující se od začátku XVI. stol.; první psané české noviny jsou z posledních let věku XV. Zprvu se (od r. 1515, hojně zvl. v officině Konáčově) vydávají jednotlivé zprávy obsahu politického, církevního, válečného, ale i o kuriosních zjevech přírodních; od polovice XVI. stol. se seskupují příbuzné zprávy hl. politické v celek a r. 1597 dochází, působením arcibiskupské censury, u horlivého knihtiskaře Daniele Sedlčanského, k vydávání »Novin pořádných«, podávajících přehled novinek pravidelně za dobu měsíční, ale tento chvalitebný pokus se neudrží, a od začátku stol. XVII. vrací se opět způsob letáků, které od českého povstání mají arciť látku přebohatou.

Historická činnost publikační se po léta soustředí kolem velkého organisátora české literatury, Daniele Adama z Veleslavína; v mnohostranné činnosti jeho, podobně jako u Blahoslava, převládá dějepis vedle filologie. Jako ve všem životním úsilí navazoval i zde Veleslavín na starší tradici; mluvíme-li o jeho tiskařském působení ve spojení s Melantrichem, musíme jeho dějepisné snahy vykládati v sousedství s dílem Lupáčovým.

Veleslavínův učitel a předchůdce na universitě, Prokop Lupáč z Hlavačova (1530—1587), stal se později písařem městským v Domažlicích. Sestavil kalendář historický podle mechanického vzoru reformačního historika P. Ebera a to latinsky; ten se vztahoval k událostem českým a obsahoval též hojně dat o poměrech kulturních a literárních, pro pozdější badání cenných; vydán r. 1584 s názvem »Rerum bohemicarum ephemeris«. Mimo latinské básně humanistické sepsal ještě životopis císaře Karla IV. (1584).

Žákem jeho byl slavný knihtiskař pražský, jenž vtiskl ráz posledním dvaceti letům stol. XVI., Daniel Adam z Veleslavína (1546—1599). Rodem byl z Prahy (nar. 1. srpna 1545), kde otec jeho Štěpán Adam byl nájemcem staroměstských mlýnů. Na universitě studoval zvláště klasiky a historii. Nabyv hodnosti mistrské r. 1569, vykládal různé vědy, od r. 1572 byl nástupcem učitele svého Prokopa Lupáče na stoli

dějepis. Oženiv se r. 1576 s Annou Melantrichovou, stal se společníkem svého tchána Jiřího Melantricha z Aventina (1541—1580). Ten, vzdělav se na humanistických universitách i u předních mistrů typografie v cizině a stav se v Praze r. 1552 samostatným tiskařem, dovedl knihtiskařství v Čechách po stránce úpravy, přesnosti, ale i výběru literárního (o jeho biblich v. výše, z jiných děl liter. cenných vyšly u něho Matthioliho Herbář, Husova Postilla, Koldínova Práva městská, Rešeliův Sirach, Rvačovského Masopust a některé první spisy Veleslavínovy) k nebývalé výši. Po smrti Melantrichově se stal Veleslavín majitelem proslulé tiskárny. Ze závodu jeho po dvacet let vycházelo značné množství knih, při nichž Veleslavín měl účast buď jako překladatel, nebo jako upravovatel, nebo posléze jako rádce v jiné příčině. Četné knihy ty jsou namnoze rozsáhlé svazky, také úpravou typografickou pozoruhodné. I jinak Veleslavín byl činný, rád se účastně správy městské a zemské, při čemž na sněmě ujímal se Jednoty bratrské, jejíž činnosti literární velmi si vážil, jako vzdělání a vzdělanosti vůbec. V době tehdejšího úpadku společnosti české vůbec vzbuzuje naši úctu svou poctivostí, snaživostí a snášelivostí náboženskou. Zemřel 18. října 1599.

Po vzoru svého učitele Veleslavín sestavil také »Kalendář historický«, v němž podle jednotlivých dní v roce vybírá významná data z dějin všeobecných a také českých (vyd. I. 1578, II. z. rozmn. r. 1590). Z Lauterbeckova Regentenbuchu s některými přidavky upravil rozsáhlou »Politii historickou« (1584 a znovu 1592), v níž na základě historických dat ukazuje, jak by bylo lze polepšiti správu obecní a městskou ve vlasti, čímž by se snáze čelilo nebezpečí tureckému, Evropě neustále hrozícímu (rozb. Ant. Truhláře v Č. Č. M. 1885). Soudu Veleslavínova o dějepisectví nejlépe se dočítáme z rozsáhlého úvodu ke kronikám Sylviově a Kuthenově, pronikavě zrevidovaným po stránce jazykové. (»Kroniky dvě o založení země české«, vyd. 1585), nejobširnější to samostatné práce Veleslavínovy, kde posuzuje dotavadní kroniky české a při tom obhajuje svůj národ z různých nařčení.

Významnější jsou Veleslavínovy práce filologické, zvláště slovníkářské, ale i ony plynou spíše z potřeb praktických a z lásky k národu i jeho řeči, než ze zdrojů vědeckých. Také zde se opřel o tradici starší, zvoliv si za vzor latinsko-český a česko-latinský slovník zpracovatele Jezusa Siracha, Tomáše Rešelia. Veleslavín, mysle na školy latinské a českou mlá-

dež na nich, vydal nejprve latinský slovník s nemnohými obraty českými, »*Dictionarium latinum*« (1579), pak dva slovníky, uspořádané věcně, latinsko-česko-německý »*Nomenclator tribus linguis*« (1586) a latinsko-česko-německo-řecký »*Nomenclator quadrilinguis*« (1598), kde slova česká stojí na místě prvním. Posléze vyšel abecední slovník »*Silva quadrilinguis*« (1598), mimo to dva výbory frází z Terentia a Plauta k latinskému mluvení a z Cicera ke skládání listů. (O filologických pracích Veleslavínových rozbor J. V. Nováka v Č. Č. M. 1885.) Velmi vydatně upravoval a překládal Veleslavín starší spisy náboženské; osobitosti ani v tom neprokázal.

Proslulost Veleslavínova se nezakládá na jeho spisech původních, nýbrž na celé produkci, která vycházela z okruhu jeho tiskárny i nakladatelství: Veleslavín nebyl tvůrce, nýbrž organisátor. Ale hodnota »veleslavínské« slovesnosti není ani umělecká, ani vědecká, nýbrž toliko jazyková. Pro hojnost, vytríbenost a působivost jazykovou byl celý věk t. zv. veleslavínský označován od dob Balbínových až po F. F. Procházku a Jana Nejedlého jako zlatá doba českého písemnictví a řeč jeho prohlašována za normu pro vývoj další; mnohdy arcíř přiřadován k Veleslavínovi Komenský a řeč Kralické bible. Srovnána s mluvou bratrského textu biblického, vyznačuje se veleslavínská čeština úplným odklonem od řeči lidové a přímo otrockou závislostí na latině, zvláště v syntaxi; ve slovníku velice vydatně přijímá výrazy německé. V tom se Veleslavín, stejně jako Komenský, ukazuje věrným synem věku humanistického; zálibou v rétorice, ve výrazu zdobně rozvitém, umělou stavbou složitých obvětí, jsou to stylisté význačně barokní. Obory, v nichž Veleslavín užil těchto prostředků slohových, jsou obmezené jinak než u Blahoslava, filologie a historie, ale i ty podřízeny jsou hlavně potřebám praktickým; pro písemnictví krásné a pro tvořivost básnickou neměl ani tento střízlivý praktik, rozvážný občan, křesťanský utilitář nejmenšího smyslu. Chyběl mu však i dar myslitelský, povyšující na tak význačné místo v našem duchovním životě J. A. Komenského. Pro své cnosti občanské byl uctíván i v literatuře; zásluhy organisátorovy byly přičítány také spisovateli; vysoká hodnota jazyková jeho prací dávala zapominati na skrovnou cenu obsahovou, kterou své době sloužil, nejsa osobností dosti silnou, aby ji vedl.

I na půdě české pěstovala renesance s mocnými úspěchy vědy přírodní a v kosmogonii i hvězdářství došlo v našich vla-

stech k úžasným výbojům naukového poznání, jak ukazuje sama dvojice slavných odpůrců Keplera a Tycha de Brahe. Ale české písemnictví nemělo z toho valného zisku: co bylo určeno potřebě širšího obecenstva, vydávalo se česky, teorie a věda vlastní, stále užívala latiny.

Tak slavný hvězdář a matematik český, T a d e á š H á j e k z H á j k u, zv. N e m i c u s (1525—1600), jež výpočty astronomické (na př. o kometě z r. 1573) stavějí mezi nejpřednější učence té doby, pro lid vydával M i n u c e (kalendáře astronomické a pranostiky), mimo to přeložil pro Čechy herbář Petra Ondřeje Matthioly (»Herbář, jinak bylinář velmi užitečný«, 1562). V něm také užito názvů rostlin v lidu běžných. Jinak Hájek, jenž po studiích pražských vydal se ještě na další studie do Vídně, Boloně a Milána, až r. 1555 počal čísti na učení pražském, znám je též důležitým pokusem o mapování a triangulaci okolí pražského. Působiv jako lékař při vojsku v Uhřích (1566—1570), povýšen byl za své zásluhy do stavu rytířského a jmenován protomedikem království Českého. Příčiněním jeho také povolání do Čech Tycho de Brahe a Jan Kepler.

Nové zpracování herbáře Matthiolo va podle německé úpravy Jáchyma Cameraria podnikl ještě za živobytí Hájkova přítel Veleslavínův A d a m H u b e r z R y z m p a c h u (1546—1613) a vydal je opět s rytinami r. 1596. I jiné knihy lékařské Huber vydával u Veleslavína. Lékař, na německých universitách vzdělaný a profesor Karlovy university, A d a m Z a l u ž a n s k ý z e Z a l u ž a n, (1555—1613) pokusil se v latinských »M e t h o d i h e r b a r i a e l i b r i t r e s« (1592, s českými názvy 1604) o soustavu rostlin, která omylem prohlašována za průpravu k Linnéovi; L. Čelakovský jmenuje ho »spíše přírodním filosofem svého času, než přírodozpytcem«.

A l c h y m i e, tehdy vysoce vážená a rozšířená, měla mezi Čechy horlivého ctitele v B a v o r o v i R o d o v s k é m z H u s t i ř a n (1526—1592), který ohlížel se po spisech oboru svého i v cizině vydaných anebo sepsaných a pilně je překládal; sborník jeho má název »K n i h a o d o k o n a l é m u m ě n í c h y m i c k é m« (1585); samostatnější jsou »Ř e ě i f i l o s o f i c k é« (1591). Také knihy astronomické spisoval a zůstavil českou knihu kuchařskou (rozbor i vydání některých jeho prací od O. Zachara). K práci své Bavor přinášel značné vzdělání a mnoho dobré vůle, sám však horlivým hledáním »kamen mudrců« pozbyl všeho majetku. —

Ani v XVI. stol. u nás nebyl nedostatek lidí, kteří chtěli shlédnouti Jerusalem a Svatou zemi a zkušenosti své potom popisovali.

Tak Oldřich Prefát z Vlkanova, vzdělaný matematik (1523—1565) a výrobce přístrojů fyzikálních, pobýval na studiích v Itálii a smluvil se tu s některými přáteli o cestě do Palestiny. Vydal se na ni r. 1546, na zpáteční cestě zdržel se zvláště na ostrově Kypru, o němž podal zprávy proto významné, že jsou poslední před obsazením ostrova skrze Turky. Vzdělaný humanista katolického vychování, všímá si bystře zjevů přírodních a zeměpisných a vypravuje živě, někdy až vzrušeně o událostech a dobrodružstvích své bohaté cesty. (Vyd. I. z r. 1563, II. od Fr. F. Procházky z r. 1786; rozbor od J. V. Práška v Č. Č. Mus. 1894.)

Na samém konci stol. XVI. vydal se do Palestiny se svým švakrem, Heřmanem Černínem z Chudenic, rytíř Krištof Harant z Polžic a Bezdružic (1564—1621). V mládí pobýval ve službě arciknížete Ferdinanda Tyrolského, cestoval s ním také po Itálii, později byl ve službách císaře Rudolfa II. a zúčastnil se válek tureckých. Cestopis jeho o cestě, vykonané r. 1598, vydán r. 1608 («Cesta z království Českého do Benátek, odtud po moři do země svaté, země judské a dále až do Egypta»); představuje nám ho jako učence a zároveň i nadšence pro různé druhy umění. Rád vypočítává, kolik spisů cizích k svému cestopisu přečetl, všude dokládá své tvrzení zprávami cizími, k své knize sám kreslí rytiny, aby dokázal svou dovednost v tom oboru, heslo své do knihy položené skládá ze značek hudebních; bylť také vynikajícím hudebníkem, jehož skladby se posud cení. Směr cesty jeho byl tehdy obvyklý. Vypluv z Benátek, navštívil Krétu a Kypr, připlul do Jaffy vydal se do Jerusalema, odtud do Egypta; rovněž horu Sinai shlédl a zažil u ní nebezpečné dobrodružství. Na zpáteční cestě onemocněv, dostal se do Benátek teprve koncem roku. Učený ráz brání místy přímosti a životnosti podání; jazyk není vytríbený. (Cestopis jeho vydal znovu K. J. Erben 1854; pro školy upraven ve výboru K. Hrdinou 1926; bratr Harantův Jan Jiří přel. jej do němčiny; rozbor od J. V. Práška v Č. Č. Mus. 1893.) Povýšen do stavu panského, oddával se zálibám uměleckým, zvláště hudebním. Jako přední účastník českého povstání stál na straně Zimního krále a účast tu odpykal popravou na Staroměstském náměstí.

Václav Vratislav z Mitrovic, jenž pocházel ze starobylé rodiny rytířské (1576—1635), vychováván jsa v jesuitské

koleji jindřichohradecké, záhy měl velikou zálibu v knihách zeměpisných a cestopisných. R. 1591 naplnila se touha jeho, že mohl navštívit cizí krajiny, přidělen jako komorní pachole k poselství, vezoucího do Cahřihradu sultánovi obvyklý poplatek. Zradou vyslanec císařský jat a odvečen do Bělehradu, kde posléze zahynul, družina jeho pak ukována v galejích, potom vězněna přes dvě léta v Černé věži, že se Vratislav teprve r. 1595 vrátil do vlasti. »Příhody« své na cestě a v zajetí vypsál již r. 1599, používaje v částech historických také dokladů cizích. Cestopis jeho mocně na nás působí svou nehledaností a přímostí, spisovatel umí záhy vzbuditi náš zájem, soustrast cítíme s velikým jeho utrpením tím více, znamenáme-li, jaký bystrý a nadaný jinoch podroben byl nesmírnému strádání. (Spis vyd. po prvě Fr. M. Pelcl v Praze r. 1777, r. 1807 Kramerius, posléze s úvodem Václava Ertla 1906.) Po návratu se »Tureček« věnoval hospodářské správě svých statků, zůstal za českého povstání věren Ferdinandovi II., stal se místodržícím a povýšen do stavu panského.

V oboru právním zjednáno konečně zákonodárství českému pevný základ, lidu nikterak příznivý, Opětne vydávána »Práva a zřízení zemská království Českého«; rovněž právo moravské a práva slezská vydána 1515.

Když uzákoněno zemské zřízení, usilovali král i stavové, aby byla unifikována práva městská, stojící namnoze pod vlivem německým a navzájem se značně lišící. Snaze stála v cestě intence omeziti práva městská ve prospěch moci královské. Toho se podjal nejprve písař komorního soudu českého, mistr Brikcí z Licka (1488—1513), vydav »Knihy městských práv« (1536), kde se snažil právo brněnsko-jihlavské povýšiti na právní normu obecnou; proto města nepřipustila kodifikaci díla. To se podařilo teprve universitnímu profesoru a kancléři Starého města pražského, mistru Pavlu Kristianovi z Koldína (1530—1589) v »Právech městských království českého« (1579). Výchoiskem Koldínovým bylo právo staroměstské, ale přihlédl i k českému právu zemskému a právu římskému a dbal vydatně autonomie městské. Dílo, v podání přesné a v jazyku vytríbené, bylo r. 1610 vyhlášeno za kodex práva pro všechna města v Čechách, 1697 pro Moravu a zůstalo v platnosti do r. 1812. Popularity došel i Koldínův výtah »Práv městských království českého v krátkou summu uvedených« (1581). (Dílo Brikcího vydali Josef a Hermenegild Jirečkové 1880, Práva Koldínova Jos. Jireček 1876 a 1880, o obou

i o právech městských českých vůbec výborné stati Jaromíra Čelakovského zvl. v Ottově Slovníku.) —

Z básnictví světského byla pěstována vlastně jenom satira, v jaké si libovali též humanističtí veršovci latinští. Mravokárné tendence, zaostřené skoro vždy nábožensky a mnohdy konfesijně, užívaly za ilustraci látek, přebíraných z písemnictví cizího, hlavně německého, avšak druhdy, přes rozpor, zejíci mezi literaturou učenou a slovesností lidovou, sahaly i k motivům ze života a podání prstonárodního. Sklon k burlesce, v této satíře běžný, hověl vzrnáhajícímu se vkusu baroknímu, zveličujícímu nejen rysy vznešené, ale i směšné.

Zvláštní zásluhu o uvádění nových látek z ciziny do našeho písemnictví tendenčního měl Jan Akron Albín (Vrchbelský), od r. 1548 bakalář a správce školy u sv. Štěpána v Praze, zesnulý v mladém věku již r. 1551. Ten se obrátil — v naší literatuře již po třetí — k Ezopovi a počal překládati z řečtiny nejprve t. zv. nové fabule jeho, vydávané s latinským textem Remiciovým, pak připojil k tomu, podle německého sborníku Steinhöwlova a Brantova, život Ezopův, bajky Romulovy, staré fabule Ezopovy a Avianovy, facetie Poggiovy a Adelfonsovy, posléze bajky Šebest. Branta. Celý ten sborník, kritický výběrem i úpravou a zdařilý jazykově, vyšel v Prostějově r. 1557. (Vědecké vydání Ant. Truhláře v Č. Akad. z r. 1901.)

Novokališnický kněz Vavřinec Leander Rvačovský z Rvačova (1525—1590) dal své alegorické satíře »Masopust« (1580), prozrazující zčetlost humanistickou, ale názor středověký i se závěrečným soudem mezi Masopustem a Postem, ráz silně burleskní a užil názorně hojných pozorování mravů i nemravů ve svém okolí.

Veršovcem známým značné oblíby byl Šimon Lomnický z Budče (1552—1622), rodák z Lomnice jihočeské, chovanec jesuitský v Jindř. Hradci, později učitel v Kard. Řečici, vrchnostenský písař a správce pivovaru v rodišti. Veršovnickou obratností a uhlazenou dvorností získal si přízeň panstva, jemuž sloužil slavnostním svým rýmováním. Od r. 1585 znám byl jako majitel rychty a hospody v Ševětíně; za českého povstání přišel na mizinu a marně hledal přízně u strany právě vládnoucí. Báchorkou, založenou na jeho řeckém příjmení »Ptochaeus« (snad podle rodinného jména Chodeček), jest však tradice o jeho žebráctví v pozdním věku. Od něho pocházelo několik sbírek mravokárných veršů. Nejznámější jest »Instrukcí mladému hospodáři« (1586—1597),

zveršované to Češkovy »Řeči hlubokých mudrců«, jiná jest »Kupidova střela« (1590, 1921 vyd. Ant. Dolenský) proti frejřství a cizoložství a »Tobolka zlatá« (proti hříchu lakomství) (1615), »Vybrané rýmování«, (vyd. r. 1903 ve Svět. knihovně E. Šubert). Ve svých nejlepších kusech, které humanistickou učenost mísí s lidovou vulgárností a mravokárné rozhorlení s makavou drastičností, propléta moralisující úvahy příklady z knih i ze života a obyčejně omezuje své veršovnícké umění počítáním slabik a rýmy, někdy dosti chatrné. O sarkastických verších Mikuláše Dačického z Heslova, jimiž tepal poměry současné, zvláště ve svém rodném městě, byla již učiněna zmínka; také Bartoloměj Paprocký z Hlohov, polskočeský genealog, dobře obeznámený v burleskním veršování svého domova, zahorlil si českým veršem a humanistickou, alegorisující učeností proti mravům a nemravům a to s ostrým, zabroušeným obyčejně misogynicky.

Dramatické básnictví v Čechách v XV. stol. skoro úplně zaniklo. Nepřinesl mu však obnovy ani humanismus, jehož čeští pěstitelé se seznámili s hrami renesančních dramatiků vlašských, ani reformace, kdy i ve scénické formě podnikány zápasy polemické; z takových dramát českých nic se nedochovalo. Obroda přišla až ze škol, kde obluby nabývají hry školské, neboť pedagogové tehdejší pokládají je za dobrou palestru výmluvnosti a ušlechtilého mravu. Čítajíce kusy Plautovy a Terentiovy, za čas je i předvádějí na jevišti, pak podle nich skládají také jiné kusy obsahu většinou náboženského. Dálo se to na školách venkovských, zejména pak od r. 1535 na universitě pražské, kde vznikly dvě latinské hry, biblická »comoedia sacra et nova« »Tobaeus« (1569) od Jana Aquily z Plavče a historické drama »Bretislaus« od Jana Campana Vodňanského. Dramaticky oživená látka převzata z Dubravia a Hájka a naplněna smýšlením vlasteneckým, ale drama nepřipuštno pro stranickou zášť náboženskou na jeviště a uveřejněno až r. 1640 (vyd. s čes. překl. Jos. Král 1915). Autor hry Jan Campanus Vodňanský (1572—1622), téměř 20 let profesor a pak rektor vysokého učení Karlova, neúčastnil se jinak básnění dramatického, slynul však po Carolidesovi jako hlavní humanistický básník své doby, na universitě vykládal řecký jazyk, latinské básnictví a občas i dějiny české. Katastrofa bělohorská a zkáza Karlova učení znamenaly rozvrat Campanův, jak v životopisném románě vylíčil Z. Winter. Veršoval příležitostně k rodinným oslavám i poctě přátel,

doprovázal básnicky události veřejné a shrnoval roční příběhy ve veršované noviny, parafrasoval žalmy a rozehnal se i k dějinám Čech v elegickém distichu »*Cechias seu Bohemia Heneta*« (1616) a ke kronice pražských požárů, »*Praga Phoenix, incendiis suis non tam deformatam quam reformata*« (1617). (O Campanovi nejjobširněji v Truhlářově Rukověti 1918.)

České hry byly hlavně obsahu biblického a překládány z němčiny, kde reformace luterská jim nemálo přála; z překladatelů se uvádějí (mimo Konáče) Mikuláš Vrána Litomyšlský a Daniel Stodolius z Požova. Samostatněji si počínali Slovák ze Štávnic a děkan v Uh. Brodě Pavel Kyrmezer († 1589), autor »*Komedie české o bohatci a lazarovi*« (1566), »*Komedie nové o vdově z 4. kapitoly 4. knih královských*« (1579) a »*Tobiáš*« (1581), klatovský písař Jan Záhrobský z Těšína v »*Traické historii o knězi neb knížeti Heli*« a luterský farář slovenského původu Jiří Tesák Mošovský v »*Ruth*« (1604).

Zvláště jesuité od příchodu svého do Čech užívali školských her jednak k účelům pedagogickým, jednak aby získali přízeň panstva pro své školy. Již r. 1558 hráli v Praze, Olomouci, Plzni, v Krumlově a to se stupňujícím se úspěchem až do českého povstání, kdy nastala nucená přestávka; po návratu do Prahy se však k předbělohorskému rozkvětu her jezuitských nedospělo. Akademie katolická si tu vedla vypočítavě, užívajíc bohaté scenerie a přítomnosti nejvyšších hodnostářů jako prostředku agitačního pro svou věc. Množstvím osob účastněných a nádhernou výpravou, k níž bohatá šlechta ráda ze svého majetku přispívala, lákáno bylo na tyto hry hojně obcenstva. Zvyk o slavnostech výročních a školských, pořádati je, rozšířil se pak z Prahy také do jiných měst, kde byly jezuitské kolleje, a potrval až do XVIII. století. Hráno bylo latinsky, někdy i řecky a to s repertoirem stejně bohatým jako rozmanitým. Střídaly se hry biblické s duchovními alegoriemi, »svaté« tragedie o mučednících a světcích, zvláště také o patronech zemských s dramaty z dějin světských, starověkých i středověkých a s hrami z přítomnosti — tragedie Senecovy byly hlavním vzorem tohoto patetického a rétorického divadla barokního.

Ale i živel prostonárodní vnikal neodbytně do skladeb scénických. Spisovatelé znali lidové výjevy masopustní i posvátné, všímali si, kterak v Itálii a v Německu literatura umělá

těži z tohoto mimického žvlu a odvažovali se přenášeti i groteskní postavičky venkovského světa na jeviště. Hlavní práce tohoto druhu máme od lutherského kněze Tobiáše Mourénina z Litomyšle († 1625), ale jistě z nich mnoho jest statkem, převzatým z německého písemnictví; napsal duchovní hru »Věk člověka« (1604), »Historii kratochvilnou o jednom selském pacholku« (1604) a »Ve vstupného syna« (1604). Z polského prostředí pochází anonymní »Tragedia neb hra žebračů« (1573 a změněně 1608); domácího původu jest fraška »Sedlský masopust« (1588), provozovaná žáky. Rozmarné interludie, vkládané do her vážných, se rozmohly až v době pobělohorské. (O dramate viz Ferd. Menčíka Příspěvky k dějinám českého divadla 1895, J. Máchala Dějiny českého dramata 1917 a Jos. Trágra Počátky českého divadla v VIII. díle Českoslov. vlastivědy 1935.)

c) Období pobělohorského baroka.

(1621—1774.)

České povstání nekatolických stavů evangelických proti katolickému panovníku habsburskému zlomeno bylo porážkou na Bílé hoře, po níž rychle následoval útek Zimního krále a kapitulace odbojných Čechů: vítězný Ferdinand II. jal se nejen krutě, na hrdlech a statcích, trestati zpronevěřilé odbojníky, ale také tuho vládnouti v duchu katolictví příkře protireformačního a sebevědomého monarchismu, stále mohutnějšího. Obnovené zřízení zemské nezrušilo sice státoprávní samostatnost českého státu, ale pronikavě změnilo dotavadní ústavu. Moc stavu městského podlomena, také rytířstvo, konfiskacemi ochuzené a exulantstvím oslabené, pozbylo váhy, nově přibyl stav duchovní, pevný pilíř protireformace. I z panské šlechty české vykrváceli zástupci starých předních rodů na popravišti pro účast v odboji, mnoho šlechticů propadlo konfiskaci statků a ušlo navždy za hranice; prořídle řady byly rychle nahrazeny domácími zbohatlíky i cizinci původu zvláště románského, kteří se jenom pozvolna počesťovali. Tato nová aristokracie pobělohorská, vládnoucí rozsáhlými statky, těžila bezohledně z poddaného lidu selského, který živořil na půdě, zpustošené dlouhými válkami, dovedla však svého skvělého bohatství užívati pro kulturu životní a uměleckou rázu barokního a ducha vlašského; podporovala také duchovenstvo

a hlavně kněžstvo řádové v jeho snahách náboženských, školských, z části i vědeckých, aniž to pro vzdělanost národní mělo hlubší význam. Vlivem románským a přitažlivostí císařské Vídně za posledních Habsburků, ztrácela více a více souvislost s tradicí českou a ochabovala za mohutnějícího absolutismu vladařského v hájení svých i zemských práv proti panovníkovi, což pak za Marie Terezie umožnilo rozmach svrchovanosti císařské pod zorným úhlem neobmezené moci státní a ve prospěch protihistorického centralismu vídeňského. Všecky ostatní stavy byly zničeny nejprve bezohledným vypovídáním nekatolíků ze země, čímž národ zbaven svých členů nejzdatnějších, pak hospodářskými důsledky války třicetileté, zemi do polovice vyliďnivší, později krutou soustavou berní, vynucenou namnoze vojenskými náklady, hlavně na stálé vojny turecké; teprve za doby Karlovy a zvl. tereziánské úlevami v břemenech i poddanství, rozkvětem průmyslu a obchodu, se stav zvolna zlepšoval.

Ale nejhloub na životní ústrojí českého národa za 150letého období pobělohorského působily pronikavé převraty náboženské, když se na nátlak nuncia i horlivých domácích stoupců protireformace císař rozhodl celou zemi bezohledně a důsledně pokatolíčiti a jiného vyznání pod těžkými tresty netrpěti. Nejprve zrušen majestát Rudolfův, pak výsady, dané církvi pod obojí, ode dávna to církvi zemské, nekatolíčtí kazatelé vypověděni, jesuitům odevzdána nejen universita, ale i dozor nad školami i censura tisková. Pak stavové, pokud nechtěli přestoupiti na víru katolickou, přinuceni vyjiti ze země; tu nadchází hromadná, osudná emigrace. S protireformací, prováděnou zvláště v lidu obecném všelikým násilím a s vojenskými exekucemi, spojeno bylo pronásledování a ničení českých knih, které neustávalo ani v XVIII. stol., ba bývalo za císaře Karla VI. ještě krutější, čím horlivěji jednotliví členové Tovaryšstva Ježíšova usilovali vypleniti poslední stopy kacířství. Z ostatních řádů největší význam měli Otcové pobožných škol čili piaristé, jimž jejich zakladatel sv. Josef Kalasanský vložil péči o školství střední i nižší; uvedeni byli r. 1631 kardinálem Dietrichsteinem na Moravu, o deset let později Pernštejny do Čech a mírnější kázní i zřetelem k přírodním vědám dovedli zastíniti i jesuity.

Jesuité — menší měrou i členové jiných řádů, do Čech namnoze nově uváděných — ujali se duchovního vedení a to nejen v oborech nejvlastněji náboženských, ale také ve školství a v písemnictví, v omezené míře i ve vědách. Když evan-

gelická emigrace česká, která dlouho do XVII. stol. čelila svými produkty duchu protireformačnímu ve staré vlasti, zmlkala, stalo se jezuitství hlavním, ba jediným výrazem myšlenkových a slovesných Čech, a nadešla vlastní vítězná doba pobělohorského baroka, utvrzujícího své postavení až do věku tezeziánského. Užívalo při rekatolisaci častokráte velikého duchovního násilí, poutalo krajním autoritářstvím svobodný vývoj myšlenky, znamenalo proti husitské a českobratrské reformaci neméně příliv cizoty než německý protestantismus údobí předchozího. Nebylo však bez kladných hodnot náboženských. Ač se ve filosofii a v dogmatice namnoze vrátilo k rozumářské scholastice, působilo naopak v kázáních i ve zpěvu silně na cit pravé a vroucí zbožnosti; kult svatých a mučedníků, značnou měrou i domácích, uvolňoval síly mravního zanicení a ušlechtilé nápodoby; bohatá liturgie v chrámech, skvěle umělecky vypravených, rozohňovala obraznost k visím slávy nebeské i hrůz pekelných. Tato nová barokní zbožnost, doprovázená často důvěrnou, až dětinskou něhou, zasáhla duši lidovou a prolнула její slovesné projevy. Ve školství, které jezuité ve všech stupních zorganizovali a naplnili tuhou kázní, nastal rozkvět, alespoň po stránce kvantitativní; duchem se školství jezuitské, ulpívající na velice zúženém katolickém humanismu rázu gramatického a řečnického, nemohlo nikterak měřiti s pokroky, v něž pedagogický genius Komenského vystupňoval vychovatelskou a vyučovatelskou tradici Jednoty a jež znamenaly vedle vzdělání v jazyce národním, též poznání reální. Školy jezuitské byly naveskrze latinské, bez skutečného obsahu vědeckého, jaký byl by alespoň poněkud hověl postupu naukového poznání v této době na západě evropském. Čeští členové Tovaryšstva Ježíšova se zabývali jenom studiemi mluvnickými a dějepisnými — nejinak než předbělohorskí spisovatelé a učenci z kruhů bratrských a humanistických, ale naplňovali tyto práce netoliko zájmem vlastivědným, nýbrž i opravdovým nadšením národně obranným a povzbudivým. Vydatné počestování jezuitského řádu, započavší před Bílou horou, pokračovalo, takže z něho v XVII. a XVIII. století vyšla řada vynikajících spisovatelů veršem i prósou, ba předvoj českých vlastenců s Balbínem v čele, kteří čelili úpadku jazyka i národnosti a v dobách temnoty připravovali národní obrození, uskutečněné pak za zcela odlišných podmínek. I nacházíme mezi pobělohorskými katolíky mnoho uvědomělých Čechů, kteří pro náboženství nezapomínali na národnost; exulantům, jejichž spisy byly tajně pře-

nášeny přes hranice, záleželo spíše jen na náboženských tradicích české reformace, jako vůbec jim domov teprve stál za vírou.

Jazykově doznalo češství pobělohorské velké újmy zevní i vnitřní. Když se němčina v Obnoveném zřízení zemském stala vedle češtiny jazykem úředním, počala pronikat do jednání i do listin; cizinci, hrnoucí se do země, neučili se dostatečně jejímu jazyku; vlaština a španělština vedle němčiny byly jazyky stavů vznešených, kdežto latina ovládla úplně školy i písemnictví vyššího slohu. Vnitřně bylo na počátku tohoto období dokonáno vítězství vlivu humanistické latiny na češtinu a to ve slovníku i v syntaxi, čehož vyvrcholením jest jazyk Komenského, spojující tradici bratrskou se způsobem veleslavinským, ale brzy nastal obrat. Působením kazatelů i skladaatelů duchovních písní se spisovná řeč přiblížila lidu; vnikaly do ní sice vulgarismy i četné chyby tvaroslovné, avšak zároveň přibývalo s tím názorné obraznosti a konkrétnosti, což se ukázalo v prostonárodní slovesnosti, šířené tradicí ústní. Proti mluvnickým chybám, různým kazimluvům a vůbec poklesajícímu jazykovému smyslu v třídách vyšších horlili purističtí autoři mluvnic i brusů, projevující však namnoze větší lásku k mateřštině než znalost její, což vyplývalo namnoze z přerušení tradice literární, když díla starší doby, jazykově vzorná, pro svůj náboženský obsah upadala i u mužů vzdělaných a Čechů horlivých v úplné zapomenutí.

Literatura období bělohorského neopouští zprvu cesty, na nichž se vyvíjela v stol. XVI. a dovršuje myšlenkové dílo jak české reformace, tak katolické protireformace ve stálém zápase tábora protestantského, soustředěného v exilu, a vítězného katolictví, vedeného jesuity. Ráz bouřlivé doby i porušený vkus její se projevují v tom, jak polemika se stává prudší, výbojnější, mravokárné horlení naléhavějším, rétorické živly prudčími; zároveň však v největším zjevu myšlenkovém i slovesném, J. A. Komenském, pronikají universalistický směr a encyklopedická záliba, vlastní naukové povaze XVII. věku, a usilují o smír s názory náboženskými — takto se způsobem přímo monumentálním vyvrcholuje úsilí o křesťanský humanismus, dávná to snaha ducha českého za vlivu německého. Zmíněný patos myšlenky i výrazu ve spojení se zanícenou citovostí jsou znaky vkusu i slohu barokního, který v XVII. stol. ovládne veškerou slovesnost naši a to u katolíků i evangelíků a to nejen působením literatur cizích, nýbrž přímo z duchových sklonů i potřeb člověka, v němž se hodnoty rene-

sanční a reformační přetvářely v osobitou kulturu, na naší půdě pohříchu velice zúženou převládajícími zájmy náboženskými. Proti dřívějšímu převládajícímu racionalismu, obsahově i slohově suchopárnému, proniká vedle vášnivé citovosti více a více i prudší obraznost a obrazivost; plyne-li z oné překypující přival slov a výrazová dramatická, projevuje se ona smyslovou názorností epiteta barevného a světelného, odvážným živlem metaforickým a vůbec zdůrazňováním slovního ornamentu na úkor prvků strukturních. I když by bylo omylem vylučovati již Komenského z tohoto barokního okruhu, přece jen hlavním polem pobělohorského slovesného baroka jest náboženské písemnictví katolické, vůči němuž se zvolna v úplné literární bezvýznamnosti ztrácí produkce evangelických exulantů; rovněž hlavně mezi naukovými pracovníky katolickými lze, zvláště v oboru dějepisu a mluvnictví, hledati zástupce barokní vědy. Ale k opravdu uměleckému rozkvětu barokního písemnictví, jakým se mohou chlubit hlavně národové románští, na české půdě nedošlo. Národu odcizeny byly po katastrofě bělohorské vznešené stavy, jež v cizině podporovaly slovesné tvoření barokní a u nás zahrnovaly svou přízně i podporou barokní výtvarníky, architektury, malíře, sochaře a klenotníky i barokní hudebníky; panovnický dvůr, z Prahy přenesený, nesusvisel s českým životem; vysoká šlechta, kterou ovládali namnoze cizí rody, kolísala jazykově i kulturně mezi románstvím italsko-španělským a němečtím, vzdělané paní, jinde tak blahodárně vlivné při vývoji slovesnosti barokní, byly pro českého ducha úplně ztraceny. I zůstala péče o literaturu odkázána na kněžstvo, dílem světské, dílem řádové, které na ni za silného náboženského napětí pohlíželo především jako nástroj akcí duchovních, vnitřní misie v lidu, neb výchovy mládeže; proto se nejvýraznější plody katolického baroka slovesného shledávají u nás v duchovní písni, v legendě a v hagiografii, v kázáních a částečně i ve školském dramati, většinou latinském. Nejvyšší obory literární, v kterých doba barokní na západě vytvořila díla mistrovská, hrdinské eposy, tragedie, duševný román, nebyly u nás vůbec pěstovány, a tak české písemnictví XVII. a XVIII. stol. nemůže postavit nic na roveň barokním chrámům té doby s jejich smělym řešením prostoru, napovídajícím nekonečnost, s jejich skvělou výzdobou obrazovou i sochařskou, s jejich přepychovou nádherou pozemskou, jenž napomáhá obraznosti i citu při rozletu do nadlidských a nadzemských končin božství a věčnosti. Barokní památky české slovesnosti jsou velice omezené ceny estetické, již pro

svou tendenční vázanost, ač básnicky převyšují strohou didaktičností evangelického básnictví doby předchozí. Za to veliký význam má slovesné baroko české pro vývoj lidové poesie, která v něm namnoze tkví kořeny, aby pak látku i formu od tud převzatou přetvářela a obnovovala podle životně duchových potřeb primitivních tříd, jež jsou jejími nositeli, t. j. spoluvůrci a zároveň konsumenty. V této prostonárodní slovesnosti se nejsilněji udržovala tradice za dob těžkého úpadku a stupňující se neplodnosti; zde si sám národ zachránil kus poesie, pro jakou vzdělané vrstvy, odcizené jeho duchu, pozbyly smyslu; zde připravena i půda pro národní obrození v stol. XVIII. a hlavně XIX., kdy vůdcové vyšli z lidu a kdy se ve svém obrodném úsilí posilovali právě lidovou poesí a jejími hodnotami jazykovými i estetickými. Proto přehledný obraz lidového básnictví položen právě na toto místo.

Dlouhé, stopadesátileté období pobělohorského baroka potřebuje dalšího časového učlenění, i když se početností svých děl a významem svých literárních představitelů nemůže měřiti s jinými periodami stejné délky. Dělitko vývojově obsahové se kryje přibližně se zřetelem chronologickým, rozvrhneme-li látku na tři skupiny:

1. Dozvuky ducha reformačního;
2. Vítězství katolického baroka;
3. Básnictví lidové.

1. Dozvuky ducha reformačního.

Stoupenci všech nekatolických církví českých se snažili i po bělohorské porážce, nejprve ve vlasti, pak ve vyhnanství, pokračovati v myšlenkové i literární tradici svých předchůdců a pěstovali horlivě obory, v nichž XVI. stol. vytvořilo u nás své práce nejvýznačnější. I stojí také v reformační literatuře pobělohorské v popředí písemnictví historické.

Nejrozměrnější dílo dějepisné zanechal lutherán Pavel Skála ze Zhoře, rodilý z Prahy (1583—1640), jenž kol r. 1600 studoval ve Vitemberce. R. 1604 usadil se v Žatci a nabytí tu práva měšťanského. Jako posel městský na sněmích míval dobrou povědomost událostí pražských. R. 1618 dostalo se mu úřadu při vládě directorské; po nastoupení Bedřicha Falckého byl úředníkem v kanceláři královské. R. 1619 sepsal návrh smíru mezi císařem Ferdinandem II. a stavy českými. Po bitvě bělohorské vyjel z Čech s králem a sloužil mu ještě skoro dvě léta. Pak usadil se ve Freiberce míšenském, kde dokončil život. Ve

vyhnanství sepsal nejprve »Chronologii církevní«, obecné dějiny lidstva od stvoření světa po svou dobu v šesti periodách časových. Dílo to však bylo přípravou k spisu »Historii církevní«, ve které vypisuje s rozhledem a hlubším pojetím děje světové synchronisticky od časů apoštolských a ustavení církve Kristovy do r. 1623. V dalším pokračování o době současné zabránila mu asi smrt. Spis tento je nejrozsáhlejší dílo historické, jež kdy jazykem českým bylo sepsáno, neboť vyplňuje deset velkých foliantů, některé v rozsahu až 1700 stran. Nejvýznamnější z celé kompilace jsou díly VII.—X., které vykládají slohem jasným a jadrným dobu současnou, vkládaje podle módy tehdejší i jednotlivá akta. Děje tyto pojímá správně, případně charakterisuje hlavní účastníky jejich a vytváří tak sytý obraz žalostného úpadku. (Vydány jsou z toho dějiny české od r. 1602—1623 K. Tieftrunkem v 5 sv. v l. 1865—1870, od něho i rozprava o Skálovi v »Osvětě« 1873.)

O české náboženské dějiny evangelické se pokusil také oficiální vůdce české emigrace v Sasku, svárlivý lutherán Samuel Martinius z Dražova (1593—1639), polemický odpůrce Bratří, v »Historia bohemo-evangelica. Historie církví evangelických českých« (1636—1638), která zůstala netištěna. Z exulantů pracovali v tomto oboru dále Jakub Jacobaeus Kutnohorský († 1630), jeho překladatel Matěj Krocínovský (1583—1648), působící v Sasku a činně se zúčastnivší saského vpádu, a zvláště šťastně někdejší kazatel kaple Betlémské a spolupracovník Komenského v Lešně, Adam Hartmann, spoluautor vynikajícího martyrologia bratrského, »Historia persecutionum ecclesiae bohemicae« (1647), jež sám r. 1655 přeložil do češtiny »Historia o těžkých protivenstvích církve české«; byla to populární kniha bratrských exulantů, opět vydávaná. Po latinsky zpracoval s propagační tendencí pro mír vestfálský a v prudkém obžalobném tónu dějiny českého povstání i útrap evangeliků Ondřej Habervešl z Habernfeldu v »Bellum bohemicum ab anno 1617« (1645, čes. překlad Em. Tonnera 1867). Nade všechny ty práce však vyniká znamenité dílo o českém státě, jenž právě tehdy nachýlil se ke zkáze, novotrukvisy M. Pavla Stránského ze Stránky u Záp (1583—1657); rektor školy, potom písař a měšťan litoměřický se r. 1627 vystěhoval z Čech a posléze byl profesorem a dozorcem gymnasia v Toruni. Účelem jeho díla »Respubli-

ca Bohemiae« (1634), napsaného pro sbírku spisů o evropských státech leydských knihtiskařů bratří Elzevirů, bylo pro cizinu vyličiti polohu země české, jednotlivé kraje, povahu a obyčeje obyvatelstva, podati stručné dějiny, seznam králův, královen a biskupů, pak celé vnitřní zařízení státu českého. Provedl to způsobem vynikajícím, který svědčí stejně o historických znalostech, jako o vroucí lásce k národu, k české reformaci, k samostatnému stavovskému státu českému; vědomí slovanské a právní cit docelují obraz učeného a ušlechtilého emigranta, který věcně i názorově působil na četné vlastivědné autory české, na př. již na Balbína. (Něm. překlad od Ign. Cornovy s poznámkami v l. 1792—1803, čes. od E. Tonne-
ra 1893.)

Z paměti emigrantských vynikají rozsahem i pestrostí »Paměti« Jana Jiřího Haranta z Polžic (1580—1648), bratra Křištofova. (vyd. Ferd. Menčík 1897); poutavý obraz válečných běhů a duševního života emigrantského podává »Kronika Mladoboleslavská« od Jiřího Kezelia Bydžovského (1576—1654), již vydal Zd. Kamper 1935. Také korespondence a akta moravských šlechticů z let 1620—1636 (vydal Fr. Hrubý 1934) jsou názornou pomůckou k poznání poměrů za války třicetileté.

Mezi evangelickými mravokárci druží se v rázovitou skupinu několik autorů, poskytnuvších Komenskému pro hlavní dílo jeho mladosti motivické pomůcky. Obraz společenského a mravního stavu úpadkové doby se snaží vměstnati do jednotného alegorického rámce, zrcadla neb specula, mikrokosmu nebo divadla a to již také s živly barokní, dekorativností a universalismem. Zpravidla skladatelé nedovedou setrvatí při plánu předsevzatém a kárající kazatel v nich přehlušuje zobrazovatele skutečnosti; polemika vniká do díla, jež zhusta se mění v mechanický výpočet rázu pedantického. Jsou to hlavně autoři tři. Lutherský spolupracovník Budovcův, Domažličan Nathanael Vodňanský z Uračova (1563—1621) opřel se v »Theatrum mundi minoris. Široký plac neb zrcadlo světa« (1605) o předlohu latinsko-francouzskou a pojal lidské žití jako pět aktů dramatu. Jeho jmenovec, novokališník Václav Porcius Vodňanský v »Duchovním městě, jménem Rozkoš duše« (1610) vkreslil sariticky kárné a nábožensky rozhorlené pojetí všeho druhu života i bible do pomyslného plánu městského, což ukazuje ke Komenského »Labyrintu«. Český bratr Matouš Konečný (1572—1622), biskup Jednoty, rozvinul

obratně motivy *Genese* v »*Theatrum divinum*, to jest Divadlo boží« (1616). K nim možno přiřaditi skvělého kalvínského kazatele, nejprve v Kutné Hoře, pak u sv. Jiljí v Praze, Havla Žalanského (1567—1622), velmi plodného a učeného spisovatele homiletického, polemického i rozjímavého s hlubokým smyslem pro tradici národní i reformační, s citem pro správnost jazykovou i kázeň kazatelskou, kterou nadšeně jako »Josua stavovského povstání českého« postavil do služeb vzbouřených stavů českých. Z jeho děl nejvýznamnější jsou »*Spisové o mučedlnících českých*« (1619), soubor to účinných kázání.

Již ve svých začátcích převyšuje daleko tyto vrstevnické zjevy, s nimiž se stýkal jednak ve snahách nábožensko-obranných, jednak v přísném a jednotícím pohledu na lidskou společnost, neupokojující ušlechtilé srdce zaníceného křesťana, Jan Amos Komenský (1592—1670), nejpřednější Čech po Husovi, zakladatel novověkého školství, na stolci biskupském nástupce, v křesťanském humanismu dovršitel Blahoslavův. Tím, že záhy nucen byl opustiti vlast, do níž se již nevrátil, opravné a požehnané myšlenky jeho plnou měrou zužitkovala napřed cizina, odkud si nazpět proklestily cestu do vlasti. Rodem byl — ač se sám někdy označoval jako rodák nivnický — z Uherského Brodu (rodiče byli ze vsi Komny). Tu se nar. 28. března 1592; otec jeho Martin byl zámožným měšťanem, záhy však zemřel, jakož i choť jeho, a tak osiřelý syn jejich pozdě se dostal do škol. V bratrské škole ve Strážnici byl v l. 1604—1605, teprve r. 1608 dostal se na latinskou školu do Přerova. R. 1611 poslán byl na vyšší studie do Herborna v Nasavsku; studoval tu hlavně filosofii u vševědce Alsteda a theologii u vykladatele bible J. Fischera. Již v těchto letech rozhodl se pro svůj národ připravití dvě díla stěžejná: rozsáhlý slovník českolatinský a latinskočeský jako vstup do věd latinou pěstovaných (*The-saurus linguae bohemicae*) a přírodnickou encyklopedii »*Divadlo veškerenstva věcí*« (*Theatrum universitatis rerum*). Vyšší snahy v duchu Blahoslavově, aby literatuře domácí zjednány byly všechny vymoženosti vědy, patrný jsou již z těchto úmyslů. Z Herborna Komenský vypravil se ještě na universitu do Heidelberka, mimo to vykonal dlouhou cestu pěšky, na níž dostal se až do Amsterodamu. Vrátiv se do vlasti r. 1614, vyučoval na škole v Přerově a strojíval tu snadnější způsob vykládati latinskou mluvnicí (»*Grammaticae facilioris praecepta*«, 1616).

Byv ordinován na kněze r. 1616, dostal se (r. 1618) za duchovního správce a ředitele školy do Fulneku. Tu mimo práce s duchovní správou a výchovou dítek spojené pokračoval v začatém »Divadle veškerenstva« a pro svou církev sestavoval historický obsah Písem sv. (pozdější »Manuál ník«); anonymně vyšel polemický spis protikatolický »Retuňk proti Antikristovi a svodům jeho« (1617).

Přízně nabyt tu veliké svou dobrotou a pečlivostí o mládež, takže dlouho naň vzpomínáno. Brzo po bitvě bělohorské prchal odtud a skrýval se po různých místech na Moravě, sbíraje látku pro lepší »Mapu země moravské« (vyd. r. 1627) a pro Starožitnosti moravské (nyní ztracené). Tehdy sestavil také potěšné spisky: »Přemýšlování o dokonalosti křesťanské« (1621) a »Nedobytedlný hrad jméno Hospodinovo« (1622). R. 1623 se uchýlil do bezpečnějšího útulku v Brandýse n. Orl., kde Karel z Žerotína ochraňoval řadu kněží bratrských. Rodina jeho ve Fulneku zůstavená (choť a dva synáčkové) zatím zašla morem. V útulku svém Komenský zabral se v rozjímání o významu přátelství a života rodinného, z čehož vznikl spisek »O sírobě« (vyd. až 1634); úzkosti z neblahého stavu církve a vlasti, ježto mu ani v noci nedávaly spáti, přiměly jej k početí spisku »Truchlivý« (ve 4 d., první dva 1622, 1624; 3. až 1651, kdežto 4. jest »Smutný hlas« 1660), dramatickému to rozjímání o smutných osudech vlasti, církve i osoby vlastní; sociálně zaostřeny a chiliasticky zbarveny jsou »Listové do nebe« (1619). Úvahy o marnosti věcí pozemských, v nichž není založeno pravé štěstí člověka, nýbrž ve spořádaném nitru jeho, vedly jej ke spisu potom nejrozšířenějšímu, »Labyrintu světa a ráji srdce«, jež, dokončen byv 1623, věnován byl ochránci p. Karlovi z Žerotína; vyšel však až v Lešně 1631. Osnova spisu toho, příklánějíciho se motivisticky k pracím N. Vodňanského a M. Konečného, vzata je sice z děl německého theologa, spisovatele Jana Val. Andreae (»Peregrini in patria errores« a »Civis christianus«), ale vyličení světa zakládá se na vlastních zkušenostech Komenského, na příhodách a vypravování jiných lidí. Spisovatel představuje se tu jako mladý poutník, jež vydává se na cestu světem, při čemž se mu za průvodce namanou dva: Všudybud Vševěd (vlastní touha po seznání všech věcí) a Mámení (zvyk na věci nazíratí pohodlně podle výkladu jiných lidí a nikoli vlastními smysly). Svět zobrazuje se jako rozsáhlé město, v němž mimo ústřední náměstí je šestero hlavních ulic podle předních stavů lidských

(rolnického, řemeslnického a učeného, duchovního, panského a vojenského). V pozadí města vypíná se hrad Štěstěny, uprostřed náměstí zámek královny světa Moudrosti. Všecky stavy na světě poutník prohlíží, také do hradu Štěstěny se dostává a v hradě královnině na správu světa se dívá, ale všude vidí jen marné pachtění po věcech nepatrných a nicotných, tak že nenachází nikde uspokojení a chce tedy utéci ze světa. Teprve tu vybidnut jest od Krista, aby se vrátil sám k sobě, a když v nitru svém najde pravý pokoj, přijat za přítele božího a tak dosahuje pravého štěstí. Živá líčení a dramatické výjevy na mnohých místech, podané mluvou v té době životnou, dodávají skladbě rázu opravdu básnického, jakkoliv je psána prosou a má tendenci potěšnou. Vydání je již přes dvacet.

Mimo jiné vzdělavatelné spisky menší Komenský asi tehdy přebásnil lahodným jazykem také *ž a l m y v h y m n y*, prokazuje se jednak dovršitelem duchovní písně českobratrské, jednak obroditelem vrátkého básnictví své doby formální kázní humanisticko-klasicistickou; znovu upravil Katonova disticha a to rozličnými rozměry antickými, v nichž byl mistrem; mimo to složil spis *o r o d ě p á n ů v z Ž e r o t í n a* (nyní ztracený). R. 1625 k Labyrintu jako dodatek připojil, ale až 1633 vydal »Hlubinu bezpečnosti« (nazvanou původně jen »Centrum securitatis«), kde dokazuje, že člověk na světě jen potud může býti spokojen a šťasten, pokud se přidržuje jako přirozeného centra Boha všemocného, bez něho však že potácí se bez rady a pomoci.

Když ani Žerotínovi již nebylo možno chovati na statcích bratrské kněží, Komenský, jenž se r. 1624 podruhé oženil, uchýlil se odtud blíže k hranicím zemským, v Podkrkonoší na statky Jiřího Sádovského ze Sloupna, i bydlil v Bílé Třemešné (u Dvora Králové). Když r. 1627 vyšel mandát proti nekato-likům, aby se vystěhovali ze země, nechťejí-li přijmouti víry katolické, Komenský s mnohými jinými Bratřími uchýlil se do Lešna v Polsku, kde souvěrci došli útulku po prvé již r. 1548 při prvním vyhnání ze země. Tu jal se vyučovati na gymnasiu nově (r. 1624) zřízeném.

Ve vlasti ještě počal skládati nejvýznamnější svou knihu k učení mládeže a pro novou úpravu školství, totiž »*D i d a k t i k u*«, původně sestavehou jazykem českým. V ní se dožaduje školního vyučování na základě jazyka mateřského pro všechny lidi vůbec, učí správnému postupu při vyučování, rozděluje také všecko vzdělání ve čtvero stupňů, školu mateřskou, národní, latinskou, akademii. Pro každý stupeň navrhuje vhodný

postup a připravití chce i přiměřené knihy školní. V Lešně r. 1632 spis dokončil a připojil k němu návrh »O obnovení škol v Čechách«; dílo zůstalo v rukopise a otištěno teprve 1849, kdežto latinské, rozsáhlejší vzdělání, »Didactica Magna« (1657), stalo se v originále i v překladech do všech předních jazyků evropských statkem obecné vzdělanosti. Za doby saského vpádu do Čech vyjádřil emigrantské naděje na návrat nejprve spiskem »Polnice milostivého léta pro český národ« (1632, zachov. jen hol. překl.) a pracoval se snahou o sjednocení českých nekatolíků návrh na novou úpravu církevních poměrů ve vlasti, (»Haggaeus redivivus«, naps. česky 1632), když vyhnancům kynula naděje návratu.

Za doby lešenské začal připravovati pro školy latinské knihu k učení latiny, spojující s tím i poznání věcné, jež záhy dosáhla ohromného rozšíření. Byla to světoznámá »Janua linguarum reserata« (text latinský z r. 1631, český překlad »Dvěře jazykův odevřeně« z r. 1633). Ta vydávána jsouc brzo v nejrůznějších jazycích, proslavila jméno Komenského po všem světě vzdělaném a získala mu všude hojně přátel. Na usnadnění metody připojil k ní brzo ještě »Předbrání« (Vestibulum). Základní myšlenkou bylo, že asi z 8000 nejznámějších slov latinských v původním významu sestavil ve 100 odstavcích 1000 vět, které podávaly stručný přehled veškerého světa podle vzniku a rozvoje jeho. Pro výchovu mládeže nejtulejší napsal v těch letech nevelikou, ale obsažnou knížku, »Informatorium školy mateřské« (asi r. 1633, překl. do němč. dílem Komenského samého, brzy vyšel i lat. překl., kdežto český originál vydán až 1858). Podáváje učitelům návod k užívání Brány, vybral k oživení učení toho ze svého slovníka řadu přísloví a srovnal je podle obsahu Brány; dal jim název »Moudrost starých Čechův, za zrcadlo vystavená potomkům«; v dílku tom, které čekalo na uveřejnění až do nové doby, pokračoval v staré tradici Červenkové, Blahoslavové i Srncové a překládáje vydatně i přísloví cizí, rozmnožil látku na 2000 čísel.

Se snahou, vědu přírodní podepřítí věrou, souvisí též »Jádro fysiky, podle světla Božího upravené« z r. 1631, vyd. 1633, jak ji v Lešně vykládal žákům, a podobného rázu »Astronomie«, již aspoň k vydání chystal; nově nalezeny i latinské spisky Komenského o geometrii a kosmografii i učebnice světových dějin; po česku psány v této době učebnice »O vycházení a zapadání přednějších

hvězd« a prosodická rozprava »O poesii české«; práce tyto nejsou posud namnoze ani vydány, ani podrobně rozebrány. Směřují k pansofické encyklopedii, jež více a více ovládala všecko myšlení Komenského.

Povzbuzen netušeným zdarem, který měla Brána pro učení jazykům, Komenský připadl brzy na myšlenku, že by bylo lze také sestaviti knihy, které by podávaly stručné návody do všech věd a prohloubiti tak dávný, již v mladosti pojatý plán na »Amphitheatrum universitatis rerum«. Soustava i výměr všech věcí jasně vyložených měly sjednotiti lidstvo nejen ve stejném vědění, ale i ve stejné víře a tak vésti k pospolitosti a jednotě, pojaté čistě chiliasticky. Komenský stále slučuje vědění a víru; soudí, že ideje, obsažené od věčnosti v Bohu, se projevují souběžně v lidské duši a v lidských dílech; metodu synkretickou, usuzující z podobnosti a analogie, staví na roveň metodě analytické. Takto se Komenského učení středověce anthropocentrické a transscendentální, směřující k Bohu a hledající ho v symbolech, sice na pohled podobá Leibnitzově Scientia generalis, snahám Herderovým a úsilí encyklopedistů francouzských, ale jádrem jest výrazem myšlení předdescartesovského, rozvitím názoru křesťanského, posledním odkazem středověku a nikoliv branou do vědy moderní; podobně Komenského snahy pacifické, jeho pokusy o světovou řeč se jenom zdánlivě shodují s Leibnitzem. První náčrty pansofické jsou obsaženy ve spisech Komenského z let 30., zvl. v »Porta sapientiae reserata« a »Prima philosophia«, »Brána věcí«. (Janua rerum) z r. 1634, měla mládeži podávati první návod ku poznání všech věcí na světě. Ohlásiv příteli svému do Anglie, že dílo takové vydá, vzbudil neobyčejné napětí a očekávání všech učenců tehdejších. V těch letech, jsa již také seniorem a sekretářem Jednoty, sepsal též některé spisy, čelící k obraně církve jeho, zvláště proti lutherskému kazateli M. Samueli Martiniovi z Dražova; také vedl nějaký čas správu gymnasia lešenského.

R. 1641 došlo Komenského pozvání od přítele S. Hartliba z Londýna, aby v Anglii v některé bohaté koleji založil sbor učených mužů, kteří by rokovali o pokroku věd a pečovali podle vědomostí svých o další jejich rozvoj. I vydal se na cestu a zvěděl v Londýně, že za tím účelem povolán jest od samého parlamentu anglického. Jednal tedy o věci s učiteli, ve spise »Cesta světla« (Via lucis, 1642), v Londýně sestaveném, podal též návrh na rozšíření obecného vzdělání ve všem lidstvu obecnými školami, knihami obecně platnými, sepsanými

přispěním učenců ze všech národů, kteří by byli združeni v jediný mocný sbor s předsednictvem v Londýně, a pečovali o šíření osvěty jediným jazykem učeným, který by požadavkům všech věd úplně hověl. Tak by se nejspíše proklestila cesta obecnému míru světovému, o nějž Komenský tolikrát horlil. Již se pomýšlelo na zřízení koleje k účelům vytčeným, když občanská válka v Irsku vzniklá zmařila provedení velikolepého záměru; také o tom aby se Komenský stal presidentem proslulé Harvardské koleje v Americe a přispěl i k vyššímu vzdělání Indiánů, jednáno. Ale když politickými okolnostmi zmařeny krásné plány, z nichž zůstal jen programový spisek »*Pansophiae prodromus*« (1639), Komenský opustil Londýn a přijal nabídku bohatého kupce holandského, Ludvíka z Geeru, vojenského dodavatele Švédův, aby pro školy švédské upravil knihy k učení latiny. Ve Stokholmě měl čtyřdenní poradu s kancléřem Oxenstiernou; ujav se toho podniku, z něhož se nadál i politického úspěchu českým exulantům, usadil se v pruském Elbinku, kde s několika pomocníky dal se do práce. Upravil nově Bránu a ostatní spisy k učení latiny, k nimž přidal obšírný spis úvodní, »*Methodum jazykum nejnovější*« (*Linguarum methodus novissima*, vyd. v Lešně 1649), dílo velmi obsažné a propracované, v němž také analyticky upravil hlavní své zásady vyučovací. V Elbinku též vydal tiskem hotový již »*Plán vševedy*« (*Pansophiae diatyposis*, 1643) a pojal nejvelikolepější myšlenku, jak napravití porušené věci lidské povznesením vzdělanosti. Nazval to dílo (»*Porada obecná o napravení věcí lidských*«) »*De rerum humanarum emendatione consultiō catholica*«. Ze sedmi dílů zamýšlených však tiskem vyšly pouze dva úvodní, »*Panegersia*« a »*Panaugia*«, 1662; kdežto další, »*Pansofia*«, »*Panpaedia*«, »*Panglottia*«, »*Panorthosia*«, »*De emendando statu publico*« a »*Pannuthesia*«, uvázly v rukopise, objeveném až r. 1935 v Halle. K tomuto okruhu náleží i drobný spisek praktické moudrosti »*Faber fortuna e*« (1657, ale původem o 20 let starší).

Z Elbinku Komenský vrátil se do Lešna r. 1648, zvolen byv biskupem své církve; tu jal se také tiskem vydávati díla v Elbinku sestavená. Mnoho úkolů mu dávalo postavení biskupa Jednoty; již dříve přeložil z L. Bayla »*Praxis pietatis*, t. j. *Cvičení se v pobožnosti pravé*« (1630 a 1631) a v »*Manuálu aneb Jádro celé bibli svaté*« (dokonč. 1623, ale vyd. až 1659) podal samostatný druh bratrské postily; nyní se postaral o nové vydání bratrského kancio-

nálu úpravou písní starších přehledů i samostatnými, klasicisujícími skladbami v »Kancionálu t. j. Knize žalmů a písní duchovních« (1659); později, ve stopách Blahoslavových, dokončil teorii řečnickou, již dlouho pro kazatele připravenou »Umění kazatelské« (1651). Naděje v pomoc Švédů při jednání o mír ukázaly se však klamnými, jakkoli obrátil se s prosbou ke královně Kristině, ke kancléři a jiným mocným osobám. Exulantů českých neujal se nikdo, a bylo jim určeno zahynouti ve vyhnanství. Znamenaje tím konec své církve, Komenský napsal po ratifikaci míru v Norimberce »Kšaft umírající matky Jednoty bratrské«, dojemný zvláště slovy k národu českému (1650).

Téhož roku 1650 dostalo se mu nového čestného vyzvání od mladšího knížete sedmihradského, Zikmunda Rákócziho, aby v uherském jeho sídle, Šaryšském Potoku, zařídil školu podle svých návrhů vševedných. Církev jeho té žádosti vyhověla ráda, neboť knížecí rodina poskytovala ochrany též vyhnancům českým. Komenský tedy, opatřiv rodinu v Lešně, vydal se tam a dodal hned svým návrhům na zřízení vševedné školy konkrétního rázu spisem »Schola pansophica«, knihy k učení latiny, Předbraní, Bránu a Síň (Atrium), přepracoval opět podle nových návrhů, posléze na povzbuzení žactva k větší čilosti, obsah Brány opravil v osmero divadel školních »Schola ludus« (1657), znamená, jak Uhři na vnějším lesku a nádherném vystupování mnoho si zakládají; již dříve vznikly jeho školské hry »Diogenes cynicus redivivus« a »Abrahamus patriarcha«. Také jiná důležitá kniha, rovněž na základě Brány, vznikla z podnětů pobytu v Uhřích. Znamenaje bystře, jak málo v severovýchodních Uhřích vyvinuta jsou řemesla, tak že pro poznání mnohých věcí žákům jeho ani věcného názoru se nedostává, chtěl nahradit jej aspoň obrázky a opatřil stručný výtah Brány průměrnými ilustracemi, tak že z toho vznikla první obrázková kniha pro mládež, potom nesčíslněkrát vydávaná, »Orbis pictus« (Svět vyobrazený, I. vyd. v Norimberce 1658). Pro knížete Jiřího II. Rákócziho sestavil praktický návrh, jak by moudrou správou mohl povznést štěstí svého národa, »Gentis felicitas« (1659) — obraz to dokonalého panovníka, ale zároveň válečný manifest rákócziovského boje protihabsburského.

Po čtyřleté skoro práci v Uhřích, kde však otevřeny pro nepřázeň šlechty a žárlivost dvořanův i pomocníkův ze školy vševedné sedmitřídní pouze tři nižší třídy jazykové, Komenský

vrátil se do Lešna. Tu pak po vypuknutí kruté války polsko-švédské stihla ho nejhorší pohroma. Švédové Lešna ušetřili, prý z úcty ke Komenskému, vložili do města posádku, ale okolní zemané polští sebrali obecný lid, Švédy přinutili k odchodu a město vypálili, při čemž neúnavný učitel pozbyl nejen majetku, ale z valné části též rukopisův, o nichž tolik let pracoval. Tu shořel také »Poklad jazyka českého«, jehož spisovatel sám nejvíce želel, jakož i mnoho sebraného materiálu k pracím vševědným. Něco sice mu vráceno, pokud bylo před útekem z města naházeno do podzemní skrýše v pracovně, ale přece ohromná ta ztráta duševní práce velmi těžce stihla stárnoucího učenice. I uposlechl vybídky p. Vavřince z Geeru, syna páně Ludvíkova, a přijal pohostinství v jeho domě, uchýliv se konečně s rodinou r. 1656 do Amsterodamu.

Ve světovém tom městě uvítán byl s velikou úctou, a hned činěny mu od tiskáren nabídky k vydávání spisů jeho. Nejprve sebral a vydal díla pro vzdělání mládeže a školy psaná (»*O p e r a d i d a c t i c a o m n i a*«, 1657); soubor jejich hned vzbudil úžas celého světa učeného, jako by se Komenskému samému bylo zdařilo všechna tajemství školská odhaliti.

J. A. Komenský byl tehdy již uznanou autoritou světovou; v politických bojích knížat protestantských s dynastií habsburskou slýchán jeho naléhavý hlas neohroženého agitátora; pozornost budilo jeho úsilí o dosažení věčného míru sjednocením církví evangelických a osvojením zásad pansofických; spisek »*A n g e l u s p a c i s*« (1667) shrnuje v úchvatné formě toto úsilí, nesené namnoze náladou chiliastickou, doprovázené blouznivou vírou v ekstatická proroctví souvěrců, ale temenící v neposlední řadě i z úzkostí vyhnance z vlasti a předáka hynoucí církve bratrské. Pro ni jako poslední část svého »*Truchlivého*« sepsal tehdy »*S m u t n ý h l a s z a p l a š e n é h o h n ě v e m b o ž í m p a s t ý ř e k r o z p l a š e n é m u , h y n o u c í m u s t á d u*« (1660), kde se loučí s ostatky své odumírající církve. Jednoty hájil proti kalvinistovi Samueli de Maresiu dvěma částmi »*A d m o n i t i o f r a t e r n a a d M a r e s i u m*«, (1669), z nichž druhá jest důležitým pramenem životopisu Komenského. Exaltované naděje chiliastické na základě věštb Kotterových, Drabíkových a Poniatowské shrnul posléze ve spisích »*L u x i n t e n e b r i s*« (1657) a »*L u x e t e n e b r i s*« (1665). Ale ani o vševědných pracích neustával přemýšleti a vydal zvláště »*T r i e r t i u m c a t h o l i c u m*« (1681), kde usiloval o souhlas a soulad mezi myšlením, mluvením a jednáním. Rozloučením se světem bylo »*U n u m n e c e s s a r i*

u m« (Jediné potřebné, 1668); tu podává přehled uplynulého svého života, doporučí lidem pracovati o polepšení lidstva, nechávati stranou vše podružné a nacházeti blaženost v Bohu, za jehož voláním spisovatelospíchá. Zemřel Komenský v Amsterdamě jako poslední biskup své církve dne 15. listopadu 1670, a pochován ve valonském chrámě v Naardeně, kdež i hrob jeho byl nalezen a oslaven.

Politické a náboženské dějiny české zaznamenávají jméno Komenského na předním místě emigrace, jejíž věc přenesl na forum světové a s citovým zanícením i mravní opravdovostí hájil do posledního dechu. Theolog Komenský, jehož činnost byla dílem praktická, dílem obranná, nepřinesl do bohosloví své církve nových myšlenek a jako přísně věřící křesťan, přesvědčený o božském původu Písma, bránil se jakémukoliv kritickému badání, jež o bibli i o tradici osnovala již jeho doba z podnětů vědy humanistické. Jeho vroucí křesťanství není bez prvků mystických, jimž podléhal zvláště ve svých snech chiliastických a ve své důvěře různým prorokům, ale jakýsi biblický racionalismus bránil i jemu, jako vůbec Jednotě bratrské, v pravém vzletu náboženském. Filosof Komenský, jehož pansofie jest z nejmohutnějších encyklopedických pokusů, příznačných době barokní, proměnil svým systematickým duchem a zvláštní svou učebnou schopností v soustavu rozsáhlé vědění a poznání pramenů různých, ale stále s odůvodněním transcendentním a s cíli křesťanskými, nikdy nezapomínaje na praktické a etické užití výtěžků svého mohutného, avšak nekritického intelektualismu. Nové nauky renesanční a barokní, pokud odhalovaly empiricky přírodu a vesmír, zamítal; proti životnímu odkazu antiky i proti způsobu renesanční její recepce, se stavěl krajně nepřátelsky a v tom ve všem byl spíše duchem středověkým než novodobým, ač asketická přísnost jeho supranaturalismu nedocházela doplňku v supraracionalismu. Octl se v četných srážkách a v čtenějších rozporech se skutečnými myšlenkovými vůdci své doby, a proto bylo brzy zapomenuto, ano, zcela neuznáno, kolik z jeho popudů rozvily pozdější směry a proudy, od Leibnitze až k osvícencům XVIII. věku a k Herderovi. Jenom v pedagogice, kde však také stavěl na základech cizích i na tradicích českobratrských, uznáván jeho průkopnický čin, a o svou snahu o povznesení lidstva vzděláním prohlášen za skutečného dobrodince lidstva. Mimo velkolepou a účelnou vyučovatelskou a školskou systematiku, mimo nebývalou znalost duše dětské, mimo stálé úsilí, spojit školské vzdělání do služeb pansofických, přinesl reformu vyučování jazykového, ale i no-

vý důraz na názornost v didaktice, smysl pro vědy přírodní, pozorování společenského života již u školní mládeže; vypracoval i prakticky uskutečňoval požadavek vychování v jazyce národním, zároveň však řešení sociální úlohy, opatření vzdělání všem. Jeho pedagogické spisy se rozšířily latinsky i v překladech u všech vzdělaných národů a zasáhly svými zásadami do vývoje jejich školství; i jesuité, kteří v lecčems polemisovali s Komenským, přijali mnoho z jeho vychovatelských a zvláště vyučovatelských názorů a pokynů. I jest Komenský, ještě větší měrou než Hus, osobností světového významu, v čemž se s ním nemůže měřiti žádný z Českých bratří, mimo to však má v literatuře svého národa postavení nad jiné významné.

Spisovatel Komenský, vysoko vynikající nad své vrstevníky i předchůdce v českém písemnictví, určován jest šíří vědeckého rozhledu i životního poznání a tragickou intenzitou osobních prožitků. Jeho encyklopedický duch, tíhnoucí k pansofické jednotě, objímá a v ucelenou soustavu urovnává celý vesmír a zároveň přehlíží a třídí veškerou lidskou společnost, aby celek podřídil nejvyšší skutečnosti, Bohu a tak nazíral pod zorným úhlem věčnosti. Odtud plyne jeho mohutné patos myšlenkové rázu význačně barokního, zvláště tam, kde se touhou poznávací dává unášeti do světelné klenby nekonečnosti. Jeho cit prošel velkými zkouškami osobních, rodinných, církevních a národních ztrát a zklamání uprostřed dob válečných, ve vyhnanství a v daleké cizině na březích moří, českému člověku dotud neznámých a ve styku s předáky vznešené společnosti cizích národů; ze stálých otřesů a beznadějných zhroucení se zotavoval v přísné kázni víry a naděje křesťanské, často exaltované chiliasticky a visionářsky. Dodalo mu to vášnivé a překypující důraznosti, zhusta dramaticky vzrušené a naplnilo jeho duši kontrastem k velebnosti božské pocitem lidského ponížení, smrtelné nicotnosti. I v této citovosti shledáváme duševní příslušenství k epoše a povaze barokní. Učenecký a bohoslovný ráz prózy Komenského bránil mu namnoze v dokonalém slovesném rozvití a uměleckém propracování těchto rysů. Nauková snaha horlivého systematika, vyčerpání vše, sváděla k pedantické únavnosti a k suchopárným výčtům; českobratrský biblismus, léty mohutnější, stavěl ho, hlavně v pozdějších spisech, před nebezpečí nahrazovati osobitý výraz vnitřního života mechanickými citáty z Písma. Ale, v nejlepších dílech, psaných v originále mateřským jazykem, zvláště v mistrovském »Labyrintu světa«, zachraňoval theologa i pansofického učenice bystrý pozorovatel značného smyslu pro všechno charakteristické,

názorný zobrazovatel skutečnosti, spisovatel výrazu dramatického, působivých situací, mistr ve vedení dialogu, dobrý znalec mluvené řeči. Ovšem — a tu se opět projevuje ráz doby barokní — všecko podání jest podřízeno principu řečnickému s jeho stálou snahou o účín a působivost, s jeho zálibou v antitézě a kontrastu, s jeho architekturou period, leckdy nepřehledných, při vši své virtuositě. I vidíme také ve spisovatelské osobnosti posledního biskupa Jednoty českokobratrské velikého duchovního kazatele, výmluvného naléhavým slovem i vzrušeným gestem, který v okamžicích osudového napětí, sám pohnut až do dna bohaté osobnosti, vystupuje na kazatelnu před svou obec, aby ji plně vyjádřil v nejvyšších jejích vznětech, aby ji napomínal, za ni se modlil, jí doporučel ochraně mocných a především záštitě Hospodinově. Zůstává kazatelem také při politicko-diplomatických posláních tváří v tvář Evropy, zachvácené pohromami války třicetileté. Zůstává jím též, když vykládá představitelům pokročilých národů své plány o školské reformě, o organisaci vzdělání, o sjednocení poznatků a užití jich pro účely praktické. Zůstává jím konečně, když takřka před obličejem nového věku, k němuž náležel menší částí své přechodné osobnosti, jako pravý »muž touhy«, osnová obnovu celého lidstva v duchu snášenlivosti náboženské i národní, ve smyslu pacifikace Evropy, s požadavkem společnosti národů. Kazatelem úpěnlivým a důrazným, patetickým i obrazným, národně uvědomělým a křesťansky důsledným a ve všem tom posledním barokním členem řetězu, který v české reformaci zahájil duch gotický, Jan Hus, kazatel betlémský.

Komenský se sám dožil pouze 4dílňého latinského vydání »Opera didactica omnia« (1657) v pořádku chronologickém; naproti tomu i čelná díla didaktická česká zaležela na dvě stol. v rukopise. Exulanti si vydávali jeho spisy náboženské »Labyrinth«, »Kšaft«, »Smutný hlas«, »Praxis pietatis« znovu a znovu. Zbytky slovníku českého zachovaly se u vrstevníka jeho Václ. Rosy, odtud pak užil jich Jos. Jungmann ve svém slovníku. V národním obrození zahájili K. Ign. Thám a J. Nejedlý vydávání děl českých; k nim uprostřed stol. XIX. přibýly edice několika hlavních prací, nově v rukopise nalezených (»Didaktiky« 1849, »Informatoria« 1858); v l. 80. jal se Josef Šmaha vydávati české překlady latinských didaktických spisů Komenského, kromě »Labyrintu světa« a »Kšaftu«, stále nově otiskovaných, vyšly v poslední době zvláště »Truchlivý«, »Smutný hlas«, »Písňe některé«, »Triertium catholicum«, »Angelus pacis« a »Unum necessarium« a to částečně i v překladech a s úvody,

ukazujícími k aktuálnosti irenických i myslitelských děl Komenského. Všecky spisy Komenského — po pokusech v Česko-bratrské bibl. r. 1876—1878 (VII sv.), v Bibl. pedagog. klas. péči Šmahovou r. 1881—1891 (IV sv.), v Dědictví Komenského ve IV sv. a v České akad. (1897—1902) v VI sv. — vydávati počal r. 1910 red. Kvačalovou a Součkovou Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě; posud z 30 sv. vyšlo VIII sv. Ke svému životopisu podal Komenský sám hojně zprávy v »Continuatio admonitionis fraternae Maresii« (1659, č. překl. sp. J. A. Komenského »Vlastní životopis« od J. Hendricha 1923), k bibliografii svých děl v listě nakladateli Petru Montanovi (1661, otisk, ve »Faber fortunae« 1662 a v Paterově vyd. korespondence 1892). O znalost života a díla se po Ungarovi a Ribayovi zasloužil zvláště Fr. Palacký, později A. Gindely, Fr. J. Zoubek, Jos. Šmaha, J. V. Novák, J. Kvačala a St. Souček, Životopis český vydal Fr. J. Zoubek r. 1871 a 1892, něm. J. Kvačala r. 1892 a 1914 (česky 1921 od J. V. Klímy), jenž také shledal a s Ad. Paterou vydal zbytky rozsáhlé korespondence Komenského (v Čes. akad. I. 1898, II. 1902); nejobširnější životopis od J. V. Nováka, »J. A. Komenský, jeho život a spisy« (1920—1932, dokončil od r. 1666 Jos. Hendrich, jenž připojil nejspolehlivější soupis prací Komenského). Pedagogický význam ocenil Ot. Kádner v II. díle »Dějin pedagogiky« (1910), pansofické snahy rozebral kriticky Hendrich v Pedagog. rozhledech (1923), lit. psychologický obraz od Arna Nováka ve »Zvonech domova« (1917) a v »Hovorech okamžiků« (1926). Knihopis s pomocí Jos. Volfa shledal Č. Zibrť v Bibliogr. č. historie V., 2, 1911, přehled novějšího badání J. V. Klíma v ČČH. 1920 a v Ottově Slovn. nauč. nové doby III., 1 (1934).

Osobností a dílem J. A. Komenského se nejen vyvrcholuje myšlenkový i slovesný odkaz české reformace náboženské, ale v nich jest obsažena také celá náplň emigrace, upadající po všech stránkách od doby, co ji opustila velká postava posledního biskupa Jednoty. První pokolení českých exulantů zachovávalo ještě s vlastní spojení, obracejíc se ke ztracenému domovu vzpomínkou, touhou i nadějí návratu, mimo to však i věrností tradici myšlenkové. Zvláště výraznými projevy toho jsou ze samých začátků války třicetileté dva spisky: jímavý obraz obětí staroměstské exekuce »Korunka neuvadlá mučedníků českých« (1621) od kazatele Jana Rosacia Hořovského († po 1637), jenž sám oněm »mučedníkům českým« za osudného dne červnového poskytoval duchovní útěchy, a úpěnlivý výkřik exulantské duše, volající po

vlasti, ve formě kázání »Ohled holubičky z rozsedlin skalních k hnízdu svému skalnímu« (1625) autora neznámého. Domov, jež obětovaly desetitisíce českých nekatolíků v tragickém rozporu dějinném víře, vzdaloval se však, hlavně po míru vestfálském, navždy s obzoru emigrantů bratrských, novoutravvistických i lutherských a přece i v nových svých bydlištích, kde zapouštěli zprvu ztěžka kořeny, dbali za vedení svých kněží o to, aby zůstali věrni nejen víře, ale i jazyku otců: z Pirna a Lešna, Drážďan a Břehu, ze Žitavy a Berlína, i jiných exulantských osad v Sasku, Slezsku a Prusku, hrnou se až hluboko do XVIII. stol. literární doklady tohoto dvojího úsilí. Nábožensky musili vzdorovati jak oficiálnímu lutherství, které je podezřívalo z kalvinismu, tak novému proudu pietistickému, vítězně vnikajícímu do duší českých vystěhovalců; někdy se starali i o písemnou podporu souvěrců v staré vlasti pozůstalých a tajně se k víře hlásících. I své češství, ohrožené v cizím prostředí nedostatkem škol, ale i pozvolnou ztrátou smyslu pro národně státní příslušnost, utvrzovali především prostředky náboženskými, kázáním, čtením bible, zpěvem duchovním, avšak i tu bylo patrné, že souvislost s tradicí potuchá, a že německý vliv nepůsobí blahodárně.

Vedle jednotlivých kázání, jmenovitě pohřebních, vydávaných oblibou tiskem, byly i za hranicemi od exulantských tiskařů opatřovány postily, a to dílem starší původní, dílem již překlady z německých protestantských spisovatelů. Významnější byla starost emigrantů o českou bibli, vzácný to odkaz Jednoty, který v této době působil také na katolické horlivce a lidové buditele ve vlasti. Na sto let vystačili čeští emigranti s vydáním bible Kralické z r. 1613, jejíž text se stal takřka kanonickým; v 2. desetiletí XVIII. stol. ukázala se potřeba nového přetisku, a velice příznačně spojili se k tomuto dílu vystěhovalci na německém severozápadě se slovenskými evangelíky v jihovýchodní oblasti národa. Dva vynikající lutherští kazatelé na Slovensku, vzdělání na protestantských univerzitách německých, žilinský a myjavský farář a superintendent Daniel Krman (1663—1740) a přešpurský gymnasijsní rektor Matěj Běl (1684—1749), horlivý polyhistor, prodšený maďarským zemským vlastenectvím, se postarali, uživše za základ textu z r. 1613, ale přizpůsobivše znění věrouce lutherské, o vydání »Bible svatě« v Halle r. 1722, která pak znovu vyšla v Břehu r. 1745 a v Berlíně r. 1766, tato péčí lešenského vychovance Českých bratří a vydavatele Komen-

české oblohy nad hlavou; i v oblasti náboženské se odcizuje směru a rázu evangelictví domácího. Veřejně prohlašovali sice čeští exulanti opětovně svou lutherskou pravověrnost, jejíž strohý dogmatismus a racionalismus nehověl ani v období předbellohorském povaze české, ale vnitřně se zblížoval víc a více se směrem pietistickým, který až na skrovné výjimky ovládl náboženský život a písemnictví naší emigrace poslední půlstoletí před jejím zánikem. Hnutí pietistické, původu sice reformovaného a kořenů anglických, se stalo velkým opozičním kvasem v německém lutherství v XVII. a XVIII. stol., zvláště ve Francích a Sasku. Znamenalo to odpor citové stránky náboženského života proti jednostrannému rozumářství dogmatickému, laického živlu proti vypínavé výlučnosti duchovenstva, důvěrného vztahu k bibli proti nové scholastice učených bohoslovců a žádalo vedle plné víry také znovuzrození a posvěcení celého člověka, účinný a příkladný život v Bohu, důvěrný styk věřících mezi sebou. I když vedlo leckdy k nemužnému citlivůstkářství a k zženštile mazlivému pojetí Spasitele, i když upadalo druhdy do blouznění a chiliasmu, i když přinášelo nebezpečí supraracionalismu až nekulturního a askese přímo životu nepřátelské, značilo poprok a obrat proti ustrnutí německého protestantismu a svým hlubokým pohledem do nitra lidského působilo osvobodivě; i v něm byl obsažen značný kus vášnivé citovosti barokní, takže celý směr souvisí co nejtěsněji s povahou své doby. Byl nejedním rysem zpřízněn s náboženskou praxí Jednoty bratrské, která vlastně v jeho duchu, dlouho před jeho vznikem, se zdráhala přijmouti věroučnou strohost a náboženské rozumářství Lutherovo; s ním příbuzným se cítil celou svou povahou J. A. Komenský od »Labyrintu« přes »Praxis pietatis« až po »Unum necessarium«; není tedy divu, že se čeští exulanti na německé půdě k němu přimkli velmi ochotně. Bohužel, jejich samostatnost duševní se v pietismu úplně rozplývala, až sama Jednota bratrská zmizela v herrnhutské (ochranovské) organizaci pietistického mystika hraběte Mikuláše Ludvíka Zinzendorfa r. 1722, když současně poslední spisy Českých bratří, vycházející na různých místech Německa, prosyceny byly německým duchem, přizpůsobeny německým literárním vzorům, psány řečí silně zgermanisovanou. Byl to žalostný závěr české reformace, který spadá do doby, kdy se v starých vlastech i vítězná protireformace vyžívá a to slovesnými díly, která barokní pietismus katolický vyjadřují formou rovněž slohově a jazykově pokleslou a pozbyvší zdravého tradičního povědomí.

Jediné v evangelických obcích na Slovensku pěstován byl vedle čilého života náboženského i ruch kulturní, zvláště v stol. XVIII. Ani v dobách nejkrutějšího pronásledování nekatolíků v zemích českých a rakouských nebyla v Uhřích odňata protestantismu možnost rozvíjeti se, byť v míře omezené; ochrana mocné šlechty byla kněžím záštitou. Kněží lutherští studovali na universitách německých, seznamovali se tam s novějšími směry i proudy a užívali výtěžků svých studií nejen pro své církve, ale i pro vzdělanost svých rodáků, kterou pojímali v duchu křesťanského humanismu, ne však bez národního, ano i slovanského povědomí. Bible Kralická a zpěvník Třanovského udržovaly v nich trvale věrnost československé jednotě a pospolitosti; přes vnikání dialektických výrazů, lidových vulgarismů i do knih zůstávala spisovná čeština na Slovensku neotřesená; ještě silněji než v Čechách Balbínových a Rosových ozývá se u některých slovenských učenců pocit vzájemnosti slovanské, živený namnoze domněním, že Slovensko jest kolébkou Slovanstva veškerého. A stejně jako u katolických učenců pobělohorských ozývají se mezi Slováky snahy vlastivědné, zvláště zájem o minulost historickou a úsilí o poznání mluvnické: i tito protestantští Slováci spojují sklon encyklopedický s humanistickým nadšením pro jazyk a dějiny vlasti, i jim chybí při všem sběratelském nadšení criticismus, ukazující k blízkosti doby osvícenské. V XVII. stol. vynikl zvláště D. Sinapius Hořčička, v XVIII. stol. D. Krman, P. Doležal a M. Běl; poznali jsme je z části již jako pracovníky v studiu biblickém a v úpravě kancionálu.

Pokračovatel Třanovského, Daniel Sinapius Hořčička († 1706), učitel a rektor škol posléze v Levoči, zasáhl po Komenském znovu do vývoje českého příslovnictví a podal sbírku přísloví a pořekadel »Neoforum latino-slovenicum, Nový trh latinskoslovenský« (1678), z ústní tradice, ale i z různých, také polských, pomůcek literárních; významná předmluva jest výrazem lásky k mateřské řeči i slovanské vzájemnosti. To proniká o půl století později i v gramatických pracích Krmanových a Doležalových, psaných latinsky. Daniel Krman, zasloužilý o bibli hallskou i o Klejchův kancionál, napsal vedle »Rozpravy a původu Slováků« puristickou mluvnici »Rudimenta grammaticae slavicae« a v ní i jinde zastával vedle jednoty Čechů a Slováků též myšlenku společného původu všech Slovanů, vzešlých prý ze Slovenska. Pavel Doležal (1700—1778), farář na Boci, vydal »Grammatica slovenica bohe-

mica« (1746), k níž připojil sbírku slovenských přísloví. Jest to vynikající práce po způsobě Ben. Nudožerského, ale upadá místy v mluvnický neologismus, přijímá do spisovné řeči prvky lidové a zastává s velkým důrazem prosodii časoměrnou. K dílu tomu napsal pozoruhodnou předmluvu Matěj Běl, spolupracovník Krmanův, a projevil tu živé a nadšené češství i slovanství. Byl polyhistorem a polygrafem, vydával noviny a upravoval spisy náboženské, zpracovával učebnice jazykové a hlavně v duchu barokního sběratelství vlastivědného pořídil balbínské snůšky, ale bez balbínovského vlastenectví »A d p a r a t u s a d h i s t o r i a m H u n g a r i a e« (1735—1746) a »N o t i t i a H u n g a r i a e n o v a e h i s t o r i c o g e o g r a p h i c a« (1735—1742).

2. Vítězství katolického baroka.

Ještě dříve než katolická církev dosáhla v pobělohorských Čechách obecného triumfu, jali se její literární představitelé soustavněji, než se dělo za XVI. stol., čeliti ve všech hlavních oborech vědních a slovesných vrstevníkům z tábora evangelického. Dálo se to též v historii, která byla stále horlivě pěstována. Za přímý protiklad rozsáhlého díla Skálova, vzniklého ve vyhnanství, považuje se obecně rozměrná dějepisná práce Slavatova, dokončená rovněž za hranicemi, nikoliv v protestantském Sasku, nýbrž v katolické Vídni. Vilém hrabě Slavata z Chlumu a Košumberka, pozdější vladař domu Hradeckého (1572—1652), narodil se jako syn Adama z Chlumu, člena Jednoty bratrské v Čestíně Kosteletě. V mládí vychováván byl u své báby, paní Alžběty Hradecké, roz. Slavátové, horlivé katoličky, tak že nikdy nepřilnul k víře bratrské, od níž odstoupil po cestě do Vlach r. 1597. Z cest do severní a západní Evropy se vrátil teprve r. 1600. Brzo potom přijat byl do služeb císařských jako dvorní maršálek. R. 1602 oženil se s Lucií Otilií Hradeckou, která dvě léta později zdělila rozsáhlé statky svého rodu. V hodnostech úředních postupuje, Slavata stal se r. 1615 nejvyšším sudím zemským. Ustanoven jsa od krále Ferdinanda II. členem vlády místodržitelské, vedl si opatrně proti církvi pod obojí, ale pro náboženský jeho fanatismus přičítána mu hlavní vina opatření přísnějších, jež vyšla od vídeňské vlády; proto při vypuklém odboji stavů vyhozen z okna české kanceláře dne 23. května r. 1618. Zraniv se pádem těžce, zůstával téměř celý rok v domě kněžny Polyxeny z Lobkovic pod stráží direktorskou. Posléze byv pro-

puštěn na léčení do Teplic, ujel ze země a bydlil v Pasově. Odtud dal podnět k pozdějším rozsáhlým konfiskacím v Čechách i radil k nejpřísnějším trestům proti vzbouřeným stavům a ke zrušení starého zřízení stavovského ve prospěch neomezené moci panovnické. Pozdě teprve seznal, že ve svém fanatismu pracoval pro cizince, kteří nikterak neusilovali o povznesení země. Za své zásluhy o rod císařský r. 1621 povýšen do stavu hraběcího, r. 1628 jmenován nejvyšším kancléřem království Českého ve Vídni, kde i zemřel. Paměti o událostech z doby vydání majestátu a za dnů defenestrace spisoval již v roce svého churavění následkem pádu. Vlastní pamět i zápisky na sněmech a soudech činěné byly mu při tom vodítkem. K pokračování vrátil se teprve v stáří. Počínaje r. 1637, sepsal slohem rozvleklým a jazykem částečně pokleslým své »Historické spisování« ve 14 kn.; z nich kniha I. a II. složena byla proti spisu Matyáše Thurna, ospravedlňujícím před cizinou jednání odbojné šlechty; část tato jest nejpůvodnější a tím i z celého díla nejvzácnější. Kn. III. a část IV. dovozuje dědičnost království Českého z historických základů; ostatek vypisuje obšírně dějiny říše Habsburské od roku 1526—1592. Z toho vydány jsou tiskem děje české z let 1608—1619 od Jos. Jirečka (v Starých pam. děj. č. r. 1866 a 1868), děje uherské z let 1526—1546 od téhož r. 1857, zápisy z let 1601—1603 od A. Rezka 1887; vyňatek z 5. knihy paměti, »Přehled náboženských dějin českých«, od H. Opočenského v Svět. knih. 1912.

Slavatovo dílo vyniká jak rozsahem, tak šíří dějinného obzoru, zúženého ovšem obranným stanoviskem katolického politika; historické práce jeho vrstevníků, pokud nenáleželi do jezuitské školy dějepisecké, mají ráz spíše monografický. »Cestopisný deník« o posláni do Konstantinopole r. 1644—1645, kde vyjednal se sultánem důležitý pro Rakousko mír, zůstavil Heřman Černín z Chudenic (1576—1651), zvaný »Tureček«, účastník Harantovy cesty do Palestiny, jenž v době konfiskací svou hrabivostí značně zbohatl. Jazyk jeho vykazuje již dosti stop zkázy. Z pamětí místních, většinou rozhledu skrovného a podání neobratného, se cenou vymýkají »Staré paměti kutnohorské« (1675), které jadrnou řečí se zajímavými vložkami veršovanými napsal vlastenecký jezuita Jan Kořínek (1626—1680), věrný milovník staré slávy Hor Kuten a zvláště jejich hornické minulosti i kultury, upadající v jeho době povážlivě, jak před ním se zármutkem zjišťoval již jeho starší rodák Dačický.

Jesuité dodávají celkového rázu českému dějepisectví v stol. XVII. i dlouho do věku následujícího. Vydatně těží z historio-
grafické tradice, kterou si Tovaryšstvo Ježíšovo vytvořilo brzy
po smrti svého zakladatele. S italským Caesarem Baroniem
stavějí růst moci církevní a to již od raného středověku v po-
předí dějin světových; s Belgičanem Janem Bollandem i jeho
následovníky shromáždují rozsáhlou látku hagiografickou, ne-
dovedouce však nadšené sběratelství doprovázeti žádoucí kri-
tičností; polemický hrot protireformační proniká stále. Ve vý-
voji národním se však stali tito čeští historikové jesuitští pa-
mátnými tím, že s velkou rozhodností proměňovali dějepisectví
v nástroj jazykového a politického obrození, čerpajíce z po-
znání minulosti posilu pro přítomnost, ano, kujíce zbraň v boji
proti pobělohorskému úpadku; touto vlastivědně buditelkou
tendencí, spojenou namnoze i s povědomím jednoty slovanské,
převýšili i obdobné historiky a horlitele na Slovensku rázu
Krmanova nebo Bělova. I jsou, s Bohuslavem Balbínem v čele,
právem považováni za předvoj národního obrození v XVIII.
stol., které se od nich — i při odlišném názoru světovém —
opětne a vydatně učilo a to netoliko ve vlastivědném sběra-
telství zvláště kulturně historickém, nýbrž i v obraně jazyka
a národnosti. Duševní náčelník jejich, Bohuslav Balbín, psal
svá díla latinsky, žáci jeho se vrátili k řeči mateřské, o jejíž
správnost se současně starali gramatikové, rovněž z Tovaryš-
stva Ježíšova.

V »učené Čechii« pobělohorské nejmohutnější osobností vů-
bec byl **B o h u s l a v B a l b í n** (1621—1688). Jako syn zchud-
lé patricijské rodiny se narodil v Hradci Králové 1. prosince
1621 a záhy se stýkal s šlechtickou společností. Její pomocí
vystudoval gymnasium v různých jezuitských kolejích; v Olo-
mouci působil naň mocně polský jezuita N. Leczycki, který ho
získal pro Tovaryšstvo Ježíšovo. V Praze prošel tříletým kur-
sem filosofickým i studiem bohoslovným, mezitím učil na niž-
ších školách. R. 1649 byl vysvěcen na kněze a zahájil činnost
misionářskou na Hradecku a Prachaticku, která trvala čtyři
léta. R. 1653—1661 byl profesorem na jezuitských kolejích
v Kladsku, Praze, Brně, Jičíně a nejdéle v Jindřichově Hradci.
Když r. 1661 byl zbaven povinnosti učitelské, věnoval se hor-
livě spisovatelství a konal hojně studijní cesty doma i za hra-
nicemi, zvl. ve Vídni a Uhrách. Ale r. 1671 nastala mu nová
persekuce, tisk jeho »Epitome« zastaven, on sám poslán do vy-
hnanství v Klatovech, kde ztrávil tři roky. Teprve r. 1676
se mohl vrátiti do vytoužené Prahy a dosáhl mravního vítěz-

ství nad protivníky, ač byl v Tovaryšstvu i nadále osobností podezřelou. R. 1683 byl stížen mrtvicí, o čtyři roky později se záchvat opakoval, Balbín téměř oslepl a 28. listopadu 1688 v Praze zemřel.

V průpravné době ve spojení se svým povoláním učitelským se Balbín zabýval básnickou praxí i teorií poetickou a rétorickou a to v duchu i slohu pozdního humanismu barokního, jak byl pěstován u jezuitů. Z četných jeho veršů, jaké skládal také v pozdních letech, nejvýznamnější jest sbírka epigramů »*Examen melissaeum*« (1663). Mezi teoretickými spisy o básnictví a řečnictví, určenými hlavně potřebám školským, vynikají soustavně zpracovaná »*Verisimilia humaniorum disciplinarum*« (1666), jímž se dostalo mnohých vydání a obecného ohlasu; přes rozsáhlou zčetlost v básnictví i v teorii nevyzrála ani tato příručka nad útvar nehotového náčrtku. I tato i ostatní díla napsal Balbín, neodvažuje se užívatí své mateřštiny, latinsky a to obratným slohem, plným řečnické výmluvnosti, vynikajícím zvláště tam, kde suchou učenost občerstvoval výlevy citovými.

Vlastní význam Balbínův záleží v jeho pracích dějepisných, pro něž se připravoval od let studijních horlivým sběratelstvím, vědeckými cestami, zkoumáním v archivech i knihovnách, všestrannou četbou historiků domácích i cizích. Vedle encyklopedického zájmu o minulost vedla ho při dějepisectví také horoucí láska k národu, k řeči a k dávnověkosti české, spojená s vlasteneckými snahami obrannými. V duchu jesuitského baroka slučoval své úsilí historické stále s propagačním nadšením pro vývoj katolické církve ve vlasti. I tvoří průpravu jeho vlastních obecných děl historických hagiologické spisy o předních poutních mariánských místech koruny svatováclavské: »*Diva Wartensis*« (1655), »*Diva Turzaniensis*« (1658) a »*Diva Montis Sancti*« (1665), kdežto životopisná monografie »*Vita Arnesti*« (1664), zasazuje již obraz prvního arcibiskupa pražského do rámce celistvých dějin věku Karlova. Hagiologickou osnovu, poutající se k Staré Boleslavi, měl původně i přehled dějin českých »*Epitome rerum Bohemiarum*«, o němž pracoval Balbín v l. 1665—1668 a kde dovedl látku k r. 1618; spisovatel se snažil v něm překlenouti rozpor mezi místní historií hagiologickou a obecnými dějinami národními; již v první verši proniká silně tón politicko-vlastenecký a kritická odvaha, nezastavující se ani před ožehavými otázkami soudobými. Vydávání díla bylo však r. 1671 zakázáno vlivem Bern. Ignáce

z Martinic a »Epitome« v podobě změněné směla vyjít až r. 1677. Současně pracoval neúnavný Balbín o soustavně vlastivědě české, avšak teprve nedlouho před smrtí uskutečnil ten plán v »Miscellanea historica regni Bohemiae«; podle látky rozvržené dílo obsahovati mělo 20 knih ve dvou dekadách, ale dokončena z nich (1679—1788) asi polovice; Balbín sám vydal osmero knih: 1. o přírodních poměrech Čech, 2. o obyvatelích, 3. o místopise, 4. o svatých, 5. o farách a záduších, 6. o biskupech a arcibiskupech, 7. o panovnících, 8. sbírku listin veřejných; pro literaturu nejdůležitější kn., 9. »Bohemia docta«, sbírka dat o rukopisech, knihovnách, spisovatelích českých, vydána teprve r. 1777 P. Candidem a 1776—1780 K. R. Ungarem. Poslední 10. kniha první dekadý věnována soudnímu a právnímu zřízení českému, kdežto z dekadý druhé vypracoval Balbín toliko 2 kn. o české šlechtě a jejím rodopise. V celém díle překonává látka všestranně nasbíraná soustavnost, a zanícením pro národní minulost přehlušován jest kritický úsudek; také toto nejvýznačnější dílo Balbínovo, které mnohonásobně působilo i osvícenskou i romantickou vědu národního obrození, uvázlo ve formě nehotové.

Největšího ohlasu mezi všemi díly Balbínovými se dostalo spisu nikoliv vědeckému, nýbrž příležitostnému, který jest zcela prosycen úsilím vlastenecky obranným. Politicko-apologetické myšlenky, které došly v »Dissertaci« definitivní formy, kvasily v Balbínovi asi od l. 50. a nabývaly již tehdy tvaru řečnického, ale až vyhnanství klatovské uvolnilo skryté síly autorovy a r. 1672 neb 1673 napsal tu jako posláni pro přítele Pešinu z Čechorodu s nejedním polemickým hrotem proti svému odpůrci Martinicovi a odrodilé české šlechtě vůbec, svou »Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue bohemica«, jak spis dodatečně, při prvním svém vydání F. M. Pelclem r. 1775, nazván. Cokoliv spisek obsahuje o vlastním předměť rozpravy, o jazykových otázkách českých a slovanských, jest ceny pochybné a svědčí o znalostech dosti povrchních i o vypracování prozatímním. Za to svou pronikavou politickou kritikou, svým apologetickým zanícením, svým českým i slovanským uvědoměním se tu Balbín staví na první místo pobělohorského předvoje buditelského a bylo takto dílo v obrození oceněno i bráno za stálý vzor »obran jazyka českého«; poslední pak dobou se shledávají podoby tohoto výkřiku zoufalství, ale přece opájejícího se možností záchrany s projevy jiných katolických a

barokních mluvčích národnosti a slovanství, Poláka Skargy neb Charváta Křižaniče.

Největší historik českého baroka znamená spojující člen mezi dobou předbělohorskou a těžkým úpadkem XVII. věku: pokračoval v předchozí tradici kronikářské, jako uzavíral vývoj českého humanismu a zároveň připravoval již národní obrození, jež v něm mělo učitele a předchůdce. Byl věrným synem své doby od zanícené katolické víry až po pověřivou lehkověrnost, ale v jeho lásce k přírodě, ve smyslu pro umění, v povědomí slovanském, zvláště pak v patetické citovosti bylo mnoho názvuků moderních, přímo romantických. Vlastenecký historismus český našel v něm prvního svého mluvčího, jenž ovšem užíval učené latiny a nikoliv jazyka národního. Vzbudil mnoho následovníků, z nichž pozdější vynikli i vědeckou kritičností, mladší jeho vrstevníci projevovali hlavně horlivost sběratelskou, vlastenecké nadšení a katolickou nábožnost. (O Balbínovi po starších pracích Vydrových, Rybičkových a Menčíkových i po nekritické monografii Ant. Rejzka 1908, dnes viz Wl. Bobek, »Boh. Balbín«, Bratislava 1933, Hanušův rozbor Bohemia Docta v Č. Č. H. 1906 a studii Olgy Květoňové-Klímové o Balbínově poměru ke šlechtě tamže, 1926; »Dissertatio apologetica« přel. do češt. Em. Tonnerem 1869 a Jos. Dostálem 1923.)

Balbínovým přítelem, přímým žákem i pokračovatelem v historii, pojaté vlastenecky a buditelcky, byl Tomáš Pešina z Čechorodu (1629—1680), rodák počátecký, děkan litomyšlský a posléze gener. vikář a kapit. děkan u sv. Víta v Praze, horlivý milovník jazyka českého a muž i slovansky uvědomělý. Jako Balbín vynikal větší horlivostí sběratelskou než kritičností v pojetí a obratnosti podání; jeho práce většinou zůstávají kompilacemi. Mínil věnovati velké vlastivědné dílo Moravě, ale předeslal mu »Prodromus Moravographiae, t. j. Předchůdce Moravopisu« (1663), přehledný spis v jazyce českém. Z hlavního díla vydal latinsky válečné dějiny moravské »Mars moravicus« (1677), jež dovedl do r. 1526, dva další svazky zůstaly netištěny; sv. IV. a V. uvázly v náčrtcích a v celku připomínají encyklopedickou, vlastivědnou snůšku Balbínovu »Miscellanea«. Politický smysl, projevující se i v jeho horlení pro jednotu Čech a Moravy, ozřejmil protitureckým letákem »Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae, Hungariae flamma belli turcici ardens« (1663); lokálně hagiologický ráz má oslava dómu svatovítského, »Phosphorus septi-

cornis« (1673). (O Pešínovi v. monografii V. V. Zeleného, 1887 a Ad. Krejčíka Prolegomena, 1913.) Moravské vlastivědě v barokním duchu se věnoval dále Jan Jiří Středovský (1679—1713), farář v Pavlovicích nad Bečvou, rovněž nadšený sběratel a hromaditel materiálu dějepisného, nekritický bájnivý původce zpráv o českém a moravském dávnověku a mechanický kompilátor; obě hlavní jeho díla, »Mercurius Moraviae memorabilium« (1705) a »Sacra Moraviae historia sive Vita SS. Cyrilli et Methodii« (1710), jsou psána latinsky.

Hájkovu kroniku, mezi lidem již dosti vzácnou, nahraditi chtěl svou prací křižovník Jan František Beckovský (1658—1725), jenž po mnoho let spisoval »Poselkyni starých příběhů českých aneb Kroniku českou«. Záležela ze dvou dílů. V I. (sahajícím po r. 1526, vyd. 1700) přidržoval se nejvíce vypravování Hájkova, jehož zprávy doplnil a rozhojnil, ale zároveň nakupil tu ještě větší nenávisť proti mužům české reformace, jimž vyčítá příčinu všeho zlého. K daleko cennějšímu dílu II. (1526—1575) zůstavil pouze hojný materiál kronikářský a listinný, jež vydal teprve A. Rezek r. 1879—80 (3 svazky).

Vedle stále opakovaných pokusů o celkové sepsání dějin českých bylo pracováno horlivě také monograficky. Již u Balbína se spojovala místní historie s obecnými dějinami vlasti, již u něho hagiologická oslava světců, zázraků, poutnických míst skládala podstatnou část kulturní minulosti národní, již u něho kritičnost namnoze ustupovala tendenci oslavné a obranné a již u něho předhusitská, zvláště gotická doba stála v popředí nadšeného zájmu. Tak bylo i u jeho následovníků. Pražský a litoměřský jezuita Jiří Kruger (Crugerus, 1608—1671) podal rozsáhlý historický kalendář se zřetelnou převahou obsahu církevního »Sacri Pulveres« (1667—1670, 4 díly posmrtně); farář u sv. Vojtěcha v Praze Matěj Benedikt Bolelucky (1630—1690), rodák moravský, zpracoval nekriticky, ale na základě látky velice rozsáhlé, život sv. Vojtěcha v latinském spise »Rosa Boemica, sive Vita Sti Voytiechi« (1668). Osobností Balbínovi velice příbuznou byl jeho a Pešínův přítel Jan Tanner (1623—1694), syn patricijské rodiny plzeňské, od r. 1645 člen Tovaryšstva Ježíšova, v němž působil hlavně na akademii pražské, dosáhnuv posléze hodnosti rektora konviktu a nejvyššího profesora škol u sv. Klimenta. Také Jan Tanner, muž velké učenosti, horlivosti a výmluvnosti, se stal, jako Balbín, předmětem řádové

persekuce, patrně rovněž z důvodů národně politických. Byl nadšen vlastenectvím jazykovým a historickým, které se u něho pojilo k zanícení místnímu a k hagiologickým zájmům. Z těchto, namnoze za podnětů balbínovských, vyšel historický životopis duchem vznešeného jesuity Albrechta Chanovského (v. n.), vydaný latinsky jako »*Vir apostolicus seu vitae et virtutes P. Alb. Chanovský*« (1660) a česky s n. »*Život a cnosti Albrechta Chanovského*« (1680, nové vyd. Vašicovo s cennými pozn. a výkladem 1932); pak dva příspěvky k svatováclavské hagiografii, latinský »*Trophaea Sti Venceslai*« (1661) (č. překl. F. Kadlinského 1669) a »*Svatá pouť z Prahy do Boleslavi*« (1679); jsou to zvláště zdařilé příspěvky k barokní »*Bohemia sancta*«. V rukopise zůstala Tannerova »*Historia urbis Plnsnae*«, kterou dovedl k r. 1678 a do níž vložil balbínovskou snahu vychovávatí své vrstevníky obrazem velké minulosti rodácké; pozdější dějepisci města Plzně hojně čerpali z díla vlasteneckého jesuity, Místní dějepis pěstoval též týnský farář a odpůrce jesuitů, Jan Florian Hammer Schmidt (1652—1735), který studoval a jako děkan působil také v Klatovech. Použiv starších letopisů místních, vydal »*Historii klatovskou*« (1699). Populárnosti došel makaronským veršováním o úpadku Čech tónem elegicko-satirickým s vtipem působivým, leckdy obhroublým »*Allegoria. Proteus felicitatis et miseriae Čechicae*« (1715).

Národní a vlastenecké uvědomění české, zadržující s horlivostí přímo buditelskou postupný úpadek češství pobělohorského, neprostopovalo jen slovesnou činnost historiků ze školy Balbínovy a to také těch, kdož ve svých spisech užívali latiny. Ve stejné míře se s ním setkáváme též u pěstitelů studií mluvnických ať rázu vědeckého či populárního, jejichž projevy jsou namnoze obranami jazyka i národu českého. Jako Balbín stojí na vůdčím místě mezi dějepisci, tak zaujímá čelné postavení organisátora pobělohorského mluvnictví a současně i lidového písemnictví náboženského člen Tovaryšstva Ježíšova, Matěj Václav Šteyer (1630—1692), rodák a kněz pražský, vynikající kazatel a misionář, stejně znalý dobových potřeb jako dobré tradice domácí. V oboru mluvnickém vydal nejprve latinsky psanou, mechanickou a nepůvodní »*Grammatica bohémica*« (1660) jesuity Jana Drachovského a sám se pokusil dialogickou formou o praktickou učebnici základů gramatických »*Výborně dobrý způsob*,

jak se má dobře po česku psát i neb tisknouti«, zvanou také »Žáček« (1668), kde projevil bezpečnou znalost tradice jazykové. Naukově nad pracemi Šteyerovými i Drachovského stojí »Lima linguae bohemicae, to jest Brus jazyka českého« (1667), Šteyerova přítele a spolupracovníka, rovněž člena jesuitské koleje pražské, Jiřího Konstance (1607—1673), kde autor soustavně bojuje proti nezadržitelnému již úpadku češtiny, zahazuje se značnou rozvahou snahy puristické, pokouší se úspěšně i o tvoření nových slov a vůbec vytváří před Dobrovským nejspolehlivější dílo mluvnické po Blahoslavovi a Nudožerském.

Hlavní činnost Šteyerova náležela literatuře náboženské, pro níž namnoze ze štědrého odkazu své matky založil r. 1669 velmi úspěšnou literární matici, »Svatováclavské dědictví«, neúnavně činné v duchu protireformačního katolictví až do zrušení jesuitského řádu. Tam vycházely hojné Šteyerovy překlady jesuitského písemnictví asketického i moralistického, děl hagiologických i eschatologických, z nichž obratné zčeštění Manniho »Věčného pekelného žaláře« (1676) jest pro barokní obraznost i barokní umění slova zvláště charakteristické. Velkého úspěchu v četných vydáních až hluboko do XVIII. věku došly Šteyerovy podniky »Kancionál český« (po prvé 1683) a »Postilla katolická nedělní a sváteční« (po prvé 1691). Všecky tyto snahy vyvrcholily úsilím o katolickou bibli českou podle textu Vulgaty. Již v 30. l. věku XVII. se staral kardinál z Dietrichsteina o český překlad Vulgaty, ale pro dílo, podniknuté kapucínem Polonem, nedosáhl schválení. Snahu tu obnovili pražští arcibiskupové, St. F. z Bilenberka a J. B. z Valdštejna, kteří pověřili úkolem Šteyera, Konstance a Jana Barnera, vesměs nadšené jesuity. Svůj přehled z Vulgaty opřeli o bibli Benátskou, ale přihlíželi také k textu Kralickému. Tak vznikla proslulá bible Svatováclavská, vydaná v Dědictví Svatováclavském: 1677 vyšel Nový zákon, 1712 Proroci a knihy Makabejské, 1715 ostatek Starého zákona; v l. 1769—1771 došlo k novému vydání, jež vystřídáno teprve biblí Procházkovou a Durychovou.

S jazykovým úsilím družiny gramatiků kolem V. M. Šteyera se stýká Václav Jan Rosa (1620—1689), jediný laik v zástupu učených jesuitů, mnohostranná, doposud nedoceněná osobnost literární, v níž se zcela organicky pojí slovesná tradice česká, jdoucí ke Komenskému, s novotářskými směry, přejímanými z ciziny. Rodák ze Zdic stal se v Praze doktorem

filosofie i práv a advokátem a v soudní službě dosáhl hodnosti rady nad apelacemi. Mladistvé, galantní veršování v alegorickém rámci a v barokním marinistickém vkusu, stejně jako pozdější příklona k časomíře a ke klasicismu a to za přímého vlivu Komenského (v. n.), zařazují Rosu na čestné místo i v dějinách českého básnictví XVII. stol. V mluvnictví se přidržoval módních tehdy směrů jazykovědy barokní v Německu a v Itálii, jednak úzkostlivého purismu, jednak novotaření, odtud plynoucího a postupujícího neústrojně i libovolně; žádoucí kontroly mu nemohla poskytnouti jenom skrovná znalost správného jazyka staršího. Avšak jeho latinská mluvnice češtiny »*Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae*« (1672) nevyniká jen vlastenecky obrannou chválou češtiny a oslavou národa v předmluvě, propracovanou teorií časoměrnou a zajímavými překlady veršovanými, nýbrž i odbornými mluvnickými výklady, na př. o kmenosloví a o vidu slovesném, ba i o přibuzenství řečí slovanských; naproti tomu v skloňování a hlavně v praktickém tvoření slov jest mnoho nesprávného. Rosovy velké přípravy k etymologicky srovnanému slovníku českoněmeckému, »*Thesaurus linguae Bohemicae*«, navazující přímo na Komenského, vynesly jen rukopis o 4 dílech, z něhož vydatně čerpali slovníkáři národního obrození. Rosa, muž vysoce vzdělaný a neúnavně pilný, v básnickém vkusu i v jazykových názorech typický představitel českého baroka, horlivý vlastenec, ba i uvědomělý Slovan, byl stížen ve svém ústředním snažení v péči o poznání a povznesení mateřštiny, zvláštní tragikou dějinnou: jazyk, jehož studiem se teoreticky, úspěšně a citově zaníceně zabýval, nebyl mu prakticky znám dosti bezpečně, jak se stává v dobách úpadku.

Z pozdějších prací v tento okruh náleží ještě: jesuity Václava Jandyta česky psaná »*Grammatica linguae bohemicae*« (1704), jejíž 2. vyd. obsahuje autorovu pseudobarokní teorii dramaturgickou, a pražského knihkupce Kašpara Vusína německo-latinsko-český slovník, hemžící se neologismy, »*Dictionarium von dreien Sprachen*« (kolem 1706). V této souvislosti bývá uváděn překlad hagiologického spisu Gumpenbergova »*Obroviště Mariánského atlantu*« (1704) od plzeňského rodáka a pražského fundatisty Antonína Frozína (1671—1723) a to pro svou důležitou předmluvu, která zaníceně formou obrannou podává názorný a spolehlivý obraz poměrů jazykových a ná-

rodních ve vlasti, kterou pozorný poutník za náboženským i národním účelem důkladně procestoval.

Čím více se vzdalovali spisovatelé i teoretikové řeči od doby Konstancovy i Šteyerovy, tím ubývalo v jejich jazykovém povědomí zdravého bezpečí, až se dospělo ke zrůdné libovůli gramatiků doby tereziánské. Sloužilo-li barokní písemnictví naukové, historické i mluvnické, v rukách svých takřka výhradních pěstitelů kněžského přímo i nepřímo potřebám církevním a náboženským, platí to měrou zvýšenou o pobělohorské literatuře krásné: starost o spásu duše a touha po spojení s Bohem vyplňovaly všechny myslí pobělohorských katolíků tak úplně, že nejen pronikaly celým životem citovým a myšlenkovým, nýbrž osvojovaly si za pomůcku též prožívání smyslové skutečnosti, jež se zanícením ekstatikům jevila hlavně ve svých symbolických vztazích k božství neb naopak v antitetickém poměru k nekonečnosti nadsmyslné. Proto musíme barokní slovesnost hledati hlavně v dílech obsahu náboženského, posvěcených propagandě víry; počtem i závažností, stejně jako v dobách husitských a českobratrských, postily a kancionály, spisy polemické a rozjímavé, katechismy a díla apologetická daleko přesahují beletrii světskou. Avšak na rozdíl od věku reformačního nejsou pouhými výtvoři hloubavého rozumu a ostražitého mravního vědomí, nýbrž jsou proluty silnou citovostí a stupňovaným sensualismem, bujná obraznost, jevící se zálibou metaforickou, jim dodává působivé výzdoby a patetická vyluvnost proniká do nich — po slohovém příkazu barokní literatury — při každé příležitosti; v tomto smyslu všechny tyto spisy stojí písemnictví krásnému daleko blíže, než obdobné jim produkty předbělohorské. I můžeme barokní kazatelství považovati za představitelku řečnické literatury u nás stejně jako písemnictví legendární za náhradu básnictví epického; k nim přistupuje bohatě rozvitá lyrika duchovní a zajímavá produkce dramatická.

Barokní doba zdůrazňovala význam umění i písemnictví řečnického, kterým podle své povahy úspěšně působila na cit a na vůli a kde vydatně sytila svou potřebu patetičnosti; současně a souběžně dbala katolická církev, zvláště po reformě tridentské, o pěstování kazatelství jako účinného prostředku při šíření víry a potírání kacířství. Na jezuitských školách v našich vlastech byla věnována zvláštní pozornost řečnické teorii i praxi, a v obou dbáno efektivnosti i patetičnosti, což mělo mocný ohlas jak v rozvoji kazatelství, tak i v dějinách dramatu; právě Tovaryšstvo Ježíšovo vychovalo

řadu vynikajících kazatelů od Jiřího Plachého a Albrechta Chanovského až po Bohumíra Hynka Bílovského a Antonína Koniáše, z nichž většina nám zanechala postily, pokračující v tradici Bavorovského a Šteyerově.

Mezi staršími jezuitskými kazateli vynikli kutnohorský Jan Barner (1643—1708), který k nám uvedl i ukázky cizího umění homiletického; ve Slezsku činný Daniel Nitsch (1651—1709), řečník názorné a naléhavé obraznosti a moravský Slovák Fabián Veselý (1684—1729), který svá kázání pronášená v Týně a u sv. Klimenta v Praze i na Svaté Hoře příbramské, dovedl zpestřovati učeností, exotismem i působivou thaumaturgií.

Nejmohutnější osobností z nich byl však beze sporu Bohumír Hynek Bílovský (1659—1725), rodák hlučínský, který vystoupiv z jezuitského řádu, působil kněžsky v Písku v Čechách, na různých místech na Moravě a zemřel v Slatěnicích u Olomouce. Básnická činnost Bílovského byla věnována hymnickému velebení nového barokního světce Jana Sarkandra, a to zvl. »Stella nova seu Joannes Sarcander« (1703 lat.) a »Církevní cherubín Jan Sarcander« (1703, čes. vyd. 1933 kriticky a s důležitým doslovem Jos. Vašica); zde slohový expresionista nanáší silně barvy, podtrhuje dramatickým epitetem citové složky a přetváří podle vnitřního patosu všecku skutečnost barokně deformovanou. Mezi jeho sbírkami kázání vynikají »Cygnea cantatio, Hlas duchovní labutě« (1720), »Doctrina christiana animabus in servitura«, »Křesťanské učení dušem k spasení.« (1721) a »Coelum vivum, Nebesatosvaté aneb kázání sváteční« (1724); z prvních dvou sbírek vybral Jos. Vašica 1932 »Vino ze svatby v Káni« a »Potřebnost roucha svadebního«. Velkou svou bohosloveckou zčetlost a učenost podřizoval slavný lidový kazatel Bílovský, jenž své řeči uměle a rozmanitě osnoval, potřebám prakticky mravoučným a působil na své posluchače tak dramatickostí afektivních a názorových prostředků, tak i virtuositou slova šfavnatě lidového, jindy však rafinovaně zdobného i amplifikačního; náleží k našim nejvýraznějším stylistům doby barokní (viz o něm mimo Vašicovy doslovy k oběma vyd. a jeho stati v Řádu I. 1934, K. Kadlece ve Sborn. Hist. Kroužku 1921 a V. Martínka ve Věstn. Mat. Opavs. 1922). Z bohaté a úspěšné homiletické činnosti slavného misionáře v západních Čechách i na Moravě, zakladatele klatovské koleje jezuitské Albrechta Chanovského (1581—1643),

muže života svatého, zvěčnělého perem Tannerovým, nemáme zachovány památky písemné; za to o jeho misionářské činnosti v duchu činného křesťanství i o jeho znalostech života a lidské duše svědčí spis »Norma vitae christianae, Spása křesťanská« (1676).

Přímému vlivu jezuitského písemnictví českého podléhali také průkopníci katolické protireformace na Slovensku, shromažďující se hlavně v »malém slovenském Římě«, v Trnavě, kde r. 1635 při koleji jezuitské zřízena Páznáným katolická universita. Ta měla svou tiskárnu, obnovující nejprve protireformační spisy původu českého, později vydávající práce autorů slovenských, tu tam s názvuky nářečními. Z autorů těch vedle neúnavného polemika, tepelského faráře Štěpána Dubniczaye (1675—1725), vynikl pavlán z mariatálského kláštera u Prešpurka, Alexander Máčaj (1600—1722), autor rozsáhlé mravokárné postily, první na Slovensku »Panepimitiarum aneb Chleby prvotín« (1718), jejíž latinská předmluva jest prosycena jazykovým povědomím kmenovým.

Hluboko do doby, v níž si u nás mezi vzdělanci klestily cestu názory nové, protireformaci jezuitské protichůdné, jest posunuta činnost vášnivého nadšence pro rekatolisaci Čech a pro bezohledné potírání veškerých bludů kacířských, člena Tovaryšstva Ježíšova, Antonína Koniáše (snad původně Koňasa, 1691—1760), Pražana rodem, kazatele a misionáře na nejrůznějších místech vlasti. Od dob osvícenských jest Koniáš v kulturních i slovesných dějinách postavou problematickou, kterou jeho odpůrci proměnili přímo v hrozivý mytus protikacířského zuřivce; více než svou kladnou činností pastorální i spisovatelskou se stal pověstným svým bezohledným vypátráváním, opravováním i ničením knih nábožensky podezřelých nebo závadných, jichž odstranil do desetitisíců; za pomůcku této církevní censury inkvisitorské vydal knihopisně důležitý seznam »Clavis haeresim claudens et aperiens, Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající« (po prvé 1729 a častěji). Jinak se Koniáš značně podobá svému rodáku, V. M. Šteyerovi, vynikaje však nad něj virtuositou kazatelskou, sebezapíravou obětavostí při misiích; jako Šteyer měl výborný smysl organizační, který hlavně literaturu staví do služeb církve, stejně rozuměl lidové duši a jejím potřebám, shodně se starším druhem řádovým vynikal českým uvědoměním národním a láskou k jazykovému dědictví, jež skvěle ovládal. I Koniáš vydal tradičně postilu, »Ve jtažní

naučení na všechny nedělní a sváteční epištoly, též evangelia celého« (1746); také on dával lidu místo zpěvů evangelických do rukou velký kancionál katolický, »Cytara Nového zákona aneb Písně celoroční« (1727), kde shrnul velký poklad původních i přeložených písní katolických, zpracovav sám s nemalým uměním nejeden kus duchovní lyriky, hlavně eschatologické. Jeho polemické spisy, namířené z části též proti vnikajícímu pietismu emigrantskému jsou namnoze nepůvodní. (Proti zamítavému pojetí Pelclovu, které se vrací zesíleno u Vlčka i Jakubce, vystoupil nejprve J. I. Hanuš v Č. Č. M. 1863, pak Ant. Podlaha v Sborn. Histor. kroužku 1893, v ČČM. 1895 a Vlasti 1895, na obranu Koniášovu.) Populárně děsivá představa o Koniáši jako protireformačním zloduchu byla utvrzena novější beletrií, zvláště Sv. Čechem v »Nových písních«, a Al. Jiráskem v »Temnu«. Úchvatný, ale příkře stranický obraz tento přispěl obecně k tomu, že se české baroko stol. XVII. považuje přes své velké hodnoty kulturní šmahem za dobu »temna«; jest to po stránce kulturní i slovesné nespravedlivé.

Již od prvních dob katolické reformace projevovali její předáci horlivě zálibení v literatuře legendární. Setkali jsme se s tímto sklonem u katolického humanisty Pontana z Breitenberka i u lidovějšího Šim. Lomnického; viděli jsme, že sbírání legend a hagiografických tradic počítali historikové, jako Balbín, Pešina, Středovský, Kruger, Tanner za podstatnou složku svého úkolu; mezi spisovateli homiletickými vynikl Bilovský hagiologickým nadšením a zájmem o legendy; z barokních lyriků přispěli Bridel i Kadlinský k rozmnožení českého pokladu legendárního. Vyvěralo to ze samé podstaty katolictví tridentinského, jež zesílilo kult světců a mučedníků v církvi, doporučelo věřícím, aby se vzýváním uchylovali pod jejich ochranu i aby napodobovali životní příklad a cnosti jejich, učilo hledati Boha v jeho světcích, skrze něž se v přímém zakročení, často zázračném, projevuje vůle boží. Hovělo to baroknímu kultu divů, zálibě v mučednictví, zvláště pak novému smyslu pro svatyně, pro místa poutnická, pro oltáře, obrazy a studánky zázračné. Bylo to nemálo podporováno soudobým uměním výtvarným, které se v tvoření stavitelském, malířském i sochařském nejvydatněji inspirovalo legendárními motivy o svatých a to nejen obecně známých, ale i zcela módních, zaváděných k nám z různých koutů církve katolické. Při tom rozhodoval namnoze exotismus, pronikající v kultu zámořských misionářů většinou z Tovaryšstva Ježíšova; vítěz-

stvím vkusu a slohu španělského a vlašského si vysvětlujeme, proč tolik postav z duchovní minulosti Španěl i Italie u nás zdomácnělo. Zvláštní význam však má obnovení úcty k starým světcům a patronům domácím doby gotické, k sv. Václavu, sv. Prokopu, sv. Ivanu, k blah. Anežce, jež pak od svého svatořečení r. 1729 zastínil Jan Nepomucký, »slovutný vlastenec český«, oslavovaný neméně uměním slovesným než výtvarným. Vedle barokního sklonu křísiti duchovní i umělecké hodnoty gotické a přizpůsobovati je novým niterným potřebám, se tu projevuje také češství balbínovského a šteyerovského rázu, jež se hrdě hlásí k domácí minulosti a skrze ni zdůrazňuje svůj nárok na kulturní vyspělost, nezapomínajíc při tom na oslavu národního jazyka, národní dynastie českých svatyň a krásy domácí půdy. Tvůrcové a obnovovatelé takových legend si arciť počínali spíš s vynalézavou svobodou beletristů než s kritičností historickou, což jim osvícenská věda XVIII. a XIX. stol. trpce vytýkala, zapomínajíc si povšimnouti čistě básnických hodnot této výrazné epiky barokní.

Z cizích pramenů české literatury legendární zvláště významné jsou svody Poláka Skargy, Němců Suria a Leuchta i Belgičana Bollandy; čeští zpracovatelé užívali jich ve výběru i podání velmi volně, rozhojňovali je ze zásob legendární tradice domácí, přizpůsobovali je potřebám i zálibám čtenářů lidových. Často můžeme českému autoru připočísti dramatickosti vypravování, citový i přírodní lyrismus, asketické horování, ale i živé povědomí selské. Též na naší půdě vznikaly brzy soubory, z nichž nejstarší, Berličkou (v. v.) pořízený překlad životů svatých, i P. Skargy, záležel v rukopise. Zvláště významné jsou rozsáhlejší sbírky: »Vita Sanctorum, t. j. Životové, skutkové, utrpení a smrt Pána Krysta, Blahoslavené Panny Marie a obzvláštějších svatých« (1625, překlad pochází od Jakuba Beskovia a j., nikoliv však od Alb. Chanovského, kterému jej připisovala tradice), »Vitae Sanctorum, t. j. Skutkové, mučednictví, smrt a památka nejpřednějších svatých i světic božích« (1690) a V. M. Šteyerem vydané »Zrcadlo svaté neb životové světic, milých božích« (1678).

Mezi českými legendisty, kteří pracovali však většinou podle cizích vzorů, na předním místě stojí neúnavný kazatel a plodný spisovatel Jiří Plachý-Ferus (1585—1659), rodák z Horšova Týna a správce knihovny i tiskárny jezuitské v klimentské koleji v Praze, literární spolupracovník Slavatův. Ve-

dle velice populární knihy modlitební »Zlatý nebeklíč« (1637) a rozsáhlého obrazu o šíření církve od dob prvokřesťanských po protireformaci, »Mappa katolická aneb Obrácení národů v celého světa« (1630), z jeho překotné a namnoze nepůvodní činnosti slovesné vynikající správností jazykovou, zasluhují práce legend. zmínky zvláštní; mezi nimi »Životy dvanácti apoštolů, dvanácti rytířů a mučedníků, dvanácti učitelů církevních« atd. (1630), staly se památnými zřetelem k českým patronům, mezi nimiž Plachý 100 let před jeho svatořečením uvádí i Jana Nepomuckého. Na legendární tvorbu, z části nepůvodní, se soustředil v třicátých letech XVII. stol. farář v Březnici, Tomáš Ignác Placalius; jak jeho »Martyrologium neb passionál římské církve« (1634), tak »Obora panenská čili životové sv. panen« (1634) náleží slohově k nejlepším pracím svého druhu u nás.

(Studiu české legendy barokní se věnuje Zd. Kalista, v čl. »Na okraj legendických sbírek čes. baroka« v L. filol. 1934, vyšetřil filiaci i původ souborů; v úvodu k antologii »Z legend čes. baroka« 1934, obsahující výběr legend původu nečeského, vesměs ze stol. XVII., podal znaleckou charakteristiku celého druhu.)

Nejplněji se duch českého slovesného baroka vyjádřil v lyrice, kde také převládala píseň duchovní nad náměty světskými. Tu značí barokní básnictví české, dlouho podceňované, ano neznámé, nesporný pokrok vůči období předešlému; tu výrazově a to jak po stránce obrazové, tak zvukové přineslo hodnoty nové, jež pak přišly vhod jednak poesii prostonárodní, jednak pozdějšímu vývoji novočeskému, i když byly tyto prameny úplně zneuznány. V české barokní lyrice, hlavně náboženské, dochází výrazu trojí mohutnost ducha současného, arcit' zvládnutého kázní církevní: myslitelsky metafysická, citově patetická a smyslově naturalistická. Rozlet ducha za Nekonečnem a Věčností jest hlavním tématem rozumových konceptů barokního katolíka; smyslové přilnutí k zemi s její krásou a rozkoší, opožděné to dědictví renesance, věsí se na křídla oné ekstasi, a tak vzniká jedna z četných příznačných antitesí barokní myšlenky i poesie, rozpor mezi absolutnem a omezeností i marností pozemského bytí lidského, překlenutelný v tomto bytí trojím aktem víry, milosti a lásky, avšak úplně až ve spasení posmrtném. O tomto duševním dramatě paradoxu zároveň bolestného i slastného promlouvá lyrika způsobem vzrušeného patosu, překypujícího citu a s výmluvností přímo

rétorickou; cit, i když se vzpíná k Bohu, mívá přízvuk erotic-
ký a často užívá prostředků značně smyslových v metafoře a
v epitetu. Tím se barokní lyrika pronikavě liší od strohé a su-
ché rozumovosti vši veršované produkce obou předchozích sto-
letí v Čechách; i když opouští zemi, uvědomuje si její krásu a
tuto často kontrastuje s hrůzou rozkladu a smrti. Pracuje
uvědoměle slovesnými prostředky, i když spíše řečnickými než
čistě básnickými: hromadí antitésy a kontrasty; kupí slova sy-
nonymická a to mnohdy asyndeticky; zavádí hříčky slovní i u-
mělé pointy; působí rétorickými otázkami i exklamacemi. Ve
snaze o názornost nanáší sytější, občas až křiklavě barvy; v dů-
myslné, tytéž vyumělkované symbolice dává dekorativnímu
živlu přebujeti; libuje se v účinech zvukomalebných, acertalis-
mu přímo sebeúčelném. Leccos vzniklo snad za dojmů výtvar-
ných, leccos jistě z inspirace hudební; mnohé však lze vysvětlit
snahou po působivé lidovosti, nelekející se ani obhroublé
drastičnosti, ani naivity dětinské.

Tématicky oplodnil tuto duchovní lyriku kult svatých, vzý-
vaných hymnicky v litaních i v písních; jako v legendách se
i tu projevil zřejmý návrat ke gotice povahy zcela středověké.
Vedle úcty mariánské a kultu svatojanského zasáhlo sem též
nadšení eucharistické, něžná poesie vánoc, básnické františ-
kánství i s kapucínskými živly antonínskými. Literární vzory
cizí, z nichž tato duchovní lyrika čerpala, nejsou doposud pro-
zkoumány, ale německý jezuita XVII. věku Spe a španělský
karmelitán sv. Jan z Kříže (Juan de la Cruz) ze stol. XVI., oba
lyrikové mysticky ekstatičtí, byli mezi nimi patrně zvláště vliv-
ní. Po stránce slohové možno mluvit o přilnutí k oběma vel-
kým básníkům italským, renesančnímu Sannazzarovi a barok-
nímu Marinimu, s nimiž se naši lyrikové shodovali také v ná-
ladě i dekoraci pastýřské i ve sklonu k alegorii. Proto, ač du-
chem jim nadobro cizí, našli v těchto plodech zalíbení nej-
časnější veršovci novočeští, kdežto osvícenství i romantika se
od nich nadobro i ve zkoumání vědeckém i ve vkusu umělec-
kém odvrátila. Věnuje-li se jim poslední dobou zvýšená a příz-
nivá pozornost, znamená to nikoliv přeceňování jejich hodnoty
básnické, nesouměřitelné s barokní poesíí světovou, nýbrž
vytčení jejich vynikajícího místa vývojového. (Hlavní zásluhu
tu má Josef Vašica »Třemi kapitoly o čes. lit. baroku« v
revui Řád 1933 a syntetickou statí »O české barokní poesii« ve
sborníku »Baroko« 1934, kde otištěny i jiné články, o politické,
myšlenkové a umělecké stránce čes. baroka; dále Vilém Bitnar
sbírkou studií »O českém baroku slovesném« 1934, a synteticky

F. X. Šalda statí »O literárním baroku cizím i domácím«, v Šaldově »Zápisníku« 1936.)

Světské básnictví barokní jest zastoupeno vlastně jen Václavem Janem Rosou (v. v.), proslulým gramatikem. V »Discursu Lypirona, to jest smutného kavalíra de amore anebo o lásce, per potentias et passiones animae suae vedený« (1651), podal (přízvučnou) rýmovanou skladbu v galantním slohu západním, o vítězství věrné lásky, vydatně užívaje mythologie i alegorie a kochaje se v květnatém oslavování půvabů přírodních. Později se formálně přiklonil k časomíře a námětově k eklogám Vergiliovým, obé přímým vlivem Komenského; přebásnil I. eklogu Vergiliovu a za spojeného podnětu z Komenského i Kadlinského napsal »Pastýřské rozmlouvání o narození Páně« (1670) ve slohu rovněž vergiliovském, které mělo značný vliv ve své době i ohlas ještě v písemnictví obrozenském.

Mezi duchovními básníky se rýsují tři výrazné osobnosti: Adam Michna z Otradovic, Felix Kadlinský a Bedřich Bridel. Adam Michna z Otradovic (bližší životní data neznáma), potomek starožitného rodu rytířského, byl varhaníkem v Jindř. Hradci a vynikl také jako hudebník. Jeho tři sbírky duchovních písní, »Mariánská muzika radostná i žalostná« (1647), »Loutna česká« (1653) a »Svatoroční muzika aneb sváteční kancionál« (1661), obsahují skoro vesměs básně původní, zvláště šťastné v oslavě eucharistie, narození a nanebevstoupení Páně; po vzoru Pontanově opěvuje Michna rád patrony zemské a stojí na předním místě mezi barokními lyriky mariánskými. Jest mistrem hudební formy i virtuosem rýmu; jeho nejosobitější tón, idylicky něžný a citově zanícený, zaznívá v důvěrné a milostné chvále české krajiny, zpívající slávu Hospodinovu. (O něm. v. Bitnar na uv. m. str. 177—215.)

Felix Kadlinský (1613—1675), rodák z Horšova Týna, jesuitský provinciál a prefekt, posléze v Uh. Hradišti. Horlivá jeho překladatelská činnost se obracela hlavně ke spisům asketickým a hagiologickým, z těchto četné jsou, v duchu uvědomělého češství jeho, věnovány zemským patronům. Zvláště si oblíbil německého jesuitu Fr. Spea a z něho vedle »Zlaté cnotí knihy« (1662), rozjímavé to prósy s vloženými verši, uvedl k nám básnickou sbírku »Zdoroslaviček v kratochvilném hájičku postavený« (1665), chtěje jak módním pastýřským idylismem, tak rýmovanými verši při-

zvučnými ustaviti »nový Parnas«, český a katolický zároveň. Ještě svobodněji než v překladech jiných se tu staví k německému originálu, jehož obrazy zjednodušuje a barvy tlumí, ale zachovává vergiliovskou alegoričnost i bukolismus, aby opěval Spasitelovo narození, jeho smrt i Nanebevstoupení, zázrak eucharistie a touhu nevěsty Kristovy, duše lidské, po nebeském pastýři, s nemalou obratností slohu preciosního v hudebnosti i malebnosti. Jeho sebevědomý pokus o založení básnické tradice se mu do jisté míry podařil; »Zdoroslaviček«, který r. 1726 vyšel po druhé, vzbudil napodobení světícím biskupem pražským Janem Hynkem Dlouhoveským († 1701), vynikajícím vlastencem, ten vedle četných spisů homiletických a hagiologických, vztahujících se namnoze k dómu svatovítskému, vydal dvoudílnou sbírku »Požehnané pole, na kterémž švitorný slavíček poletuje« a »Zdoroslaviček na poli požehnaném« (1670). (O Kadlinském v. Jos. Jireček v Osvětě 1881 ve studii o idylické poesii čes. XVII. stol.)

I nad Michnu i nad Kadlinského vynikl rozpětím lyrického umění, původností a tvůrčí silou Bedřich Bridel (1619—1680). Rodák vysokomýtský, vstoupil v 18 l. do Tovaryšstva Ježíšova; tam působil nejprve jako profesor a ředitel tiskárny, později jako horlivý misionář života svatého a obětavosti příkladné; při ošetřování nemocných morem zemřel na Horách Kutných. Hojně jsou jeho výrazově obratné a osobité překlady lat. i něm. spisů hagiologických a asketických; původní prósou napsal eucharistickou příručku »Stůl Páně« (1659) s vloženými hymnami; legendární »Jiskru slávy svatoprokopské o veliké pustině řícenin kláštera Sázauského« (1662, odtud otiskl vloženou »Píseň o sv. Prokopa kněžství« 1932 Jos. Vašica), a meditativní i apologetické »Duše v očištění vyobrazení« (1694, posmrtně s vložkami veršovanými i přídavky cizími). Daleko významnější jest Bridelovo duchovní básnictví: »Život sv. Ivana, prvního v Čechách poustevníka« (1657), »Jesličky: Staré nové písničky v nově narozeném králi Kristu připsané« (1658, odtud vydal »Rozjímání o nebi v noci na jitřní božího narození« 1931 Jos. Vašica, a »Slavíčka velkonočního« 1933 Vil. Bitnar), »Co Bůh? člověk?« (1658, vrcholnou tuto skladbu Bridelovy náboženské a metafysické reflexe otiskl Jos. Vašica v Akordu IV., 1931 a samostatně 1934) a »Křesťanské učení veršemi vyložené« (1681 po-

smrtně). I v poesii meditativní a hymnické, se Bridel učil od velkých mistrů barokní mystiky, avšak v nejlepších číslech se jim vyrovnal, ať s těžkým patosem a úchvatnou výmluvností dumal v citovém vytržení o božském Absolutnu, ať s písňovým vzletem a svěží názorností opěvoval přírodu, jako šat i byt Hospodinův; v obrazech sytě barvitý, v komposici odvážný, v jazykové tvorbě výbojný značí vrchol naší lyriky v XVII. stol. a působil i lidovou píseň duchovní. (Bridela vrátil čes. písemnictví Jos. Vašica zvl. článkem v Bridelově zvl. čísle Akordu IV. 1931, který v lecčems doplnilo badání Bitnarovo, i uved. edicemi s poučnými doslovy.)

Jako na osobitou haluzi duchovní lyriky barokní bylo právem poukázáno na skladby »O čtyřech posledních věcech člověka« (vyd. Jos. Vašica 1934), jež se z 3. vyd. kancionálu Šteyerova (1697) vracejí i ve zpěvníku Božanově a Koniášově. Neznámý nám český upravovatel zpracoval jednotným slohem německé i latinské písně eschatologické, které různí jesuitští skladatelé vytvořili z německé předlohy P. Franckha, »Todtentanz« (1604) a počínal si při tom s nemalou volností; v jeho vášnivě patetickém výraze, nelekejícím se ani lidové drastičnosti, se vedle bolesti z pomíjeječnosti života lidského hlásí i vědomí rovnosti všech lidí před Bohem a ve smrti; neprávem byly tyto skladby srovnány s »posledními soudy« barokního umění výtvarného. Jsou památny i tím, že tvoří sourodou průpravu k bohatému eschatologickému básnictví prostonárodnímu. (O nich Jos. Vašica v doslovu uved. vyd., v stati sborníku »Baroko 1934 a v revui »Řád« I. 1933, tu opraven o nich omyl Jar. Vlčka v Dějinách čes. lit. II., 1, 55, který je přičítal Koniášovi.)

Souborem duchovních písní byly kancionály, o něž od doby Rozenplutovy a Berličkovy (v. v.) katolická církev soustavně a horlivě pečovala. Nejdůležitější sbírky jsou (podle Jos. Jirečka, Hymnologia Bohemica, 1878): Jiříka Hlohovského »Písně katolické« (1622), »Kancionál t. j. Sebrání zpěvů pobožných« z tiskárny Pavla Sessia (1631), »Český dekadokord aneb kancionál na deset dílů přes celý rok« z impresí Jiřího Šipaře (1642), Šteyerův kancionál (od r. 1683 do r. 1764 šestkrát), Václava Karla Holana Rovenského »Capella regia, musicalis, Kaple královská zpěvní a musikální« (1693 opatřena vlasteneckou předmluvou J. H. Dlouhoveského), Jana Josefa Božana »Slavíček rajs ký, na stromě života slávu Tvůr-

ci svému prozpěvující« (1719), Koniášova »Cytara nového zákona« (1727, do r. 1762 čtvero vydání, z nichž poslední pochází od Jiřího Václava Paroubka, autora jiného kancionálu »Písně na evangelia nedělní celého roku« 1760).

Kdežto Michna, Bridel a Dlouhoveský podávali ve svých sbírkách namnoze jen práce vlastní, čerpali ostatní vydavatelé kancionálů vydatně z tradičních zásob a to namnoze i původu nekatolického; všichni práce starší obměňovali a hudebně přizpůsobovali. Skutečnou osobností mezi nimi se zdá vedle Ant. Koniáše býti Jan Josef Božan (1644—1716), rodák slezský, dlouholetý farář v Chroustovicích na Vysokomýtsku, poslední barokní básník uprostřed doby, příkloněné již snahám jiným; zvláštním paradoxem získal pro svého barokně vypraveného a přísně katolického »Slavička« nakladatelskou přízeň hr. Šporcka. Při výběru starších písní si vedl kriticky, sám patrně mnoho písní složil, zůstává ve věren jak barokní eschatologii, tak i sklonům idylickým. Jsa jako Michna také hudebním odborníkem a honose se nemalou dovedností veršovníckou, dovedl upoutati rozmanitostí forem i lidovostí výrazu (v. St. Souček, »Rakovnická vánoční hra« 1929, str. 98—127.) Mnohé z písní, pojatých do těchto kancionálů, zlidověly a uchovávaly se v XVIII. i XIX. stol. ústním podáním, osvěžovaným při zpěvu chrámovém; i setkáváme se s nimi pak ve sbírkách Karmárytově, Sušilově a Bartošově, s tím rozdílem, že se na Moravě uchovaly písně starší.

Dramatické básnictví pobělohorského baroku českého bylo ovládáno jezuitskými hrami školními, s jejichž ohlasem se nikterak nemohl měřiti vliv divadelních společností anglických, vlašských a německých, působících na naši půdě sporadicky od sklonku XVI. stol. Ale vrchol jezuitské dramatiky u nás spadá již do doby předbělohorské, načež nastává úpadek, třebaže se Tovaryšstvo Ježíšovo i později ze všech sil snažilo nejen užití tohoto působivého prostředku pro výchovu v latině a v rétorice, zároveň pak k podnícení ctižádosti mezi žactvem, nýbrž i nádhernou výpravou s kulisami, mašineriemi, hudbou a tanci získati přízeň obecnstva. Ve shodě s dobovými tendencemi řádu bylo, že hry byly pomůckou výchovy nábožensky dogmatické, že hněly názor publika o časových otázkách, že svými náměty z vlasteneckých dějin a legend i vloženými deklamacemi posilovaly vědomí národní a smysl pro domácí tradici. Plodnost jezuitských dramatiků u nás, hojnost jejich kusů i rozmanitost jejich látek budí podiv, s ní však není v poměru

vnitřní hodnota prací, většinou spíše rétoricky deklamačních než dramaticky uměleckých. Také dramatická teorie se v Čechách pěstovala; scaligerovské zásady renesanční, formulované českým jesuitou Jakubem Spanmüllerem-Pontanem (1594) se opouštěly a byly v Balbínových »Verisimiliích« (1660) a na v krátkém českém spisku, připojeném k Jandytově mluvnici (1705) na Balbínovi závislém, nahrazeny názory barokní dramaturgie; tu se dělily hry na tragedie, komedie, tragikomedie, komikotragedie a drama deklamatorní. Mezi českými dramatiky jezuitskými, píšícími latinsky byl nejplodnější Karel Kolčava (1656—1717), rodák pražský, v Kutné Hoře zemřelý, který posledních 15 let své činnosti vyplnil publikováním děl vzniklých z učitelského působení a doplňujících je; nad cvičení epická, epistolografická a hagiologicky oslavná vynikají jeho »*Exercitationes dramaticae*« (1703—1705), obsahující 23 hry. Látkově byl Kolčava spisovatelem nemálo vynalézavým, jenž čerpal z dějin středověkých i novodobých z pověstí i legend, beze zvláštního zřetele k námětům jak domácím, tak antickým, umělecky však ulpěl ve hrách, majícím spíše záměry školské než básnické, na pouhé deklamaci, mnohdy rozvláčné, nejednou bombasticky květnaté. Český psané hry jezuitské nám nejsou většinou zachovány; došly nás většinou pouhé synopse, náčrty to obsahů, aniž můžeme na jisto tvrditi, že dramata byla skutečně po česku provozována.

Z jezuitského pera, prostředí i ducha pochází na jisto t. zv. hra r a k o v n i c k á v á n o č n í (kolem 1865), kterou St. Souček důmyslně připsal jezuitskému knězi v koleji košumberské Jiřímu Janu Libertinovi (1654—1732), posléze kanovníku svatovítskému. Jest to spíše »deklamace«, než drama, jež se svěžími barvami přírodními, přirozenou lidovostí a pastýřským rámcem řadí k lyrickým plodům okruhu Rosova. S ní souvisí vtipný, rozmarový a nábožný »*Actus pobožný o Narození Syna božího*«, patrně nejlepší scénická práce čáslavského rodáka a posléze pražského ředitele i regenschoriho Václava Františka Kozmánka (1607—1679, psal se i Kozmanecus neb Kozmanides). Kromě historických, dokumentárně cenných zápisů a nářků o válce třicetileté, napsal řadu »intermedií« či »interludií«, ze života selského, vyznačujících se ostrým pozorováním, s živou charakteristikou a obhroublým humorem burleskním.

Tyto hry, hlavně vánoční, velikonoční a pašijové pronikaly rychle do lidu a byly tu zpracovávány po venkovském vkusu; v této, často svěží a svou naivností poutavé úpravě se zacho-

valy do stol. XIX.; výklad o nich náleží do kapitoly o básnictví lidovém.

(O dramatě pobělohorském mimo souhrnné práce Menšíkovy, Máchalovy a Trágrovy, uv. svrchu, viz dvě průkopnické monografie, daleko přesahující rámec svého předmětu, Boh. Ryba, »Literární činnost K. Kolčavy« v Čas. Mat. Mor. 1926 a Stan. Souček, »Rakovnická vánoční hra« 1929.) —

Průběhem věku XVII. a v první třetině XVIII. stol. se podařilo nositelům reformace katolické navrátiti český národ do lůna církve římské a získati jej, dílem činností duchovní, dílem i hmotným násilím, pro katolictví, obrozené myšlenkami koncilu Tridentského a nesené barokní kulturou rázu románského. Rekatolisační snahu horlivých i obětavých misionářů, hlavně jezuitských, podporovali pravověrní Habsburkové a poskytovali jí v jejích inkvisičních počinech, druhdy velmi krutých, oporu nejen mandáty proti nekatolíkům, ale i mocí brannou. Členové Tovaryšstva Ježíšova pracovali neúnavně jako misionáři a kazatelé mezi lidem, podezřelým z kacířství, odníмали mu násilně knihy nekatolické, pálili je a nahrazovali novým písemnictvím asketickým a hagiologickým, které vesměs vyrůstalo z nového vkusu barokního a namnoze hovělo svou názornou lidovostí citovým i obrazovým potřebám prostých čtenářů. V tomto literárním působení propagačním projevili jesuité stejnou míru důmyslu i schopnosti organisátorské, jako v rozvětveném působení školském, kde měli, hlavně na školách středních, vážnou soutěž v řadě piaristickém, obratně těžícím z některých nedostatků učilišť jezuitských, hovějících příliš scholastice, mechanickému učení jazykům, povšechné rétorice a zanedbávajících učení věcné, zvláště přírodní. Škola hnětla duše dorostu; církev vládla nad myslí a srdcí dospělých mužů a žen; skvělé náboženské umění barokní, výtvarné i hudební, také na naší půdě bohatě rozkvetlé, získávalo znovu pro duchovní hodnoty a dodávalo vnitřnímu životu jednoty kulturní, arcí zcela odcizené starým Čechám předbělohorským. Ale tato vzdělanost, bránící učenci ve skutečném vědeckém badání a nedovolující laiku svobodně mysliti, pozdila se žalostně za současným duchem evropským; v literatuře se projevovala krajní jednostranností náboženskou, neb nanejvýš historickou — pro skutečné slovesné tvoření umělecké, čerpající z plnosti života, nebylo vůbec místa v době citově tak vzrušené a esteticky tak vnímavé, jako nebylo místa ani pro pravou činnost naukovou, spoléhající — ve věku Descartesově a Lockeově — na poznání rozumové a smyslové.

Nepodařilo se však horlitelům, zvláště mezi vlasteneckými kněžími světskými i řádovými, zastaviti pobělohorský úpadek národního jazyka a vědomí: vznešenější stavové se poněmčovali, vzdělanci pak se uchýlovali většinou k mezinárodní latině, školy ovládající. Němčina vnikala do sněmů, života úředního, správy statků; vystřídala v pobělohorské šlechtě frančtinu a vlaštinu a upadala v zapomenutí i u členů starobylých rodů domácích; nabývala stále širšího panství v městech a když se i habsburská dynastie poněmčila, zdál se postup germanisace nezadržitelným. Marně zbrojili vlastenci způsobu Balbínova historické poznání pro uvědomění národní; nadarmo kult domácích světců budoval novou tradici předbělohorskou; úspěchu nemělo horlení gramatiků a puristů. Zevně se zmenšoval obvod češtiny; vnitřně podléhala zkáze, namnoze působením germanismů; staré české knihy, z části pro odium kacírství, se již nečtly a dobrých nových přibývalo poskrovnu; skuteční vzdělanci se nejraději dorozumívali po latinsky.

I stal se v této době těžkého úpadku v XVIII. století, kdy šlechtici a byrokraté se odnárodnili, kdy inteligence, soustředěná téměř bez výjimky v kněžstvu, propadala mezinárodní latině, pravým nositelem a zachráncem české národnosti lid sel'ský, úpící právě v těžkém poddanství a v trapné bídě hmotné. Zachovával nejen jazyk, ale zároveň slovesnou tradici, kterou si po svém obměňoval, přizpůsoboval a přetvářel, až ji odevzdal do rukou svých synů, obnovujících národní obrození na rozhraní XVIII. a XIX. stol., aby čerpali látkově i formálně pro obnovené básnictví. Proto se právě sem řadí výklad o českém lidovém básnictví zcela organicky.

3. Literatura prostonárodní.

Do pozdních údobí slovesného baroka pobělohorského, ještě před práh národního obrození, spadá rozkvět písemnictví prostonárodního, jemuž se však dostalo pozornosti, záznamu a studia hlavně teprve za romantiky v stol. XVIII.

Lidová slovesnost udržuje se většinou ústně jako statek anonymní; zcela výjimečně známe i podle jména její tvůrce neb poslední dochovatele či zapisovatele, a ti zhusta odkazují dále k předchůdcům neb prostředníkům. Stejně jako v oboru lidového výtvarnictví běží též v literatuře o kulturní statek, předšší vzdělanými vrstvami a obrážející jejich zájmy a představy; ani ústní anonymní tradice lidová neobstála by zcela

bez psaného a tištěného zdroje, namnoze starobylého, na jehož autora se zapomnělo. Avšak přechodem do nižších vrstev civilizačních doznala tato slovesnost změn velmi podstatných: přizpůsobila se poměrům a názorům lidových příjemců; byla podřízena přísným mravním názorům i primitivnímu vkusu venkovanů; výrazově se zjednodušila a většinou i zhutněla; uzavřela se proti novým kulturním vlivům a hlavně zpracovávala tradiční látky minulosti a to i slohem zvolna odumírajícím v tvorbě umělé. Její nositelé ze vzdělanější, často i písemně i hudebně cvičené třídy venkovské, nebyli úplně bez vlastní tvořivosti umělecké, kterou v nich popudy umělého a učeného písemnictví namnoze uvolnily; to platí jak po stránce tématické tak i výrazové. I když nečerpali přímo, jak si představovali romantikové, z pradávného pokladu bájeslovného, přece často zpracovávali látky velmi starožitné, ovšem dochované tradicí v podobě obměněné a porušené. I nacházíme v básnictví lidovém trosky představ náboženských, zbytky historického poňání z dob daleko minulých, ohlasy mravů a zvyků dávno odložených, motivy ze slovesnosti vzdělanými vrstvami již nečtené, někdy i stopy vlivů vymizelých z povědomí kulturního. I obráží prostonárodní literatura časovou i životní vrstvu starší než tu, již náleželi její tvůrci i šířitelé, kteří zacházivali značně libovolně s přijatým statkem. Právě v této skutečné neb domnělé starobylosti se shledává zvláštní její půvab, ba, i nachází vítaná protiváha k příliš rychlému nástupu nových směru i mód v písemnictví umělém.

Osobitý sloh lidové literatury, zvláště prostonárodního básnictví, jež si zachovalo co nejužší styk s hudbou, býval romantiky vykládán jako sourodý výraz osobitého ducha národního v jeho rysech základních; spíše však vyplývá ze snahy a schopnosti vyhověti prostotou, názorností a důrazem potřebě srozumitelnosti u lidového posluchačstva. Odtud v prostonárodní epice zhuštěnost a úsečnost, pomíjení přechodů a ostré vypracování dějových obrysů, sporá povahokresba a prudký výpravný spád; odtud v lyrice soustředění na vrcholy citové vlny, skoupost situační malby, působivé vypracování analogií mezi děním v přírodě a v lidském srdci; odtud všude výrazná gnómičnost, smysl pro pointu, slovní vtíp. Toto vše přesvědčuje o činnosti slohově umělecké, která s příklonou ke svým umělým vzorům nepohrdla občas ani značně složitými prostředky slohu básnického, ano, také řečnického, stálým i zdobným epitetem, příznačným motivem rytmicky se opakujícím, opakováním a refrémem, kontrastem a zvláště paralelismem. Již tato složitá

stránka výrazová, od níž se básníci uměli často s prospěchem učiti, nedopouští, aby prostonárodní písemnictví bylo vylučováno z dějin literárních a odkazováno jen do národopisu.

Jenom měrou zcela skrovnou můžeme je sledovati v době předbělohorské. Opovržení učených stavů, zejména kněžstva a rytířstva, zahrnovalo je ve středověku, pohrdání duchů renesančních a humanistických odvracelo se od něho ve věku novém; reformační úsilí o zlidovění ducha náboženského snažilo se spíše o to, aby povzneslo prostého člověka k vzdělanosti knižní, než aby její plody přizpůsobilo jeho chápavosti a aby uznávalo naivní obměnu obecných statků kulturních. I jsou všecy starší záznamy prostonárodní slovesnosti, počtem tak nepatrné, doprovázeny zároveň odsudkem, a přece nelze nepostřehnouti jejich vztahů k umělému a učenému písemnictví, které jimi pohrdá. V staročeském období nevnikly sice lidové látky do epiky, ale zato do pověstí, zaznamenávaných kronikáři; klerikové, studenti a opovržení vaganti pojali leccos z lidové lyriky do svých písní milostných, satirických, historických; liturgické drama náboženské se neubránílo vpádu lidové burlesky; v středověkých bajkách, sbírkách přísloví a souborech, anekdot hlásí se vedle látky knižní a mezinárodní slušný podíl původního mudrosloví lidového. Humanismus, hlavně když se zřekl výlučné latiny, posloužil ve své znárodnělé fázi neočekávaně jak obohacení, tak rozšíření písemnictví prostonárodního. Lidová prósa se chopila dychtivě povídkových látek, přinesených jeho vyspělým novelistickým uměním; mladistvý knihtisk dodal této lehké a líbivé produkci nebývalého rozšíření a vydatně napomáhal ústnímu podání; novými těmito prostředky publicity vnikly do lidu také některé motivy antické. Současně horlili mravokárci na kazatelkách i v knihách proti lidovým pověrám, lidovým zvykům, lidovým písním a horující proti nim, zaznamenávali je k velké vděčnosti pozdějších badatelů, ale zároveň předáci reformačního hnutí si všímali ve své náboženské snaze o srozumitelnost českého textu biblického a v humanistické péči o jazykovou správnost lidového jazyka a to nejen po stránce mluvnické a slovníkové, nýbrž i obrazné a gnomické a dopomohli tak živlu prostonárodnímu vydatně i do nejvyšších oblastí slovesnosti, ovládaných jinak učenými vlivy humanistickými.

Mnohem však blíže se k mysli lidové naklonilo katolické hnutí protireformační: chtělo si ji získati a neopominulo žádného prostředku k tomu, snažíc se stůj co stůj o popularisaci, neostýchalo se ani trivialisace. Prosynceny ve výrazu slovním i obrazo-

vém snahou o zlidovění, pronikly jeho náboženské výtvořry, zvláště píseň, legenda a drama nebyvalou měrou do nižších vrstev a byly tu vděčně recipovány a to jak obsahově, tak formálně, až se staly východiskem tradice velice vytrvalé. Bylo to v době obecného poklesu národně kulturního, kdy ztísněné poměry ubíraly více a více půdu slovesné tvorby umělé, až tato skoro zanikla za úpadku českého života vůbec; tehdy na sklonku XVII. věku a téměř v celém století XVIII. se tím plněji rozvířila literatura lidová. Proto má — stejně jako lidové umění výtvarné — v takovém stupni ráz barokní a o něco později rokokový, stejně v látkách jako slohově. Myšlenkově se za naší slovesnosti prstonárodní rýsuje katolický názor o pomířejícnosti života pozemského a krásy věčného blaženství, kam vede za pomoci milosti boží cesta dobrých skutků. Sociálně vyrůstá z forem selského poddanství, jemuž se častěji vzpírá satira a humor než povstaectví robotníků. Historicky se vracení nejčastěji vzpomínky na pozdní turecké války a na vojny pruské; velké historické vzpomínky a blouznivá proroctví zůstávají výjimkou. Spojitost lidové písně s barokní lyrikou, zvláště pastýřskou a erotickou, jest stejně patrna po stránce literárně slohové jako vztahy její k barokní hudbě; v okruhu duchovní lyriky lze vůbec stanoviti stěží rozdíl mezi umělými skladbami kancionálů a ústním podáním bezejmenným; zcela podobně jest tomu v dramate námětů většinou náboženských. I lze výklad o tomto prstonárodním písemnictví postavití případně v sousedství slovesného baroka.

Tímto způsobem se zároveň nejvhodněji vysvětlí jednota literární tradice, přerušená jen domněle v XVIII. stol. Jazykem, jímž léta nejsou vůbec psána díla literatury krásné, jehož užívají stále řidčeji i náboženští spisovatelé lidovýchovní, k němuž zřídka saháji autoři naukoví, tvoří prstonárodní lyrikové, vyprávěči, dramatikové dále bez přestání a dávají, ani si toho neuvědomující, zvučení na svém zachovalém a pružném nástroji tónům, jaké se před tím, ani za staročeského rozkvětu domácího básnictví, neozývaly v řeči české. Tvaroslovná správnost, syntaktická obratnost, slovníková hojnost této lidové poesie a prósy jsou mimoděk odpovědí národního ducha všem ušlechtilým obavám učených neb ochotnických gramatiků a puristů, kteří se z pravého vlastenectví hrozili mluvnického divočení své mateřštiny a bezmezného pronikání cizot do jejího organismu. Tradiční jednota se však neprojevuje pouze touto stránkou jazykovou. Na dně některých pověstí místního rázu, ale obecnějšího dosahu, i proroctví, prozrazujících tíhu doby, se skrývá kus vědomí

národního, posilovaného i matnými vzpomínkami na velkou minulost, kdežto tradice náboženská se zrcadlí oběma, různými tvářemi: katolická, jež vedle duchovní písně, volí za výraz i legendu i duchovní drama, se vrací ke kultu předhusitských světců gotických, nikterak beze vlivu nové zbožnosti barokní; reformační, udržovaná ve »skrytém semeni« tajných vyznavačů evangelia stykem s protestantskou emigrací, v písních i věšt-bách si připomíná hlasatele i mučedníky slova božího, kteří jsou ve své vlasti opovrženi jako kacíři.

Leccos z těchto skrovných a zlomkovitých porůstatků tradiční jednoty zajímalo již osvícence na prahu národního obrození, a mnozí z nich, s Dobrovským v čele, nastoupili cestu ze studovny a knihovny k lidu, v jehož jazykové čistotě a gnomické moudrosti shledávali sůl duchovního života národního. Avšak teprve, když romantika přinesla nové, směle idealisující pojetí lidu a jmenovitě jeho písně, počali obrozenští básníci uvědoměle a úspěšně navazovati na prstonárodní tradici a nacházeli v ní oporu mnohem vydatnější než jakou prvním pokusům novočeského veršování mohli poskytnouti umělí básníci českého baroka, Rosa neb Kadlinský; dlužno však vyznati, že byly to romantické doktriny cizí, jež našim básníkům ukázali na zdroje domácí, jmenovitě na lidovou píseň obsahu světského. Od Hanky přes Čelakovského k Erbenovi trvá v novočeské poesii soustavný i nadšený kult lidového básnictví, ve svém způsobu nejmělejší a nejdůmyslnější pokus o navázání na slovesnou tradici, na oko přetrženou. Básníci byli většinou také sběrateli prstonárodní poesie, v čemž s nimi pracovali též druhové, kteří v původní tvorbě se nedali inspirovati lidovou Musou, jako Kollár, Šafařík, Sušil; studovali svůj milovaný předmět odborně a s Erbenem i B. Němcovou v popředí kladli základy k vědeckému národopisu; pěstovali horlivě typ básnických »ohlasů« a vytvořili i pro budoucnost dvojí sloh, odvozený z poesie prstonárodní, jeden spíše písňový, druhý spíše gnomický; ten i onen se stal výrazovým korektivem řečnického i dekorativního stylu, který si u cizích vzorů naše lyrika již od dob Kollárových osvojovala. V tomto smyslu prstonárodní slovesnost česká, která v XVII. a XVIII. stol. zachránila tradiční jednotu, působila ještě v XIX. věku jako součinitel zachování tradice básnické, třebaže ve zpracování umělých tvůrců a jejich učených vykladačů.

Romantika lidovou literaturu, zvláště píseň, baladu, pověst a báchorku, odkryla a ocenila, ale, snažíc se ji vystaviti za vůdčí princip pro umělecké tvoření, značně ji přecenila v idealisaci namnoze fantastické. Klamala se jak o její starobylosti, kla-

douc ji až do pravěku bájetvorného; přepínala její originalnost, ač látkoslovný rozbor poučuje o mezinárodním stěhování motivů původu nejednou knižního; horovala o společném základu slovanském, který se sotva jeví silněji než vlivy západní a to především německé a církevně latinské; hledala hromadnou, básnivou spolupráci venkovanského zástupu tam, kde tento kolektivní činitel spíše jen přijímal, ovšem ne zcela bez obměn, výtvory jednotlivců, třeba bezejmenných, ale stavovsky určitelných, pocházejících z pomezí mezi vlastním lidem a knižně vzdělanou inteligencí. Srovnávací věda literární, která se zabývá se zvláštní zálibou právě slovesností prostonárodní, znamená reakci proti tomuto stanovisku romantickému, avšak její důmyslná analýsa zašla v leccems také do zámezí. Lidová literatura, dochovaná ústním podáním, jest ve svém celku mladší, než myslili romantikové, neboť spoléhá značnou měrou na datované texty knižní, jindy na hudební doprovod, jehož umělý původ můžeme i časově určit, ale při tom proniklo do ní mnoho zbytků tradice pradávné. Proti její nepůvodnosti látkové a motivické třeba si všimati hlavně její rázovitosti slohové, plynoucí jak z duševního prostředí, kde vznikala a pro něž byla určena, tak ze zvláštního způsobu, jakým byla tradována. Není hlubších důvodů, proč by toto odvětví slovesné tvorby národní mělo býti vylučováno z literárního dějepisu, zvláště, když jejím pojetím do vývojového celku se vyplní domnělá mezera v nepřetržité řadě projevů slovesných. Mnohé, o čem bude řeč v následujících odstavcích, spadá vznikem do doby pozdější, na samý konec XVIII. a do začátku XIX. věku, leccos naopak jest původu staršího; přesto nebylo by radno úzkostlivým členěním chronologickým rušiti jednotu literaturu prostonárodní, jak se jeví v lidové próse pověstí a pohádek, v příslovích a hádankách, v lidové písni světské i duchovní a v dramatech lidovém.

Lidová pověst. Z prostonárodní prósy vyniká největší starobylostí lidová pověst (někdy zvaná pověstí dějinnou). Právě to, čím se liší od báje a báchorky, jejichž složky však do ní během doby stále vnikají, určení časové a místní, slouží zároveň k jejímu zachování, ale i okolnost, že se lidová pověst zakládá na nepřetržité výměně podání ústního a tradice knižní, podporuje nemálo její trvanlivost. Jest v podstatě ústní zprávou o nějaké události, kterou první vyprávěč, pocházející někdy z okruhu přímých svědků, vydává a sám pokládá za bezpečnou pravdu, ale často, ještě dříve než projde vrstvou posluchačů, jest tato zpráva obměněna podle stupně paměti, podle obrazotvorné schopnosti, podle životního a hlavně mravního názoru

zpravodajova. Tito tři součinitelé jsou i nadále účastni při vývoji a změnách pověsti. Pamět, ač posilována obnovovanými pomůckami knižními i udržována údaji místními, postupně ochabuje a bledne, zvláště, pokud jde o časové zařazení i sled událostí. Obrazotvornost, která se napájí jak z ústního podání, tak z populární beletrie, doplňuje porušenou souvislost, vynechává partie nezcela srozumitelné a nahrazuje je novými vložkami; tímto způsobem do rámce vlastně historického vniká živel báchorkový, někdy i bájeslovný, prvky církevně legendární, později látka čistě novelistická a to v úpravě podle vládnoucích směrů literárních. Vyprávěči v souhlase se svým posluchačstvem přizpůsobují pověst nazírání své doby: jejím představám náboženským, jejím politickým úzkostem a nadějším, jejím požadavkům spravedlivosti mravní. Nejednou lze na pověsti rozeznati různé názorové vrstvy podle toho, v které společenské skupině vznikla a v jaké lidové třídě se zachovala, takže bylo by lišiti pověsti selské od panských, učenecké od měšťanských, kněžské od laických. V pověstech českých byl starobylý základ, pocházející z věku národní velikosti, obměněn působením bolestného vědomí obecného úpadku a strádání; reformační vzpomínky potuchly vlivem vítězné restaurace katolické, která obecně zesílila prvek legendární a zázračný; konečné, namnoze novelistické vyšperkování pochází z doby romantické, roditelky povídkové literatury prostonárodní; pozdní přínos německý zastínil v pověstech jak motivy antické, občerstvené humanismem, tak kulturní společenství s národy slovanskými.

Nejobvyklejší bývá látkové dělení lidových pověstí. Na sám vrchol se stavívají pověsti národní, známé i oblíbené v národě celém a to pro celkový význam královských neb hrdinských postav ústředních i pro závažnost událostí, k nimž se poutají. Ale i domnělé nejstarožitnější z nich jsou zhusta původu knižního; pradávny a dokonce společně slovanský základ pověstí, t. zv. bohatýrských, zůstává u nás sporný; většina národních pověstí vznikla z pověstí místních neb kmenových, a jako ony má namnoze kořen etymologický. Čím místo, k jehož jménu, stavbám, osudům se poutaly, bylo významnější, tím spíše měly pověsti ty naději, že se stanou národními. Tím nad ostatní poklad tradicí lokálních vynikly pověsti pražské, mezi nimiž pověsti vznikla z pověstí místních neb kmenových, a jamělý a cizí. Místo, kde se narodily, kde působily, kde zemřely vynikající osobnosti, dějiště slavných bitev, sídla klášterů, proslulé svatyně poutnické bývaly obestírány celým pásmem pověstí, měnících svou tvářnost podle ducha doby, kdy rozkvétaly

a ovšem podle pomůcek, o něž se opíraly. Podobně látkově zú-
ženy jsou pověsti r o d o v é a h e r a l d i c k é, jejichž rozvětvení
se řídí podle hradních a zámeckých pánů v majetku se střída-
jících; cizí vliv hlavně německý jest v nich stejně patrný jako
romantický ráz, pocházející z rytířství skutečného neb literár-
ního. Proti nim mají pověsti m ě s t s k é povahu jinou, ježto se
v nich projevuje silný smysl pro grotesku, bující při škádlení
stavů stavy, sousedů sousedy, měšťáků venkovany; blíže než bá-
chorce stávají anekdotě. S pověstmi jak národními, tak míst-
ními souvisí těsně prorocství a věštbý dob lepších neb naopak
zkázy tu mravní onde životní vůbec; podivuhodně se v nich
mísí inspirační prvek časově i místně konkrétního utrpení a mo-
tivickým obsahem mezinárodním, nejednou nemálo starobylým.

Vynikající znalec a pilný sběratel lidových pověstí, Aug. Sed-
láček, který stejně jako jeho druh v tomto dvojím úsilí, Al. Ji-
rásek, pojednal o vzniku a obměnách českých pověstí, rozezná-
val podle původu a dochování patero vrstev: nejstarší jsou ze
století XI., následují pověsti věku XIII. a XIV., velice hojnou
kořist nám ponechalo století XV., hojnější ještě věk XVI., kdež-
to ostatek shrnuje milovník starobylosti české do skupiny spo-
lečné, ač právě období pobělohorského baroka, selského poddan-
ství za absolutismu, společensko-hmotné obnovy ve věku osvíc-
enském, byly pro vznik pověstí a hlavně pro jejich slohovou
úpravu prostředím nad jiné úrodným.

Nejstarším, velmi bohatým pramenem lidových pověstí, po-
výšených většinou na pověsti národní, jest Kosmova kronika
ze stol. XII., jejíž učený autor sám ostražitě lišil mezi »báživým
podáním starců« a pravdou historickou. Přes to mnohé, co
vydává za tradici domácí, objevilo se kritickému rozboru jako
statek mezinárodní ve zřetelné stylisaci církevního humanismu.
V pověstech o prvních hrdinách křesťanských, jež zaznamenali
skladatelé legend, poznáváme snadno starodávné příměsky ha-
giologické a to ovšem spíš latinské než řecké církve. Že ústní
podání prstonárodní zatím stále vydatně pracovalo, ukazují
veršované letopisy t. zv. Dalimila, psané počátkem XIV. věku:
pověsti z Kosmy známé se tu vracejí ve vyspělém motivickém
rozvětvení a úpravě skoro beletristické, Tato znovelističtění po-
věstí i se snahou o zábavné podání se stupňuje pak u kroni-
kářů humanistických s Aeneou Sylviem v čele, který této ten-
denci podřídil svůj obraz husitství; v úpravě lidovější nachází-
me totéž u Hájka z Libočan v stol. XVI., v němž starší i novější
romantika česká uctívala přímo nevyčerpatelnou studnici po-
věstí jak bájeslovných, tak místně etymologických; o půl století

později než Hájek snesl Paprocký z Hlohol ve svých historických dílech zásobu pověstí rodových a erbovních. V době protireformační rozmnožen tento lidový poklad značně a to podáním legendárním většinou s přísadou zázračnosti a ve vztahu k chrámovým i poutnickým střediskům kultu; také starší odkaz gotický obnovován i obměňován; z letopisců zvláště Balbín zaznamenal četné místní pověsti starobylé i novotné. Historická kritika obrozenská vystupovala přísně proti pověstem, doprovázejícím dějiny, a od Dobnera až po Palackého se snažila je vymýtit, jen národopisně vzdělaný Zap jim popřál čestné místo ve své lidové kronice. Ale romantickým básníkům nedovedla tato skepse otrávit jejich vděčnou zálibu v Hájkovi, z něhož látkově plnými dlaněmi čerpali od skladatelů Rukopisů přes Klicperu a Máchu až k Zeyerovi. Nad pověst stavěla však jejich estetika vysoko nejen lidovou píseň, nýbrž i pohádku, čímž si vysvětlíme, proč se nikdo z romantických spisovatelů českých nepokusil o sbírku prostonárodních pověstí; i byli čeští spisovatelé odkázáni většinou na vlastivědné snůšky německé, zvláště Heberovu a Grohmannovu. Původní české sbírky pocházejí až ze sklonku století: r. 1883 vydává Jos. Svátek »Pražské pověsti a legendy« se zvláště hojnou látkou pověstí chrámových i architektonických a s rozsáhlým kruhem vyšehradským; r. 1894 vycházejí Jiráskovy »Staré pověsti české«, vynikající netoliko darem epicky monumentalisujícího přednesu, ale i schopností povznést místní pověsti i proroctví k výši zájmu i podání obecně národního; skoro současně sebral a utřídil odborně Aug. Sedláček »Sbírku pověstí historických lidu českého«, klada důraz též na látku erbovní a rodovou; jejich následovníci, Adolf Wenig, Jos. Pavel a Karel Kalláb, kteří vydatně přihlédli k místní tradici české i moravské, projevují se v pojetí i ve slohu epigony Sedláčkovými a hlavně Jiráskovými. Sedláček i Jirásek se zabrali do výkladu pověstí také teoreticky, onen v úvodech své sbírky, tento v rozsáhlém a vynikajícím národopisném příspěvku do souborného díla vlastivědného »Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild« (Böhmen I. 1894).

Již u středověkých našich kronikářů nacházíme zaznamenány národní pověsti z doby pohanské, kladené do t. zv. doby knížecí a označované někdy jako bohatýrské; nejvýznamnější mezi nimi jsou o příchodu Čechově, o Krokovi a jeho dcerách, o Přemyslovi, o dívčí válce, o Horymírovi, o Neklanu a válce lucké, k nimž se druží menší okruh pověstí moravských se Svatoplukem v popředí. Již mezi nimi leccos na př. pověst o knížeti po-

volaném od železného stolu jest látka mezinárodní, ale týž Přemysl značně připomíná římského Cincinnata, stejně jako válečnic panny Libušiny jsou podobny řeckým Amazonkám, Horymířův Šemík pak antickému Pegasu, takže na vliv starověké tradice nelze nemysleti. Mnohem více dějinného základu jest v podání doby křesťanské, jak ukazují současné legendy, odsuzované ne-spravedlivě historiky osvícenskými: svatý Václav se sv. Ludmilou a s Drahomírou se stává středem celého cyklu, k němuž se druží pověsti o sv. Vojtěchu, sv. Prokopu, sv. Ivanu. Z období knížat a králů přemyslovských přešlo vlastně nemnoho do lidového podání, aby se udrželo přes století: osvobození Prahy z moci polské, Oldřich a Božena, Břetislav a Jitka, vyhubení Vršovců, Soběslav, kníže selské, hrdinství Čechů před Milánem, záhuba rodu Přemyslova stojí tu v popředí, ale že se sem vloučilo mnoho látky jen beletristické bez historického jádra, ukazují obě velmi populární a starobylé pověsti heraldické, původu zřejmě německého, o Štilfrídovi a Bruncvíkovi.

Velká a milovaná postava Karla IV., poutající se nejen k různým místům staré Prahy a ke Karlštejnu, ale i ke klášteru opatovickému, dovedla v lidové mysli zastřítí sice figuru otce Jana, připomínaného hlavně pro rytířskou smrt u Kreščaku, ale sama zvolna ustupovala romanesknímu, mnohdy značně burleskně podávanému zjevu Václava IV., ať šlo o společenství krále pijáka s rozverným katem a krále záletníka se sličnou lazebnicí nebo o konflikty hněvivého panovníka se zpovědníkem královniným. Tendenční vlivy protireformační jsou při tom patrné; tím více zasáhly do velmi rozvětvené a vytrvalé pověsti žižkovské, která kroužila kolem Žižkova rodiště i pole úmrtního, kolem hradu Rábí i obou měst, honosících se jeho hrobem. Pečeť XVII. a XVIII. stol. má legendární pověst svatojanská ve svých složkách náboženských i vlasteneckých; patetická její moc zastínila všecky jiné pokusy katolické restaurace o vytvoření i rozšíření pověstí hagiografických, jež zůstaly čistě místními.

Pověst o »moudrém bláznu« Palečkovi má historický základ v době poděbradské, ale byla vyšperkována vydatně oním gnomickým ornamentem, jaký se v celé střední Evropě v literatuře XV. věku rozbujel; věk vladislavský odkázal živé podání o kutnohorských havířích jádra náboženského a pověst o rytíři Daliboru z Kozojed, vyhrocenou stavovsky. Do XVI. a XVII. stol. spadá vznikem i rázem většina místních pověstí pražských, ač vypravování o staviteli Karlova i o staroměstském orloji jest starší; mocné pronikání literárních žvlů cizích jest na ráz patrné. Ve zkazkách o pražském ghettě, jmenovitě o Golemovi, se

hlásí prvek rabínsko-židovský; v pražských příbězích Fausta, jako již před tím Žita kouzelníka, ztratilo se středověké a humanistické jádro pod burleskní skořápkou studentské a lidové grotesky.

I mimo úzký okruh hradů a zámků panských se vyprávěly heraldické příhody o původu pánů z Pernštejna a z Boskovic a cizokrajná, ale v sídlech Vítkoviců trvale lokalizovaná, pověst o Bílé paní; skrovnějšího rozšíření dosáhly místní pověsti o loketském zvonu, o loupežnících na Housce, o Heřmanu z Bubna a jeho lvu a zvláště onen kruh erbovních příběhů, který Aug. Sedláček dovedl mistrovsky obnoviti.

Místní podání Čech východních i hor Orlických obklopilo českobratrské exulanty s Komenským v čele motivy jen nepatrně obměňovanými, které zhoustly výrazně kolem Růžového paloučku u Litomyšle; tam se vzpomínky elegické propletly k nerozeznání s pacifickými tuchami chiliastickými. Na opačném konci Čech, na Chodsku, vyrostl v lidové i literární tradici postupně, Jan Kozina v příkladného hrdinu selského sebevědomí, opřené o staré výsady a tato pověst byla několikrát, zvláště v příbězích o Lukáši Pakostovi na Litomyšlsku a o Kubatovi, mučedníku za Blata, namnoze neobratně napodobována. Značně pozdější události tvoří dějinné pozadí rozvitých a napínavých zbojnických příběhů, jež si uherští Slováci vyprávěli o Janošíkovi s jeho »horními chlupci« a Laši o Ondrášovi, zrazeném podlým druhem Jurášem. Zbojnická romantika XVIII. věku, která zalehla i do některých ještědských skladeb K. Světlé a jež v lidovém podání učinila tak populárním loupežníka Babinského, vězněného na Špilberku, prosytila tyto pověsti, variující motiv sociálního vzdoru, že křivda jest u pánů, pravda u zbojníka; literárně jest příznačno, že se tato pověst nejčastěji vtělovala do epické formy úsečných balad prstonárodních.

Až hluboko do středověku lze sledovati to, co v důmyslném svém rozboru (Časop. Spol. přátel starožitností čes. XXII.—XXVI., 1915—1918) R. Urbánek označil jako pověst k r á l o v s k o u, blouznivě chiliastickou zkazku o toužebně očekávaném příchodu ideálního knížete, který splní všecky tužby svého lidu. Pověst ta vynořuje se vždy znovu, vznícena byvší odchodem panovníka nad jiné oblíbeného (velkomoravského krále Svatopluka, knížete Soběslava, Přemysla Otakara II., Karla IV.) a posilována jsouc tíhou nepříznivých poměrů politických i hospodářských; na Moravě vyvrcholila cyklem o Ječmínkovi, jehož lid hanácký nepřestával hledati, v Čechách starobylostí tradicí o králi Stadickém. Souvisí to s hojnými proroctvími, která

lid vkládal rád do úst záhadným postavám věštích schopností a mnohdy nadpozemského původu, kněžně Libuši, Sibylle, Slepému mládenci, Havlatovi, Palatovi; jsou vesměs provenience cizí, pocházejíce namnoze z literárních pramenů antických, upravených středověce a křesťansky. Avšak lid je jednak přizpůsobil těžké přítomnosti, sténající pod tlakem selského poddanství i pod útliskem národnosti a jazyka a vtiskl jim pečeť svých názorů; rozkvět jejich sahá hlavně do XVII. a XVIII. stol., sem náleží zvláště blouznivá proroctví o králi »marokánském«, jimiž se posilovaly zbytky nekatolíků hlavně před patentem tolerančním. Obecně národního rozšíření i kultu došla prorocká pověst o Blaníku, náležející k mezinárodním látkám o vojsku v hoře; matné vzpomínky na bojovníky husitské i některé složky, převzaté z romantické beletrie, byly v ní nahrazeny motivem svatováclavským, vlastenecky vyhoceným, až celek se stal úchvatným ztělesněním národní důvěry, že přese všechny zkoušky a pohromy nedá Bůh zahynouti nám i budoucím.

Ani s úsvitem národního obrození nepřestal lid tvořiti pověsti; vlna vlasteneckého a pak i politického uvědomění dodala látkám tradičně zděděným nové barvy tendenční. Z historických postav, jež byly opředeny pásmem pověstí, vnikl hluboko do lidového povědomí »selský« císař Josef II.; mezi předáky národního obrození dostalo se tohoto čestného údělu právě těm dvěma osobnostem, které svým kritickým duchem potíraly legendy a pověsti, Dobrovskému a Havlíčkovi; před našimi zraky vznikají celé cykly pověstí o vůdcích zahraničního odboje, Masarykovi a Štefánikovi, a ovšem o skutečných neb domnělých velkých událostech branného hrdinství českého v cizině, o zápasu na Chemin des Dames a o anabasi sibiřské. Ano, na nejvýchodnějších hranicích naší státní oblasti podán zkazkami o loupežníku Nikolu Šuhajovi důkaz, že zbojnická pověst se ani zdaleka nepřiblížila svému odumírání.

Volněji s pověstmi souvisí malé rozmarné příběhy, jimiž se města a osady navzájem škádlivají: i ony mívají historický základ, jehož se možno dobrati po stopě jmen, v nich se naskytujících; i ony jsou někdy původu erbovního, jindy etymologického; i ony čerpají co nejvydatněji z mezinárodních zásob, zvláště z německého cyklu o Schildě, spadajícího vznikem na rozhraní XV. a XVI. stol. Česká Abdera sluje Kocourkovem, jehož slávu roznesli hlavně humoristé z mladší romantiky české, Rubeš, Langer, Chocholoušek, leccos však má asi kořeny domácí, jako příběhy chrudimského šprýmaře Kacafírka, který na

čas zastínil nejen zdomácnělého u nás dolnoněmeckého Enšpigla, ale i původního Jana Palečka. Ze sbírek těchto škádlivých taškařic, jež pořídil Prim. Sobotka pro Čechy a Fr. Peřinka pro Slovensko, jest patrné, že tyto kratochvilné historky stojí mnohem blíže anekdotě než pověsti, a že vynalézavý rozmar opouští ještě rychleji historickou půdu než bájivá imaginace. Jest velmi pravděpodobno, že také toto odvětví lidové prósy rozkvetne na základě samostatně bujících vzpomínek válečných nových životem; autor Švejka, Jar. Hašek, se s pomocí přátel a s patrným úspěchem vynasnažil, aby se stal jako český Kacafírek světové vojny střediskem cyklu anekdot, kterým významné historické pozadí dodává závažnosti pověstí.

Lidová pohádka. Pojem pohádky — v době staré až do období buditelského značila pohádka hádanku — ve dnešním smyslu jako určitého druhu lidové prósy, odlišeného od pověsti s jádrem historickým a zakládajícího svou beletristickou látku hlavně na živlu obrazném, pochází z doby romantické. Ale »povídky«, »povídačky«, »rozprávky«, »historie«, pro něž nejprve zdomácněl název »báchorky« neb »pohádky«, objevují se z pramenů literárních v podání lidovém již velmi brzy. Zvláště starým pramenem byly ve středověku beletristické příběhy, sebrané pro potřeby kazatelů do sbírek jako »Gesta Romanorum«. Velké oblíbenosti mezi lidem, hlavně od vynálezu knihtisku, docházely romantické příhody lásky, utrpení, manželských zkoušek a zbožné vytrvalosti původu rytířského neb raně renesančního o Griseldě, Briseldě, Genovéfě, Mageloně, Melusině, ale i o Jiříkově vidění, Markoltovi a Šalomounovi, které v samostatných přetiscích skládaly podstatnou část prstonárodního čtení a pomáhaly v XVII. a XVIII. stol. udržovati v lidu zálibu pro české písemnictví; zásoba ta byla rozmnožována stále z umělých pramenů cizích, rázu zřídka uměleckého, častěji pokoutního. Za klasicismu a osvícenství vzbuzen byl v západoevropských literaturách živý zájem o pohádky způsobem několikerým. Z Francie přicházela záliba v báchorkách kouzelných a čarodějných často v rouše orientálním, do nichž od dob Perraultovy hlavně postavy vil vnášely básnické kouzlo; satirické rázu Swiftova a Voltairova ukrývali v báchorkovém zakuklení výsměšnou, kárnou a opravnou tendenci politickou i sociální; osvícenci jako Němec Musaeus, jenž nezůstal beze vlivu na naše podání, všímali si lidových zkazek a sami je parafrazovali s hlubokým opovržením k naivnímu jejich základu myšlenkovému. Starší romantika německá, v čele s Novalisem, povýšila báchorky ve svém »magickém idealismu«

na vrchol poesie, protože smývají hranice skutečnosti a snu, protože v nich romantická fantasie, romantická zvůle, romantická ironie proměňují všecko dění v poetický chaos, protože tu symbol i alegorie slouží zjednocení přírody a ducha. Ale tyto pohádky, namnoze filosofické náplně, se neopíraly o podání prstonárodní.

V této době se Němci z Čech, na př. Gerle, zajímají o domněle i skutečně prstonárodní báchorkové podání svého domova, jako sběratelé, a naši spisovatelé se pokoušejí o umělou tvorbu pohádek. Do 30. let jsou to jen imitace a padělky idyl, kouzelných povídek, metamorfos, mravoučných povídek, lžilidových pohádek, vyrobené většinou z knižního materiálu a z neurčitých vzpomínek; to platí o Amerlingově »Květomluvě« z r. 1833 i o Jakuba Malého »Národních českých pohádkách a pověstech« z r. 1838. Za vlivu básnických výtvorů Čelakovského a Erbena dějí se pokusy o prosaický pohádkový sloh v duchu lidovém, a obrací se zřetel k pověstem. R. 1845 přináší celou řadu knižních publikací toho druhu. Krolmusovy (V. S. Sumlorkovy) »Staročeské pověsti, zpěvy« atd. přebarvují vše v pohansko-mytické vypravování; J. Malého »Báchorky a pověsti národní« čerpají hlavně z knižních pramenů, ale zrůdnou fantasií, nejapným humorem a falešným slohem svého upravovatele mění pohádky v nestravitelné novely; Matěje Mikšíčka »Národní báchorky« zachovávají lidové látky v původní podobě, zabarvujíce je jen místy naivním realismem a živým slohem.

Velký umělecký pokrok, jaký v našem písemnictví pohádkovém znamenají K. J. Erben a B. Němcová, zakládá se nejen na jejich mohutných osobnostech básnických a na jejich důkladné průpravě národopisné, nýbrž také na novém pojetí pohádky, běžném od dob mladší romantiky německé, vyvrcholeném bratřími Grimmy. Ti spatřovali v lidových pohádkách zbytky národního básnictví hromadného, výtvoru to prý spíše přírody než umění; pokládali je za čistě původní, na sousední cizině nezávislá díla samorostlého genia národního, s ostatním písemnictvím nesouvislá; zdůrazňovali na nich jejich bájeslovné kořeny pohanské i starožitnou náplň národně kulturní; při jejich reprodukci dbali na zachování výpravné techniky, rázovitých obrátů i typických formulí a dovedli se dokonale vmysliti do způsobu vypravovatelů lidových. K. J. Erben, věrný žák Jak. Grimma, přijal jeho teorie velmi věrně a spojil je s názorem vlastenecké romantiky české o kulturní jednotě Slovanstva veškerého. Proto pořídil dva propagační soubory pohádkové tradice všech kmenů slovanských: v originálech »Sto prstonárodních po-

hádek a pověstí slovanských v nářečí původních« (1864) a v překladech »Vybrané báje a pověsti národní jiných větví slovanských« (1869), s důležitou zásadní předmluvou. Českých pohádek podle vzorů lidových napsal Erben od r. 1844 do smrti na 25, ale otiskl z nich jenom některé, mezi nimi čtyři v podání klasické, »Dlouhý, Široký a Bystrozraký«, »Pták Ohnivák a liška Ryska«, »Zlatovláska« a »Tři zlaté vlasy Děda Vševěda«, soubor jejich, »České pohádky« pořídil až V. Tille (1905). Erben se hlásil ke grimmovskému pojetí mytologickému a nacházel ve většině slov. báchorek symboly zápasu slunce se zimní temnotou; jako výborný znalec lidové duše postihl způsob prostonárodního podání a to jak v jeho poesii, tak v jeho humoru. Současně s ním se jako sběratelka i jako vypravěčka básnická zabrala do pohádkářství B. Němcová a vydala »Národní báchorky a pověsti« (1845—1847), namnoze ještě ze vzpomínek a četby, ale i z lidových tradic na Domažlicku a nabývši postupně vyprávěcí lehkosti, vytvořila díla skutečně umělecká. Jsou to větším dílem volné fantasmie na lidové motivy, prodšené jak ohlasy nitra básnířčina, tak jejími mravně společenskými tendencemi; vzletný romantism, poetisující směle skutečnost, mísí se v nich s jadrným realismem, vystihujícím bezpečně byt lidový a oživeným často skvostným humorem. Těchto 76 čísel, rozmanitých druhů slovesných i velkého bohatství motivického, tvořilo dlouho nejobsáhlejší sbírku báchorkovou u nás; pohádky ty vnikly do lidu, byly tu hojně vypravovány, obměňovány a z toho media od sběratelů opět zaznamenány. Její pozdější »Slovenské pohádky a pověsti« (1857—1858) lnou těsněji k předlohám lidovým; někde přejímala přímo z tištěné sbírky slovenských pohádek Jana Francisciho-Rímovského a z rukopisného sborníku Samuela Reusze; tu pak z 26 zápisů vlastních a 36 zápisů přátelských jest dílem Němcové hlavně převod jazykový a slohová úprava, místy mistrovská. Vypravovatelský způsob Erbenův a epické umění B. Němcové platily za vzor; nebyly však nikým z vyprávěčů dostiženy. Beneš Metod Kuldá sebral, podnícen Sušilovou láskou k tradici lidové, na Rožnovsku »Pohádky a pověsti národu moravského« (1854, rozmn. vyd. 1874—1875; k nim připojil Jos. St. Menšík báchorky a pověsti z okolí jemnického, doplňky od přátel sebrané až 1892—1894 jako III. a IV. díl); z knihy vane porozumění jazykovému i zvykovému svérázu lidu, původnost podání není porušena mytologickými a antikvářskými fantasiemi, místy proráží tendence mora-

listní, která vedla Kuldu také k nevhodným zásahům do textu; o něco později vydala Fr. Stránecká své »Pohádky z Moravy« (1868), podávající literární úpravu lidových látek, hlavně z Velkomeziříčka. Jos. Košík z Radostova přenesl v »Národních pohádkách« (1856—1858) báchorkové vypravování z oblasti fantasmie, bájí a divů na půdu střízlivé, často burleskní skutečnosti a dával před původními zdroji lidového vypravování přednost českým a cizojazyčným sbírkám pohádkovým. Libovolného způsobu toho se přidržují ještě koncem let sedmdesátých sběratelé a napodobitelé lidové prósy, J. K. Hraše (v pohádkách a pověstech z Podkrkonoší a Velkomeziříčka), kdežto v obou sbírkách národních pohádek a pověstí lit. a řečn. spolku »Slavia« (1873 a 1874 i 1878), kde však materialie písňové a obyčejové jsou daleko bohatší, zavládá z části již vědecktější způsob záznamu a větší přesnost v podání.

Na Slovensku soustřeďovala se po léta velmi rozsáhlá sběratelská činnost kolem rodiny evangelického faráře ve Velké Revúci, Samuela Reusze; na obrovském sborníku rodiny Reuszovy a jejích přátel, »Prostonárodním zábavníku«, zakládá se většina slovenských pohádek B. Němcové i jejího dalšího pramene, jímž jsou Jána Francisciho (Janka Rimavského) »Slovenskje povestie« (1845). Těsnější přílnutí k podání lidovému než ve sbírkách českých, charakterisuje také pozdější snůšky lidových báchorek, o něž má hlavní zásluhu P a v e l D o b š i n s k ý, přední, namnoze fantastický národopisec na Slovensku; ten vydal »Slovenskje povestie«. I. »Povesti prastarých báječných časov« 1858—1860 s A. H. Škultétym, nové vydání 1895—1898 a »Prostonárodnie slovenské povestie« (1880—1883) na základě sborníků rukopisných.

Soumrak vědecké i literární romantiky v l. 70. přináší nová kritická hlediska v záznamech lidové prósy pohádkové, v metodách jejího rozboru a výkladu. Převládá tu stanovisko kriticky srovnávací, jež při studiu slovesných památek vůbec důsledně zastával Jan Gebauer; přední badatele pohádkoslovné nacházíme právě mezi jeho žáky. Především se požaduje těsnopisná přesnost při zápisu pohádek, dbající úzkostlivě vyprávěčského slohu lidových pohádkářů, k jimž osobnostem i okolnostem jak časovým, tak místním se bedlivě přihlíží. Při analýze i interpretaci opouštějí badatelé romantický ráz mytologický i domnění o národní původnosti a svéráznosti prósy prostonárodní; také se odvracejí od

příkrého rozlišování písemnictví umělého a slovesnosti tradiční, zkoumajíce naopak velmi horlivě literární původ podání ústního. Též u nás ovládá teorie migrační, neobmezující svou oblast na Evropu, tím méně na svět slovanský, ale prohlubovaná důmyslně výkladem o sourodosti podání v okruhu zeměpisného i kulturního příbuzenství, tu národ národu ústně, ale za podpory pomůcek knižních odevzdává látky, motivy i některé znaky tvarově slohové. I považují se za přední úkoly pohádkoslovné vědy srovnávací: opatřiti si přesné záznamy versí pokud možno starožitných s vydatnými zprávami o vypravovatelích; zjednati důkladné a úplné soupisy pohádek, nejlépe podle motivů; metodou analyticko-srovnávací rozebrati v obecné mezinárodní souvislosti motivy látek i jejich proveniencce; zjistiti knižní zdroje prósy lidové — na podání syntetické jest doposud příliš časně.

Stenograficky přesné záznamy zahajuje r. 1888 V á c l a v Tille na Valašsku (1901—1902), kde před tím (1884, 1889, 1898) hojnou látku shromáždil M a t o u š V á c l a v e k; následují I g n á c e H o š k a i dialektologicky věrné zápisy lidové prósy z vysočiny Českomoravské, zvl. Poličska a Polnička (1896—1905); pověsti a »památky« z Chrudimska sbíral A n t. B l a ž e k (1906 a 1907); na Chodsku zaznamenali pohádkovou tradici, jak ji zaslechli »na hyjtě«, J. F r. H r u š k a (1917—1926) a J. Š. B a a r (1922); z Podbrdsku máme spolehlivé dokumenty lidové epiky ve sbírce K. V a n ě č k a (1928). Zvláštní ceny dodaly pohádkoslovné komentáře Jiřího Polívky k J. Š t. K u b í n a Povídkám kladským (1908—1914) a podkrkonošským (1922 a 1926) i k S t a v a ř o v u a T v r d ě h o souboru, shromážděnému v lidu opavském a hanáckém (1916). Na Slovensku zaznamenávali touto vědeckou metodou J. L. H o l u b y rozprávky v dolině bošácké (1895 a 1896) a S t. M i š í k na rozhraní Spíše a Gemeru (1909—1913); Sz. C z a m b e l otiskl hojné pohádkové texty východoslovenské přílohou k svému velkému dílu mluvnickému (1906). V nejnovějších těchto pracích se neodlišuje prstonárodní prósa podle druhů a často se místo označení »pohádka« užívá názvu »lidová povídka« jakožto určení pojmově širokého.

Oba zakladatelé srovnávacího studia pohádkoslovného u nás, Jiří Polívka a V. Tille, zasloužili se i tím, že uspořádali soustavné soupisy zaznamenaných pohádek, zdůrazňující v nich každý osobitou povahu svého naukového badání, Polívka spíše popisně filologickou, Tille spíše literárně historickou. Jsou to T i l l ů v »S o u p i s č e s k ý c h p o h á d e k« (1930 a 1934,

posud 2 sv.) a Polívkův »Súpis slovenských rozprávok« (1923—1930, ve 4 sv.). Od těchto učenců máme také základní i popularizační práce z pohádkoslovné vědy u nás; jsou to zvl. Polívkovy »Slovanské pohádky« (1932), vztahující se však na materiál východoslovanský i jeho úvod k výboru Národních pohádek od J. Satranského (1911); Tillova programní stať »České pohádky« (v Národopisném sborníku 1897), jeho studie o pohádkách Němcové (v Lumíru 1905) a monografie »České pohádky do r. 1848« (1909); důležitý pro lit. dějepisce jest i článek J. Máchala »O některých knížkách lidového čtení« (Národopis. sborn. 1899).

Z toho, co bylo řečeno o původu, osudech i o literárním zachycení lidových pohádek, vysvítá, jak nesnadno jest proniknouti k obsahové i slohové osobitosti původního podání lidového. Čím výraznější literární individualitou byl umělý pohádkář, tím odvážněji obměnil látku, kterou sňal s úst prstonárodního vyprávěče. Dokladem toho jsou oba představitelé dvou krajních typů básnických na rozhraní romantiky a realismu, objektivní Erben a subjektivistka B. Němcová, oba mistři báchorkového přednesu. Kdežto Erben vnáší do báchorek své živly ideové, koncepci bájeslovnou, představy kosmologické, přesvědčení o vnitřní jednotě veškeré epiky slovanské, naplňuje je Němcová zkušenostmi a touhami svého srdce: erotickým snem o lásce, klenoucí se přes rozpory stavovské, utopickým požadavkem o zbratření lidstva, optimistickou věrou v sociální spravedlnost, blouznivým kultem stále oživované přírody, fantasiemi o slovanském pravěku. Ale nejen u ní, nýbrž do jisté míry také u Erbena můžeme pod fabulací odhaliti prožitky a zkušenosti osobní; proto nesmíme jejich báchorky odlučovati od jejich díla uměleckého.

Lidoví pohádkáři tkvěli názorově v náboženských i mravních představách své doby a na nich zakládali koncepci celého života; přece však je dohasínající tradice neb rozničená obraznost unášivaly do oblasti, vymykající se jejich životní zkušenosti. V báchorkách se zachovaly zbytky nižší mytologie, vypravující o vílách, vodnicích a skřítcích, zákmity staré demonologie, probleskující ze zkazek o kouzelnících a čarodějnících, obraznost transformistická a vřelý poměr k přírodě, v němž se mísí úžas s důvěrnou láskou, dobásňovaly tyto prvky, jak zřejmo jednak z báchorek o obrech a trpaslících, jednak z oněch motivů, zosobňujících zjevy živelné, které se romantikům jevily jako důkaz mytologického a kosmologického původu pohádek.

Byla-li pozdními romantiky báchorkovým látkám vnučena slovan-
ská starobylost, pochází jejich rytířsko-středověký kroj,
vsazený do prostředí feudálního a soustavy monarchistické, jistě
ze starých literárních předloh lidových knížek z úsvitu novo-
věku: rytíři a princezny, hradní dámy i jejich panošové, pou-
stevníci a kajícíci, hrady a turnaje, dobrodružné výpravy a
divy exotických krajín — toto vše se přestěhovalo z rytířského
a dvorského eposu do lidových prosaických knížek a v nich
přetrvalo renesanci, baroko i období rokokové, jsouc pak po-
silováno četbou nových výtvorů romantiky většinou pokoutní.

Avšak právě i doba, kdy si umělí spisovatelé počali všimati
lidového podání pohádkového, zbarvovala je zajímavě motivy
vzatými ze selského poddanství, z nenávisti utlačovaných robot-
níků spíše k patrimoniálním úředníkům, než k panstvu samot-
nému, z napětí mezi venkovany a měšťáky. Tyto vztahy se ře-
šívají v pohádkách spíše s rozmarným humorem než pateticky
nebo sentimentálně. Až na některé příběhy manželských a ro-
dinných rozporů, které připomínají sentimentální román XVIII.
a XIX. věku, nebyvali lidové vyprávěči rozcitlivělí, naopak
zdravý smích, veselý posměch, obranný výsměch doprovázel je
v situacích někdy až tragických. Tuto rysy od burleskní komi-
ky až k vtípnému sarkasmu a odtud naopak k moudrému hu-
moru bývají výsadou lidových pohádkářů, již si jejich umělí
napodobitelé dovedli jen zřídka osvojit k různosti komických
typů ukazuje dvojice Hloupého Honzy a pana France ze
zámku, z nichž onen se vrací jako střed celého cyklu; o odvaze
humoru skutečně svobodného svědčí žerty o hloupém čertu,
o jednooké Bídě, o Smrti kmotřičce. Tak zvané »povídky o Pá-
nu Bohu«, soustředěné kolem motivu putování Kristova s apo-
štoly, ukazují k původu z církevních legend a zároveň k nábo-
žensky hloubavé snaze prostého člověka; všechny duchovní mo-
tivy báchorkového podání možno vyložit spíše ze zlidovělého
katolicismu barokního než z názorů evangelické reformace.

Spíše než z mylně předpokládaného eposu zvířecího, pochá-
zejí zvířecí postavičky v báchorkách z fabulistické tradice poe-
sopovské a z jejich obměn středověkých; důvěrný poměr lidu
k »němé tváři«, prostoduchá potřeba antropomorfisace, po-
zorování přírodních zjevů, podporovaly tyto motivy, z nichž ně-
které, zachované již v písemnictví staročeském, hledáme marně
v jiných literaturách evropských.

Analytická metoda srovnávací poučila nás již vydatně
o hlavních motivech našich lidových pohádek, o jejich slovan-
ské, evropské i mezinárodní souvislosti, z části též o jejich pra-

menech knižních; méně jsme zpraveni o slohové povaze českého pokladu báchorkového. Některé formové zvláštnosti upozorní na sebe rázem, tak zvláště ustálené formule začátků i závěrů pohádek, stereotypní způsob uvádění postav, doslovné opakování menších partií v hovoru i ve vypravování. Hlub zasahuje kompoziční paralelismus, záliba v kontrastech dějových i povahových, úmyslné přeskokování méně podstatných částí příběhových. Přes to, že při těchto záměrných pokusech o zkratku a zhuštění nedosaženo v pohádkách stejné pregnance a tím plastičnosti jako v lidových písních, hlavně baladických, působilo výpravné podání prostonárodní prósy blahodárně na spisovatele umělé, a jmenovitě oba mistři vyššího báchorkového slohu českého, Erben a Němcová, zůstávají vzorem beletristického podání i pro generace následující.

Lidová přísloví i hádanky. Dávná záliba v příslovích a pořekadlech, s níž se setkáváme již u staročeských veršovců i prosaiků, bývá vykládána z rozumářské povahy národní, ze sklonu k praktické moudrosti životní i z formálního smyslu pro výraz úsečný a vyhocený. Romantika považovala přísloví a pořekadla za osobitý výtvar lidového ducha, zdůrazňovala jejich domnělou nezávislost na pramenech a pomůckách knižních, všímala si jejich přibuzenství slovanského, které zjišťovala cestou srovnávací; v tomto smyslu nazval Čelakovský svou základní sbírku »Mudrosloví národu slovanského ve příslovích«. Tyto názory jsou dnes namnoze překonány, a zvláště jest patrno, že na naši gnomickou tradici lidovou působila vydatně literatura a to i mezinárodní latinská.

Sbírky přísloví sahají hluboko do doby staročeské. Po rozptýlených latinských záznamech v rukopisech Klaretových následuje soustavná snůška přísloví a pořekadel českých (kolem r. 1400), odedávna ne zcela právem připisovaná Smilu Flaškovi z Pardubic; 238 čísel jest původu různého, hlavně z oblíbené sbírky Konráda z Halberstadtu, ale výrazové ražení lidové jest místy patrné. Později opatřili snůšky přísloví Jakub Srnec z Varžova, Matouš Červenka s Janem Blahoslavem a nejhojněji Komenský v »Moudrosti starých Čechů« (1630); na Slovensku D. Sinapius Hořčíčka. V jejich práci pokračoval Slovák Jiří Ribay i sám Dobrovský (1804 s A. Pyšelym). V duchu slovanské romantiky a jejího pojetí tvůrčí síly lidové i v oboru gnomickém vyvrcholil dílo sběratelské svých předchůdců (mezi nimi i J. Javornického a M. Sychry), rozšířiv svůj zájem na přísloví Slovanstva všeho, utřídil látku metodicky a prováděje při

tom též metodu srovnávací Fr. L. Čelakovský v »Mudrosloví národu slovanského v příslovích« (1851) s látkou přesahující 15.000 čísel; méně významné jsou sbírky J. S. Liblinského a J. V. Rozuma, s »Mudroslovím« současné. Z Čelakovského vychází pak první literárně historická monografie o předmětu, I. J. Hanuše »Literatura příslovnictví slovanského a německého« (1853); pro druhé vydání »Mudrosloví« doplnil J. V. Novák. Horlivě se pracovalo o příslovnictví na Slovensku, kde sběratelské a pořadatelské úsilí Fr. Šujanského a L. V. Riznera dovršil Adam P. Záturský »Slovenskými příslovími, pořekadly a úslovími« (1897), plodem to práce třicetileté; jeho bohatství o 13.000 číslech bylo jeho epigony ještě rozmnoženo. Nové cesty badání ukázal teprve V. Flajšhans prvním dílem svých »Českých přísloví« (1911 a 1913) shrnujícím a kriticky osvětlujícím látku staročeskou v rámci středověkého písemnictví evropského. Antologie »Českých přísloví« od K. Krause (1931) jest bystrým výběrem z Čelakovského, Záturského a Flajšhans; zvláštní ceny jí dodává úvodní psychologicko-estetická studie od Karla Čapka.

Ať přísloví obměňují lidově látku přejatou z knih, ať čerpají přímo z prstonárodní tvořivosti slovesné, spojují dvojí prvek: pozorování životní zkušenosti se zevšeobecňující abstrakcí; vždy vycházejí ze života, aby se postavila na povýšené stanovisko nad něj a to buď ironicky a humorně neb mravokárně a výchovně. Živel mužný a často i stařecký v nich převládá; obrana rozumu proti osudu, proti sociálnímu útisku, proti nespravedlnosti lidí mocných náleží k podstatě druhu, o němž trefně dí K. Čapek: »Pád hrdiny je jedinečná tragedie, pád člověka obyčejného je přísloví, to jest locus communis«. Všecko záleží na formě, značně blízké básnickému epigramu: antitése a kontrast, amfibolie a slovní hříčka jsou prostředky neobvyklejšími; dvojsmyslnost a narážková metaforičnost koření dikci; archaismy a termíny technické dodávají výrazu jadrnosti. Proto mnozí spisovatelé užívají jak ve výpravných, tak v dialogických částech rádi přízraby příslovné. B. Němcová je cituje jako vyvráslou moudrost lidovou podle romantického pojetí, kdežto K. Havlíček jimi s chutí dokládá svůj vlastní, záhy vyvráslý názor o životě. Jan Neruda pracoval své feuilletony s »Mudroslovím« Čelakovského po ruce, a jeho proti-čůdce A. V. Šmilovský, hýřil přímo v příslovích, blízkých jeho gnomické povaze; v tom se mu podobá z mladších spisovatelů jmenovitě Vladislav Vančura, jenž nejen přísloví cituje,

obměňuje, paroduje, ale tématicky vkládá jako podtitul své ironické skladby románové »Hrdelní pře aneb přísloví«. S příslovími jsou těsně zpřízněny há d a n k y, které od doby staročeské až do probuzení sluly pohádkami. Také zde zahajuje (kolem r. 1360) řadu Kl a r e t a to básní »E n i g m a t i c u s« jako představitel středověké hádankové tradice učené na naší půdě; k jeho rukopisu v stol. XV. připisuje autor nám neznámý několik hádanek lidových. U Klareta jsou již zastoupeny hlavní druhy hádanek, slovní i věcné, dialogické a výměrové, žertovné i pouhé škádlivky a také značně rozšířený, vynalézavý a vtipný okruh hádanek obscenních; proti nim horlili opětovně reformační mravokárci, svědčíce tím o jejich značné oblibě v lidu. Druhý zdroj lidového hádankářství nacházíme v překladech německých, t. zv. pohádek kratochvilných (od konce XVII. stol.); třetí pak v hádankách duchovních čili »pohádkách křesťanských«, k nám hlavně v protireformačním období převáděných z Německa; lidové podání zpracovává po svém myšlenkové podněty těchto umělých a učených pomůcek. Když byl J. V. R o z u m (1850) vydal hojnou, ale neurovnanou sbírku hádanek domácích a cizích lidových a umělých, obrátil se zřetel k tomu, co větším či menším právem považováno za hádanku prostonárodní. Přední naši národopisní sběratelé stojí tu v čele: E r b e n v 3. vydání »Písni a říkadel« (1863), B a r t o š v »Našich dětech« (1888), P r a s e k (ve »Vlastivědě slezské« 1888), A. P. Z á t u r e c k ý s pseudonymem Borovohájský v »Slovenských hádankách« (1894), V á c l a v e k snůškou valašskou (v Čes. Lidu 1897); přesně z úst lidu sbíral na Zelečsku hádanky J. Boháč s pseudonymem Jóža Zelečský (1906). Ale souběžně vycházely také sbírky umělé, namnoze pro potřebu mládeže na základě tradice literární, na př. Vorovkovo zpracování Rozuma (»Tisíc a jedna hádanka« 1889), neb Jos. Kubička (»Vtipná kaše« 1922); v III. díle svých »Kryptadií« (1933) shromáždil K. J. Obrátil četné obscenní hádanky původu starého i nového, lidového i umělého.

I jest okruh hádanek velmi široký: baví a vzdělává se jimi dítě, a pepří jimi frivolní hovor dospělý cynik; promítá se jimi touha po poznání vesmíru i prohlubuje se jimi vzdělání náboženské; dráždí se v nich zájem o skryté spojitosti věcné a vybíjí se v nich dravý vtip slovní. Jako v příslovích, tak i v hádankách běží o stručnost a vyhocenost podání, která by přiléhala co nejtěsněji k duchaplnému a překvapujícímu pojetí; pro tyto ryze slovesné hodnoty by bylo nespravedливо vylučovati hádanky úplně z literatury, k čemuž zavedly badatele obscen-

nost jedněch a dětský ráz druhých. (Srv. zvl. stati V. Flajšhanse o »Klaretových hádankách« v Máchalově sborníku 1925 a o »Našich hádankách« v Národopis. věstn. 1925 i Zíbrtův článek o »Staročeských sbírkách, t. zv. pohádek« v Č. Lidu 1894 s doplňky v dalších ročnících Č. Lidu.)

Dětské hádanky se stýkají s říkadly, součástíkou to her dětských, při nichž mnohdy nahrazují písně; vyznačují se formulovitostí a slovními hříčkami nejednou rázu onomatopoického. Vědecký základ pro jejich zkoumání daly v l. 50. práce Feifalikovy, Erben je pojal v 60. l. do 3. vyd. svých lidových písní, jež přezval »Prostonárodními českými písněmi a říkadly«; na Moravě a ve Slezsku snesli Fr. Bartoš, Jan Herben, Mat. Václavek a J. Vyhlídal mnoho cenné látky ve svých národopisných i beletristických pracích o dětském životě venkovském.

Lidová píseň světská a duchovní. Lidová, národní neb prostonárodní píseň od našeho obrození se těchto souznačných názvů užívá střídavě — koluje v lidovém prostředí českém ústním podáním odedávna, ať již se přidržujeme odborného názoru, že lid ji přijal a nevytvořil, nebo opačného mínění, že vznikla v lidu samém z jeho tvůrčí síly. Vždy i v její hudební i slovní složce mizela anonymní osobnost původcova; vždy se reprodukce, značně volná, ano, libovolná, opírala o zpěvákovu paměť; vždy se v ní ztrácel osobitý projev umělecký jako v každém kulturním statku hromadném; ovšem v starých dobách docházelo velmi pozdě a zřídka k zápisu, který byl slovesným aktem osoby třetí, různé, jak od původce, tak od prvních posluchačů. Většina záznamů, nesmírně hojných jak po hudební, tak po textové stránce, pochází až z XIX. a XX. stol. Kolik z těchto 30.000 zápisů slovních a ze skoro stejného počtu zaznamenaných nápěvů sahá vznikem do doby před národním obrozením, lze sotva určit; jistě to jest jenom menšina. Bylať to vlastně teprve obrozená romantika, jež se jala lidovou píseň sbírat, studovati, napodobovati a vystavovati slovesným i hudebním umělcům za vzor; období přechodí se k ní naopak chovala velmi nevlídně.

Předreformační středověk, který nepřál ani lidové písni duchovní, pronásledoval ústy mravokárných kazatelů písně »dábelské«, pro podezření z pohanství a písně taneční pro erotiku bujnou až kluzkou i s celým zástupem provozujících je zpěváků a hudebníků; na naší půdě máme pro to doklady od XI. stol. Zdá se, že se tehdy lidová píseň vyvíjela, hlavně za vlivu zpěvu liturgického, hudby nástrojové a v těsném spojení s lyrikou žakovskou. Husitská reformace pozvala lid ke zpěvu

duchovnímu v rozsahu velmi širokém; jejím působením vznikají od poč. XVI. stol. náboženské kancionály, odkazující i k nápěvům písní světských; hudebnost v lidu probuzená zasahuje veškerou písňovou oblast, ano, ze XVII. stol. máme již rukopisné sborníky lidových písní. Pak zasáhne velice rozhodně katolická protireformace v období barokním: zblíží lid s umělou hudbou jak vokální, tak instrumentální; v motivickém i metaforickém ohledu obohatí ze zdrojů duchovních textovou zásobu vnímavých lidových příjemců; taneční kultura rokoka má tu další plodný vliv; posléze uvolněné poměry hmotné v selském lidu a stále stupňovaný styk venkovského vzdělanstva s lidem působí tu co nejpříznivěji. Ale tehdy se již počínají věda a literatura, ano i vláda, vedeny příkladem pokročilé ciziny, živě zajímají o to, co lid zpívá.

S nepřilíš velkým zpožděním doléhají na naši půdu velké podněty Herderovy, vyrostlé částečně z kořenů anglických. Lidová píseň a balada, nejinak než bible, antické i středověké epos bohatýrské a zpěvy Ossianovy, sejevily Herderovi jako původní výtvořy národní, obražející vedle náboženských, mravních, společenských a klimatických poměrů samu duši národa z dob minulých. Herder jako sběratel a vykladatel lidové poesie celého lidstva (ale s nedostatečným zřetelem právě k písňím slovanským), zdůrazňoval hudebně melodickou stránku lidových písní, hledaje v ní spontánní projev citovosti a vášnivosti básnického kolektiva; k uvědomělým kompozičním prvkům nepřihlížel. Nejen jeho zápalné nadšení pro »přírodní« poesii, v níž naslouchal »hlasům národů«, ale i jeho vnímavá schopnost postihnouti při záznamu, pabásnění, překladu slohovou osobitost písní a balad, šířily se z jeho »Volkslieder« (1778—1779) po Evropě a zatlačily postupně mocný dojem iniciativní sbírky Percyho, objevivší se v Anglii o desetiletí dříve. Na naši půdě projevují o lidovou píseň zájem sběratelský i badatelský Moravané Monse a Gallaš i s několika svými krajany německými, a také Dobrovský se jí všimá jako jazykového a slovesného dokumentu již v XVIII. stol., kdy mezi nižším vzdělanstvem se pokračuje v pořizování písňových sborníčků.

Avšak romantický duch Herderův i jeho následovníků Kl. Brentana a Achima z Arnimů (»Des Knaben Wunderhorn« 1805 a 1806) přichází do Čech až v 2. desetiletí XIX. věku, kdy jej ve Vídni, prostřednictvím Jihoslovanů, učeného Slovincce B. Kopitara a nadšeného Srba Št. Vuka Karadžiče, poznává V. Hanka. Ten po návratu domů nejen zorganizuje básnickou dílnu, kde vznikají v staročeském rouše epické i lyrické ohla-

dochovaných písní prstonárodních. Jeho cestou i se zřeteli k slovanské vzájemnosti se ubírá Fr. L. Čelakovský, vydav v l. 1822—1827 antologii »Slovanských národních písní« s překlady, která obsáhla též přes 400 kusů českých a slovanských. Estetický zájem básníka, který sám v »ohlasích« činil lidovou píseň východiskem principu tvůrčího a slohového, převýšil zde badatelské zřetele národopisné; vybíral jenom písně hodnotné, ušlechtilé, mravně i umělecky příkladné a stylisoval je vydatně. Proto se stavěl proti autentické sbírce »Českých národních písní« (1825), pořizených Janem Rittrem z Rittersberku na podnět purkrábiho Fr. Ant. Kolovrata a to i po stránce hudební bez výběru estetisujícího a idealisujícího. Ze školy Čelakovského vyšel jeho přítel J. V. Kamarýt, sběratel »Českých národních duchovních písní« (1831 a 1832), a na Moravě Sušil. Kriticky se k svému učiteli jako sběrateli a upravovateli písní, postavil Jos. Jar. Langer. Na Slovensku tři přátelé, Jan Kollár, P. J. Šafařík a Jan Blahoslav sebrali a v romantickém duchu vybrali »Písně světské lidu slovenského v Uhřích« (1823—1827), jimž později Kollár dal novou úpravu v mnohem rozsáhlejších »Národních zpěvankách čili Písních světských Slováků v Uhřích« (1834 a 1835); pozdější uspořádání Kollárovo upouští od výběru krasoumného a zdůrazňuje pozadí národopisné. Jak Kollár, tak Šafařík mnoho přemýšleli o podstatě i vývoji národní písně, ale sami na rozdíl od Čelakovského a jeho školy se jí literárně neinspirovali.

Proti nim všem značí důsledný romantik Karel Jaromír Erben v okruhu lidové písně pokrok a to i jako sběratel, vydavatel, badatel i jako básnický tvůrce z jejího ducha a slohu; tímto úsilím vyplňuje 30 let svého života: na prahu stojí 3 sv. »Písní národních v Čechách« (1839—1845), na závěru »Prstonárodní české písně a říkadla« s více než 2000 texty (1862—1864). V záznamech i v zápísu míst, v kombinování variant, hlavně pak v rozsahu látky, kam pojal i říkadla, písně svatební, texty k tancům atp., postoupil Erben nad Čelakovského, ač i on se přidržoval, poučen hl. Jakubem Grimmem, estetického hlediska romantického. Též jemu byla píseň národní »zpěvem z národu vůbec« vyšlým i v jeho duchu, co do obsahu i formy složeným; za prvotnější pokládal nápěv, text pak za pozdější, ač současnost vzniku nevylučoval; na anonymní původ a hromadnou spolupráci kladl důraz

jako na znaky čelné. Na Moravě, původně z popudu Čelakovského, sbíral František Sušil přes 25 let, než od »Moravských národních písní« (1835) dospěl k »Moravským národním písním s nápěvy do textu v řaděných« (1860): bohatství, zvláště lyriky milostné, balad i legend, přesnost záznamů, hojnost variant, snaha srovnávací stavějí Sušilův soubor, obsahující přes 1500 čísel, vysoko; na Sušilův příklad navázal tvořivou činností hudební mistr sborového zpěvu, Pavel Křížkovský. V době, kdy Erben i Sušil vyvrcholovali své dílo životní, stála lidová píseň v popředí zájmu nikoliv jen národopisného, nýbrž hlavně literárně tvůrčího, o čemž svědčí jména B. Němcové neb K. Havlíčka.

Ale v lidu překročila písňová tvořivost právě tehdy, hlavně změnou životních poměrů venkova kolem r. 1848, již svého vrcholu, což platí jmenovitě o západní oblasti našeho území. Silněji než kdy před tím počíná skutečnou píseň lidovou zatlačovati píseň k r a m á ř s k á (jarmareční, špalíčková), zakládající se na textech tištěných, jež se objevují u nás od stol. XVII. Zasahá svým novinovým typem okruh epický, zaplavuje svou sentimentálností lyriku milostnou, ovládne píseň ceremoniální, hlavně svatební a jest rozmnožována hojně písněmi znárodněnými, později i novodobými »šlágry«, padělajícími zapadlou měšťanskou romantiku. Od skutečné lidové písně se liší původem jako výtvar určitěho byť anonymního a zpravidla pololidového skladatele; netraduje a nezušlechťuje podáním ústním a není tedy dílem kolektivním; na rozdíl od lidové stručnosti a úsečnosti se vyznačuje rozvleklostí 12—35 sloh; v lyrice plačtivost a bombastická květnatost, v baladistice tlustě nanesená hrůza jsou jejími znaky slohovými. Z letáků pravidelně v podobě dvoulistové osmerky a ze společenských tištěných zpěvníků váží místo z kolektivní paměti své znalosti lid zpívající v druhé polovici XIX. stol. a to v městech, v dílnách, v továrnách nemění měrou než při zemědělské práci ve styku s přírodou. Skutečná píseň lidová i na Slovensku neodvratně odumírá přes protesty i zábranné a záchranné kroky národopisců, hudebníků, spisovatelů a pedagogů; doba realismu se stala pro ni stejně nepříznivou jako její rozkvět podporovaly baroko s rokokem, období empirové a věk romantický. Vědecký národopis však nepřestal prohlubovati badatelskou metodu a sběratelský postup v oboru písňovém. V krásném písemnictví pak opakovaly se znovu pokusy vlastní romantickému období, aby »ohlasy« lyriky i epiky bylo básnictví občerstveno; jména, jako Neruda a Sládek, Fr. S. Procházka a O. Příkrýl, ale i P.

Bezruč a Jiří Wolker dosvědčují v různých stupních toto úsilí, rozličné podle samostatné tvořivosti svých nositelů. Vedle erbenovských popisných i knihopisných prací Jirečkových, které se vztahují k starším i nejstarším fásím lidové písně, znamenají pokrok srovnávací studie Gebauerovy. Současně s nimi razí nové cesty Ot. Hostinský, hl. spisky: »36 ná-
pěvů světských písní českého lidu« (1892), a »Česká světská píseň lidová« (1906); vytkl cenu lidové písně především jako dokumentu psychologického a sociologického; zahrnul do jejího okruhu též zlidovělou píseň umělou a píseň kramářskou; položil u prstonárodních skladatelů hlavní důraz na tvorbu textu, kdežto hledání nápěvu považoval za činnost dodatečnou a odvozenou; šťastně zkombinoval stanovisko hudebního znalce a národopisného psychologa; vytkl vědecky zásady přesného záznamu a správného vydavatelství; úhrnem se postavil proti romantickým názorům o lidových písních, jež u nás ustavil Erben a při životě zachovával Erben. Z novějších sbírek jeho doby rozmnožila látku českou zvláště studentská »Slavia« »Národními písněmi« (1878), po nichž následovala antologie překladů ze slovanských písní vůbec; podobně Ludvík Kuba, autor úhrnného díla »Slovanstvo ve svých zpěvech«, zahájil svou činnost sbíráním písní českých a doplnil ji snůškou zpěvů tanečních z Chodska; velkou sbírku »Českých národních písní a tanců« (1908, 1910 v 5 sv. o 2000 č.), vydal Čeněk Holas, přihlédnuv jmenovitě k oblasti jihočeské a pošumavské. Z jednotlivých krajů českých jsou sbírkami (kromě souborů písní a tanců v Zibrtově »Českém Lidu«), zastoupeny hlavně: Chodsko (Hruška, Zich a zvl. Jindřich Jindřich, »Chodský zpěvník« 1926—1930), jižní Čechy, jmenovitě Blatácko (Karel Weiss, V. J. Novotný); Poještědí (V. Havel), Kladsko (J. Št. Kubín); Hlinecko (K. V. Adámek).

Na Moravě, kde v 70. l. práce Vymazalovy obracely zřetel k slovanské lidové písni veškeré, se udržovaly názory romantické mnohem déle než v Čechách. Vůdčí duch moravského národopisu, Frant. Bartoš, projevil je netoliko v řadě důmyslných úvah etnografických, v propagačních antologiích s rozborů a výklady (zvl. »Sto lidových písních československých«, 1901), ale hlavně v obou mohutných sbírkách, pokračujících v dráze Sušilově: »Národní písně moravské, v nově nasbírané« (1888 a 1889 s 1017 texty) a »Národní písně moravské« (1900 a 1901 s 2057 čísly); vyplnily mu na čtyřicet let života. K estetickému zřetelu roman-

tiků přistupovala u něho úzkostlivá starost vychovatele mládeže i lidu; proto písně pečlivě vybírá a přizpůsobuje i text záměrům pedagogickým. Ale jako věrný syn venkova znal a také zaznamenával vznik i prostředí písní, kdežto péče o varianty, zájem srovnávací, přesnost v reprodukci mu byly cizí. Těsněji než k Sušilovi Křížkovský, přilnul k Bartošovi hudebník L. e o š J a n á č e k, který již pro první jeho soubor napsal úvod musikální; kromě menších snůšek z rodného Lašska sebral s P. Vášou »Moravské písně milostné« (1930—1935). Jako Hostinský, ale svým romantickým naturalismem namnoze jeho protichůdce, zkoumal hlavně hudební stránku lidové písně v jejích vztazích k melodické i rytmické stránce mluveného slova (pojem »nápěvku«), Bartošovi nechybělo ani nadšených spolupracovníků ani věrných nohsledů, kteří opatřili svod krajových písní moravských: pro Valašsko E. Peck a F. J. Koželuha; pro Slovácko F. Tomek a Jan Kunc; pro Kopaničářsko Jos. Černík; pro Slezsko: Jan Vyhlídal, Fr. Myslivec, J. Mojžíšek a H. Salichová.

Slovensko, kde se i slovesně i hudebně lidová píseň zachovala nejhojněji a nejčistěji, kde doposud o mnohém kraji platí, že »zem zpievá«, kde namnoze ještě nepominuly sociální a hudební podmínky pro lidový zpěv nejpriznivější, zůstávalo věrně romantickým teoriím o prstonárodní písní, které vyvrcholily heglovským, ale i herderovským spisem L u d. Š t ů r a »O národních písních a pověstech plemen slovanských« (1853), oslavou to mravní povahy slovanské v zrcadle poesie prstonárodní. Od tohoto idealisujícího hlediska se slovenští sběratelé osvobozovali jen zvolna. Hromadnou prací od poč. let 80. za redakce J. Kadavého, K. Ruppeldta a Jána Meličky vznikly rozsáhlé »Slovenské spevy« (1890—1907 a znovu 1926) s materiálem o 1900 písních; látku tu podstatně rozmnožili J. A. Jančík, S. Mišík, J. a L. Geryk a Karel Plicka.

Jako v Rakousku Františkově vláda vídeňská podporovala i sama organisovala sběratelství lidové písně, tak i za panování Františka Josefa I. vyšla z rakouského ministerstva kultu a vyučování obdobná akce, která se vztahovala také na země české, když již před tím v souborném reprezentačním díle »Oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild« věnována lidové písní naší vynikající úvahou Ot. Hostinského (1896) i sytou statí Fr. Bartoše (1897) vydatná pozornost. Sběratelská i zapisovatelská práce českého odboru, vykonaná soustavně v l. 1902—1914, ale neshrnutá do díla publikačního, došla od r. 1919 pokračování v Ústavu pro lidovou píseň v re-

publice Československé; jako v čele českého odboru za Rakousko stál po léta Ot. Hostinský, tak Ústav čsl. řídil Jiří Polívka. Dosavad ze sebraných 40.000 písní vydán jen Janáčkův a Vášův svazek milostné lyriky; program celého vydavatelského díla obsahuje i lidovou píseň před XVIII. stol., písně kramářské a znárodnělé vedle širého okruhu lidové lyriky a epiky světské a duchovní a písní tanečních a obřadních.

(Hlavní liter. o lidové písni uvedena v textu; jsou to zvl. práce Erbenovy Bartošovy, Hostinského, Janáčkovy, ale viz i Jiřího Horáka »Národopis čsl.« v »Čsl. vlastivědě« II., 1933, str. 305—472, a články Kramářská píseň, Lidová píseň od B. Smetany a B. Václavka v »Ottově Slovn. naučn. nové doby« III., r. 1935. Z knihopisných prací po Feifalíkových a Jirečkových soupisech lid. písně před XVIII. stol. nejdůležitější je Č. Zíbrt, »Bibliogr. přehled čs. nár. písní«, 1895.)

Lidovou píseň po stránce slovesné nelze studovati beze zřetele k její povaze hudební. Dávný spor, vedený od dob romantiky, zda jest původní text či nápěv, řeší dnešní věda tím způsobem, že v lidové písni rozeznává dva typy, vokální a instrumentální. Vokální typ, zastoupený hlavně na Moravě a v písni slovenské, vychází z textu a k němu vytváří nápěv; to umožňuje deklamaci správnou a mimo to způsobuje, že většina textů má své vlastní nápěvy. V Čechách však převládá typ instrumentální, vzniklý pod vlivem nástrojové hudby barokní i klasické; tu složka nápěvová převažuje. Jeden nápěv mívá více textů; porušením rovnováhy mezi hudbou a jazykovou rytmikou vzniká vadná deklamace. Kdežto vokální typ, příznačný pro východní oblast našeho národu, se hlásí hlavně k chrámovému chorálu gregoriánskému a domácí hudbě taneční, vyvěral český typ instrumentální hlavně z »muzik«, jimž bohatý živel nástrojový dodával rázu, a kde tanec býval nerozlučně spojen se zpěvem; také vojenské pochody, hudba na zámcích silně působily. Na východě slovenském cikánské housle a cymbál, na západě prachenském i chodském dudy s houslemi charakterisovaly lidovou hudbu; pak vnikaly do ní také basa, křídlovka a klarinet, aby s rozkvětem písně kramářské, charakteristické svou rozvleklostí a pláčtivostí, ovládla harmonika tahací. Tyto postavy venkovských hudebníků se staly oblíbenými typy literárními a prošly dobovými změnami až k apotheose českého muzikanta, tlumočnicka ducha národního. Tyl, který s účastným pochopením sledoval v cizině »pout českých umělců«, vytvořil na základě lidové pověsti postavu strakonického dudáka Švandy, kterou Sv. Čech a L. Quis a pak Heyduk

prohloubili. Heyduk, básník »Cymbálu a huslí«, zahajuje oslavu cikánského hudce, bez níž se pak neobejdou zobrazovatelé lidového života na Slovácku i Slovensku; ale z Langrovy »Periferie«, hledající lid na obvodu velkého města, pláče již harmonika, která se stala průvodkyní nejen »písni lidu pražského«, ale také importovaných písni trampských a táborových.

Texty lidových písni jsou skládány v čtyřveršových slohách trochajských a daktylických, s rýmem združeným, střídavým neb přerývaným, který vydatně nahrazuje asonance. Schematické vazby, pevné formule, stálá epiteta se opakují; místo souvislého logického výkladu často nastupuje podání zlomkovité a přerývané, podtrhující jen hlavní složky dějové a citové; dialog se střídá s monologem; dramatický spád a epigramatické vyhocení doprovázejí lidovou epiku a lyriku. Právě tyto slohové znaky byly formálními vodítky a pomůckami umělým básníkům, ať strojili přímé »ohlasy«, ať školili svůj výraz, snažice se o zjednodušení, zestručnění, zplastičtění jeho. I když v některých literárních generacích XIX. a XX. stol. zásada mechanických a imitačních »ohlasů« byla zavržena a opuštěna, nepřestalo nikdy toto školení na slohu lidové písne a lidového říkadla; to spojuje Čelakovského a Erbena s Havlíčkem, Nerudu a Heyduka se Sládkem, Dyka s Bezručem, Wolkra s Nezvailem, i když si toho básníci sami nejsou plně vědomi.

Krajový a kmenový rozvrh lidové písne naší dán jest naznačeným již dvojím typem vokálním a instrumentálním, jenž se odráží také v poměru textu a nápěvu i jejich vzniku. Rozdíl mezi písni českou, která zabírá též na Moravě oblast nářečí českomoravského a mezi písni moravsko-slovenskou, jest i jinak patrný. Česká píseň, silně oplodněná panskou a církevní kulturou západní, jest po stránce hudební většinou mollová, po stránce obsahové silně rozumová, mnohdy ironická a posměšná; posledním rysem se jí podobá slezská píseň na Opávsku. Na chodské písni se podívujeme vtipu, spojenému s něhou, na blaťácké jasnému rozmaru a přírodní pohodě. Pro moravské písne jsou příznačny jejich ladění mollové, hluboká nábožnost, citová hloubka a barvitost výrazu. Pod mollovými tóninami písni slovenských promlouvá k nám životnost pudů, smyslů a citů spontanního kmene, zachovávajícího přímý vztah k přírodě (»trávnice«); dramatické patos se tu vzpínává k tragické výši a prostota výrazu sestupuje až k jímavé dětinskosti. Vedle primitivních poměrů životních, které se tu zachovale obřežejí, jsou vlivy cikánské hudby a snad i složky maďarské

patrný, ale ani souvislosti s východním Slovanstvem, dané již sousedstvím, nelze přehlédnouti.

Světská epika lidová byla na půdě české dlouho předmětem pochybností; romantikové kolem Hanky mínili její nedostatek nahraditi padělký roucha značně starožitného. I když ji od dob Erbenových známe, přece bije do očí skrovný její počet proti lyrickým písním; zato Morava a Slovensko tu vykazují velké bohatství. Historické písně »rozpravné« nesa-
hají dále než do pruských válek XVIII. a francouzských XIX. století, leccos připomíná rakouská tažení do Itálie; na Moravě a na Slovensku se ozývají motivy z tureckých vojen. Jsou to nepatrné a bezvýznamné dějinné střípky rázu zhusta jen lokálního, kde matně vzpomínky válečné a stesky, vzdory a výjimečně i pocity vděčnosti poddaných k urozenému panstvu jsou tématem hlavním.

Daleko rozsáhlejší jest zvláště ve východní oblasti baladistika lidová. Cenou se může měřiti s klasickými baladami sever-
ských národů germánských, na nichž se vyučila celá roman-
tika; ostatně i u nás geniální její znalec a žák Erben prokázal svými ohlasy v »Kytici«, kolik drahocenné rudy tu ukryto. V českých baladách bývá dosaženo dokonalé dramatičnosti a to hojným užitím monologu i dialogu, podáním úryvkovitě naznačujícím, freskovitým obrysem děje, stručnou a hutnou charakteristikou, výrazovým paralelismem.

Bájeslovného živlu, pozůstalého z předkřesťanských před-
stav, kultů a pověr, zachováno jest v lidové baladistice pra-
málo a to většinou jen v podobě smyté, oslabené, pozdní, pra-
videlně již v úpravě křesťanské; nejčastěji se kromě nižších postav mytologických, divoženek, polednic, vodníků, vracejí pří-
rodní metamorfosy, z nichž Erben vyvážil látku k »Vrbě« a
k »Lílii« a jež jsou zastoupeny v celé oblasti výbornou Za-
kletou dcerou (Erben 1864, str. 466, Sušil 1872, č. 143, Kollár 1835, II., str. 4). Mnohem hojnější jsou balady rodinné
o rozvratu základních vztahů společensko-mravních, mezi rodiči
a dětmi, milenci a manžely, sourozenci a nevlastními rodiči,
svůdci a svedenými dívkami, nemanželskými matkami a tre-
stající spravedlností; prokletí a vražda, samobijství a poprava
stávají na závěru chmurných těch skladeb, prodšených přísným
vědomím mravním, ale zároveň spoléhajících na milosrdenství
Boha slitovníka. K nejdokonalejším náleží Osiřelo dítě
(Erben 1864, str. 467, Sušil 1872, č. 159), Sestra tra-
vička (Erben 1864, str. 477, Sušil 1872, č. 168), Matka
vražednice (»Šla Kačenka na procházku«, Bartoš 1889,

č. 13), Ranoša (Sušil 1872, č. 183) a Utonulá (Erben 1864, str. 491, Sušil 1872, č. 86). Nechybí však ani lidových balad s výsledkem šťastným, obestřeným životní pohodou, plynoucí nejčastěji z radostného shledání milenců, kteří se dávno oželeli. I v nich k nejčastějším motivům náleží osudy vojenské: odchod na vojnu, návrat z ní, útrapy v poli, předčasná smrt, toužení po domově a po milé. Ve vojenské písni, ať epické, ať lyrické, zaznívá u nás sice chlapecká radost z barvitě uniformy, láska jezdcova ke koni, statečnost junácká, nikdy však uspokojení z krvavého řemesla neb dokonce ukrutenství; ač si toho skladatelé neuvědomovali, přece prosvítá pocit rozpaků neb vzdoru nad tím, že český voják proti Prušáku, Francouzovi neb Italovi bojuje »v cizích službách«. K slovenskému východu ukazují většinou balady z bojnické s postavou Janošíka v družině »horních chlapců« v popředí, ač také moravští Válaši pod Beskydami měli svou zbojnickou dvojici, Ondráše a Juráše. Lesní romantika, dobrodružné junáctví, protest proti útisku panstva, odvaha vyrovnati nespravedlivé rozdíly a rozpory majetkové, skládají výraznou látku těchto balad (výběr nejrázovitějších v II. sv. Horákova »Výboru slovenskej poezie ľudovej« 1923, str. 56—59).

Světská lyrika lidová doprovázela venkovana po celý život. Matka zpívala nemluvněti nad kolébkou a dítě doplňovalo písní a říkadly své hry a zábavy. Celý rok církevní i všechny změny počasí přinášely motivy pro píseň a podnět k ní; práce na poli i v domácnosti rozvazovala hrdlo a to nejenom mládeži, která se při ní škádlila, vábila, odmítala a zpovídala z lásky šťastné i nešťastné. Svou píseň měla hospoda, ať se tam v dobrém rozmaru nebo i se šibeničním humorem pilo, ať se tam rozvířila muzika s tancem. Ale nejvíce se zpívalo při ceremonii svatební, kdy písně, říkadla, deklamace byly rozloženy na několik osob jakoby v lyrickém dramate. Manželství pak přinášelo vedle popěveků škádlivých i lyriku věrné a něžné lásky mezi mužem a ženou i dětmi a rodiči, konečně i písňové projevy, vztahy hospodáře k výměnkáři. Hojně jsou písně stavovské, a to častěji žertovné a satirické než vážně charakterisující, ještě hojnější jest zpěv vojenský. I nad světskou lopotou a marností roztouží se lidový zpěvák písní, ale tu již nespolehá na svůj vlastní rozum, nýbrž volá na pomoc víru, a píseň světská přechází v lyriku duchovní, jako vůbec ve všech vážných chvílích života prosvítá v prstonárodní poesii základ křesťanský.

Pro všecku naši lyriku — a to stejně duchovní jako světskou — v nejzápadnějších Čechách jako na nejzazším Slovensku,

jest příznačný důvěrný vztah k přírodě. »Hory, háje, doliny, širé pole, louky, řeky, potoky, studánky,« praví Bartoš, »jsou nejčastějším dějištěm našich písní. Vedle k tomu jejich skladatele vrozený jim estetický zákon prostého okolí.« Pokud do této scenerie písně nevkrešlují půvabné genry hlavně ze života ptačího, užívají jí za pozadí citových dějů lidského osudu, především milostných; paralelismus přírody a srdce člověka jest velmi oblíben. Takto s přírodními písněmi se stýká zvláště erotická lyrika lidová, počtem daleko nejhojnější. Jsou tu písně dívčí i mládenecké, o lásce šťastné s vyhlídkou na manželské spojení i o překážkách, stavějících se do cesty, o zkouškách vytrvalosti a sladké odměně za ni, o rozdílech stavovských i námitkách rodičů, o milostném škádlení i o vášnivé vážnosti, jež se neleká smrti a zoufalství. I motivy nižšího řádu přistupují: koketní vzdorovitost dívčina a svěhlavé furiantství nápadníkovy, záletnost milencova a marnivost milenci, pomluvy zlých lidí a předsudky stavovské. Smyslové zalíbení v dívčích vnadách se občas stupňuje až k estetické hře; milostný cit přechází v prudkou vášeň; smyslná touha se neskrývá a tělesný požitek se odhaluje. Dávno bylo vypořádáno, že české milostné písně zachovávají rozumovou míru a udržují se v rovnováze škádlivu ironií; že v moravských proniká cit vzácně hluboký a oddanost vytrvalá; že erotika slovenských písní bývá tragická, bezohledná, patetická v touze i zoufalství. Rodinných písní jest poskrovnu: matka se loučí s dcerou, dávajíc jí na manželskou cestu požehnání; provdaná dcera touží po domově; mladí manželé radují se ze svého štěstí; ošizený manžel hojí se žertem z nešťastné volby, a naopak žena nařiká nad manželstvím, vdova nad sirobou, osiřelé děti nad ztrátou rodičů.

Jak do písní milostných, tak manželských proniká humor, ironie, satira, veselí někdy hravé, jindy bujné, občas překotně nesmyslné, což charakterisuje zvláště hojné písně pijácké. Mnohé písně vznikaly parodií zpěvu chrámového; tanečníci si dodávali rozmaru posměšným škádlením; vážnost erotických projevů lyrických bývala obracena na ruby; při svatebním obřadu s jeho celou písňovou soustavou nechybělo nikdy hlavně ze strany družby zpěvů a říkadel komických. V českých písních, hlavně chodských, jest tento živel zastoupen více, než na Moravě a ve Slezsku, kde jen Lachové se jeví mistry ve vtipném pokoušení.

V rozmarném osvětlení poznáváme stavovské rozvrstvení venkova i jeho poměr k městu a v době patrimoniální k panstvu. Více než skutečných vážných zpěvů stavovských, mezi ni-

miž písně při orání a jiných pracích polních se vyznačují zvláštní osobitostí, máme dosti žertovných škádlivek písňových i říkadlových: chalupníci si dobírají satiricky sedláky a naopak; drobný zemědělec si bere na mušku řemeslníky všeho druhu z města i vesnice; židé, myslivci a kněží jsou obklopeni celou zásobou písní, hlavně pokud se mladí příslušníci obou polopan-ských stavů v kamizolce zelené a v klerice ukazují věrolomnými záletníky. Podobným způsobem se posmívají s klamanými dívkami i furiantští sedláci písařům, primasům, pánům Francům ze zámku; jsou to vzpomínky na doby poddanské a robotnické, z nichž se vážných, vzdorných a povstaleckých písní zachovalo jenom málo.

Skupinou pro sebe jsou písně taneční, které se zpívaly při muzikách, při hudbě instrumentální a při tanci; podle jejich slov, často jen začátku se jmenovaly přčetné tance kolové. Právě ony byly prototypem zpěvu instrumentálního: vznikaly improvisačně k hotovým nápěvům, přetrhovaly a navazovaly se libovolně, dbaly pramálo obsahové logiky. Mezi písněmi ceremoniálními jsou písně svatební nejhojnější a nejdůležitější; byly významnou složkou větvitého obřadu, který nám podrobně vyličili pro Čechy Erben, pro Moravu Bartoš a Václavek, pro Slezsko Vyhliďal; tu jsou písně a říkadla, řeči a deklamace, vážné výzvy i žertíky rozděleny mezi tlampače (čili starosvata), a družbu (čili mládence), družičky a sousedky, ženicha a otce nevěstina, a při tom se při různých obřadech vystřídaly všechny tóny, od důvěrné něhy a milostného šibalství přes rozpustilou dvojsmyslnost až po mravokárné patos, horující o povinnostech stavu manželského a po zbožnou oddanost do vůle boží.

Duchovní epika lidová. Legendární epika lidová, daleko hojnější na Moravě než v Čechách, souvisí kořeny zřejmě se středověkem, s pomysly i představami gotickými, ano, až s podáním apokryfním. Ale jak myšlenkové propracování tak slovesná forma ukazují ke katolickému baroku, k jeho názorům o milosti a dobrých skutcích, k jeho zdůvěřňování postav i situací hagiologických, k jeho anthropomorfismu i kultu přírody, posluhující Bohu, Panně Marii a různým světcům, blízkým lidovému zájmu. Stejně jako v prostonárodní duchovní lyrice jest tu mnoho zlidovělého ze zřejmých pramenů knižních, které v náboženských tiscích byly hojně po ruce. Z nejoblíbenějších témat jsou zde: ráj s hříchem prvotním, narození Spasitelovo s tuchou jeho smrti, hora Olivetská a umučení Páně, Nanebevstoupení Kristovo, přimluva Panny Marie v nebesích za hříšnou dušičku, vyzbrojenou jediným dobrým skutkem. Mezi

skladbami vynikají zvláště *Nocleh Panny Marie* (Erben 1864 str. 501, Sušil 1872, č. 25) a *Hříšná duše a Panna Maria* (Erben 1864 str. 504, Sušil 1872, č. 22); pro starožitnost a souvislost s legendární tradicí staročeskou jest památná legenda o s v. Jiří (Sušil 1872, č. 33).

Hloubka rozjímavé duše lidové se otvírá před našimi žasnoucími zraky v epických skladbách o tématech eschatologických, při nichž nemůžeme nevzpomínati na gotické spory duše s tělem, na tance smrti, které působily mocně na středověké výtvarnictví, na alegorické básně světové literatury o Hekastovi, Everymanu. V obou vrcholných duchovních baladách tohoto druhu *Smrt* (»Byltě jeden člověk«, Sušil 1872, č. 9) a *O posledních věcech člověka* (»Kdo se v pátek roznemůže«, Sušil 1872, č. 13) jsou podněty z Písma i kazatelských výkladů kněžských o marnosti světského zboží, o neodvratnosti smrti, o rozporu mezi hodnotami pozemskými a duchovními úplně přetaveny básnivou a názornou představivostí lidovou a naprosto přeloženy do okruhu venkovského života na Lašsku a Slovácku. Vznikly z toho komposice dramaticky úchvatné prudkého spádu, lidové baroko povznesené k výšce věčné lidskosti, která si uvědomuje a po křesťansku řeší svůj rozpor s Bohem.

Duchovní lyrika lidová. Již *Kamarýt*, který r. 1831 a 1832 vydal v duchu romantických teorií svého druha Čelakovského »*České národní duchovní písně*«, musil pojmouti do své sbírky více písní zlidovělých než skutečně lidových, a v jádře byla jeho látka věrným ohlasem tištěných katolických, menší měrou bratrských kancionálů ze stol. XVII. a XVIII. Odtud čerpali i lidoví zpěváci na Moravě, ač soubory Sušilovy a Bartošovy obsahují materiál poněkud starší; nově ukázala vědecká kritika »*Kytice české a slovenské duchovní lyriky lidové*« od Fr. Tichého (1931), podávající poučný přehled celého tohoto okruhu, k umělému původu většiny lidových písní náboženských. Menší tvořivost lidová se tu vykládá jednak nadbytkem pohotové látky tištěné, přecházející z kancionálu do kancionálu a navzájem přebírané katolíky i evangelíky, jednak přísnou censurou církevní, nedopouštějící lidu libovolně skládati duchovní písně. Celkem tvořil lid katolický hojněji než evangelíci, odvážněji vnášel do oblasti náboženské pozemský živel názorový, horlivěji zdůvěrňoval, zlidšťoval, zpřirodňoval látku náboženskou, podléhaje vlivu netoliko barokní kultury, ale přímo barokní písně. Pro události a slavnosti církevního roku v popředí s vánocemi, pašijemi i

vzkříšením Páně, pro úkony a příležitosti svátostné, zvláště svatbu a pohřeb, pro pouti a procesí mu církev poskytovala tak hojně poklady písňové, že k nim nemusil mnoho přidávat. Za to — mimo pověrečná zařikávání, která rád doprovázel zpěvem — formuloval samostatně svůj poměr k Bohu, když se soukromě oddával službě boží, když vyjadřoval lásku k Spasiteli a k jeho Matce, když rozjímal o smrti a o milosti vykoupení. Tato čísla, z nichž jen malý počet souvisí s protestantským pietismem, většina pak s katolickým barokem, dokazují i po stránce obsahové i slohem zdobným, květnatým, zdobňujícím a mazlivým opět, že lidová píseň česká vyrostla namnoze z literárních pod-
mínek na rozhraní XVII. a XVIII. stol.

Hřbitovní a pohřební lyrika, početně zastoupená velmi bohatě, náleží také většinou k písni znárodnělé, doložených pramenů knižních, hlavně pokud má ráz ceremoniální. Její citové patos, tragický dualismus mezi marností pomíjejícího tělesenství a věčností slávy nebeské, často zálibné představy zmaru a rozkladu, půvabná dekorace květinová, to všecko odkazuje k baroku. Ale i zde lid, jako v eschatologii výpravné, vnesl do uvažování o posledních věcech člověka svou prostou, názornou, jímavou osobitost, svůj vřelý a čistý cit, svou strhující životnost. Písňové dумы o hřbitově jako »zahradě zelené, kam se sejou drahá semena«, elegie dětí nad předčasnými hroby rodičů, ne-
nie nad rakvičkami a růvky drobných dětí náleží ke skvostům lidové lyriky, a také náhrobní nápisy podle věku, stavu, povolání svou vtipnou pregnancí a stručnou jadrností upoutávají a a to nejen národopisné sběratele. Není divu, že se tomuto odvětví duchovní lyriky dostalo umělého ohlasu a to u mistra nad jiné povolaného, u J. V. Sládka v jeho »Písniích smutečních«, vrcholících úchvatnou eschatologickou legendou, zrozenou skutečně z plnosti náboženského citu a smýšlení českého lidu, »Písni o městě nebeském«.

Lidové drama. Z dramatu prostonárodního, které odumřelo v stol. XIX., se nám zachovalo nemnoho trosek, dílem v podání ústním, dílem v nedokonalých zápisech a to ve značném omezení místním. Ač víme o lidových představeních z okolí Netolic, Prachatic, Vysokého Mýta, Žamberka, Jičina, přece ukazují dochované (a nyní i vydané texty) skoro výhradně k Podkrkonoší, kde kolem Semil, Železného Brodu a Vysokého lidoví herci provozovali kusy, pochozí ze starší tradice; zvláště vesnice Lastiboř a Boskov prosluly jako sídla herectví prostonárodního. Čelný znalec a vydavatel lidových her, F e r d i n a n d M e n č í k »V á n o č n í h r y« 1894 a »V e l i k o n o č -

n i h r y « 1895; od něho i závažná studie v souborném díle »Die österreichisch-ungarische Monarchie«, Böhmen I. 459—462) učlenil látku do čtyř skupin. V á n o ě n í hry obsahovaly kromě dějů adventních a narození Spasitelova jednak dramatisaci některých událostí starozákonních, zvláště pád prvních rodičů v ráji a výjevy tříkrálové. Hry v e l k o n o ě n í, podobně jako drama středověké, vyčerpávaly s velkou zevrubností všechno, co se v podání evangelií i apokryfů poutalo k umučení a vzkříšení Páně. Širokým látkovým okruhem vynikaly hry s t a r o z á k o n n é, kde oblíbenými tématy byly osudy Mojžíšovy, Josefa Egyptského, Tobiáše, Saula a Esthery. Posléze hry m o d e r n í, často způsobu fraškovitého s typickou postavou Kašpárka, zhusta podobné Kozmáňkovým intermediím, sahaly po látkách renesančních i romantických: Kupec benátský, Jenoféva, Helena, bývali tu představováni světší nebo menší příklonou ke knižním textům literárním.

Pozorujeme-li po látkové stránce a podle celkového rozvržení vážné z těchto her, hlavně obou prvních skupin, vzpomínáme maně na vývoj duchovního dramatu středověkého nebo na reformační hry náboženské; postava »prologu« či »hlasatele«, který před začátkem představení podával obsah a mravní naučení »komedie« a pak se loučil po závěru s diváky, upomíná nás na rané hry renesanční; rétorické spory alegorických postav se namnoze podobají umělým dramatům barokním. Ale struktura pochází vlastně ze školského dramatu jesuitského; obsah biblický byl přejímán většinou z náboženských spisovatelů protireformačních; i jiné vztahy k XVII. a pozdnímu XVIII. stol. jsou patrné, takže také lidové drama se shoduje geneticky s ostatní Musou prostonárodní.

Když drama hynulo, udržovaly se fraškovité výjevy hrubé komiky, provozované o masopustě a leckdy zahrocené proti sedlákům; klesly posléze na pouhý mimus, na jaký se zeschly i výjevy jesličkové, hry o sv. Dorotě. I ve hrách dětských, k nimž obraceli vědeckou pozornost Erben a Feifalik, byl vedle živlu písňového obsažen prvek mimický, bez něhož se neobešly lidové slavnosti a obyčeje; probádání prostonárodního mimu zůstává ještě vědeckým úkolem.

V XVIII. stol. opanuje naše prostonárodní drama nový výrazový prostředek, l o u t k a ř s t v í. Na úpravu jeho her i jeho repertoar mělo vliv mezinárodní divadlo XVIII. věku ve všech svých odrůdách: patetika kočujících společností německých, typisující komičnost italských potulných komediantů, veselohra a fraška vídeňská se stálou postavou sluhy, šaška a resonéra

Kasperle, který po česku slul Kašpárkem. V romantickém věku sahal loutkaři po látkách rytířských, loupežnických, kouzelných, historických a k mezinárodní zásobě her o Faustu, Don Juanu, Čarostřelci, Herkulovi přibyli za dob vlasteneckých náměty domácí jako Oldřich a Božena, Břetislav, posvícení v Hudlicích. Nejbohatěji vzkvétalo loutkařství u nás od konce XVIII. stol. na Tábořsku, Strakonicku, Prácheňsku, kde byl domovem i proslulý loutkař **M a t ě j K o p e c k ý** († 1847), lidový vlastenec a samorostlý pabásník pružné invence a šťastného daru adapčního; nejen ve figurce moudrého blázna Kašpárka, ale i v satirické postavě směšného patrimoniálního panáka, pana France ze zámku, co chvíli obelstěného selským poddaným, prokázal vtip i dar komické charakteristiky (M. Kopecný, zakladatel dynastie loutkařské, nenapsal svých her; podle záznamů jeho syna Václava vydány »Komédie a hry M. Kopecného« Justem, Přerhofem a Vilímkem 1862, krit. vyd. Jindř. Veselého 1927).